

Жеңишбек Дүйшеев

**ТАРЫХЧЫ
КУШБЕК ҮСӨНБАЕВ**

Жалал-Абад, 2011

Редактор
Молдокасымов К. С. – т.и.к.

Рецензенттер
Аскар Беделбаев – т. и. к.
Бектемир Жумабаев – т.и.к., профессор

Тарыхчы Кушбек Үсөнбаев. Замандаштарынын жана шакирттеринин эскерүүлөрү/Ж. Дүйшеев; -Ж.: 2011, 158 б.

Монографияда тарыхчы аалым Кушбек Усенбаевдин илимий ишмердүүлүгүнүн айрым багыттары талдоого алынып, замандаштарынын пикирлери киргизилген. Эмгек жалпы окурмандарга, өзгөчө элибиздин тарыхына кайдыгер карабаган инсандар учун арналат.

Алгы сөз Тарыхчы Кушбек Үсөнбаев

Кушбек Үсөнбаев – белгилүү окумуштуу, таанымал тарыхчы, салттуу кыргызтаануу илиминин көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири.

Өзүнүн жарым кылымдан ашуун мезгилди камтыган илимий жолунда (1947–1999) тарых илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү, илим жана техника жаатындагы мамлекеттик сыйлыктын лауреаты, Республиканын илимине эмгек сиңирген ишмер, «Даңк» медалынын, «Иса Ахунбаев» атындагы сыйлыктардын ээси Кушбек Үсөнбаев (1928–1999) башынан татаал жана көп кырдуу түйшүктүү учурларды өткөрүп, өрнөктүү өмүр кечирди.

К. Үсөнбаев 1928-жылы 2-февралда Москва районуна караштуу Чоң-Арык кыштагында төрөлгөн. «Үсөнбай Чоңмурун уулу Кушбек Үсөнбаев өзү туулган Чоң-Арык мектебинде окуду. Бала кезинде сабаттуу адамы саналуу гана болгон чакан айылы анын көз алдында байлыгы арткан күрдөөлдүү маданий аймакка айланды. Мына ушундай өнүгүп-өзгөрүүлөр, айыл калкынын руханий дүйнөсүнүн өсүп-өнүгүшү жаш Кушбекте алга умтулган тырышчаактыкты, өз өмүрүн тарыхый изилдөөлөргө багыштаган сезимди жаратты». Анын тарыхчы болушуна дагы бир түрткү берген жагдай анын курчап турган чөйрөсү, ата-энесинин жана алгачкы мугалимдеринин салттуу таалим-тарбиясы, ошондой эле өзүнүн дилгирлиги болду. «Уядан эмнеге умтулсаң, ошого жетесиң» дегендей анын бир туугандары: Алий Үсөнбаев – илимий даражалуу филолог, Акен Үсөнбаев – медицина тармагы боюнча илимий даражага ээ болгон.

Орто мектепте окуп жүргөн өспүрүм кезинен эле окууга шыктуулугу менен айырмаланган Кушбек Үсөнбаев 1943-жылы орто мектепти аяктап, Кыргыз мамлекеттик педагогика

институтуна кирет. 1945-жылы окуу менен тажрыйбаны айкалыштырып, Фрунзедеги медициналык орто окуу жайына тарых мугалими болуп орношот.

Ал 1947-жылы Кыргыз мамлекеттик педагогика институтунун тарых факультетин бүтүрүп, ушул эле жылы СССР Илимдер Академиясынын Кыргыз филиалынын Тил, адабият жана тарых институтунун аспиранты болуп калат. Мына ушул учурдан баштап Кушбек Үсөнбаев белсенүү менен илимдин «ийне менен кудук казгандай» түмөн түйшүктүү жолуна түшөт. Аспирантураны аяктаган соң аталган илимий мекемеде институттун кенже илимий кызматкери (1951), Тарых институтунун (1954-жылы ТАТИден бөлүнүп чыккан) улук илимий кызматкери (1955), КССР Илимдер академиясынын Тарых институтунун алдындагы Тарых музейинин директору (1957), андан соң институттун совет мезгилине чейинки тарыхы секторунун башчысы (1966), Кыргызстан тарыхынын Жаңы доордогу тарыхы секторунун башчысы (1974) болуп иштеп, өмүрүнүн акырына чейин эмгектенди.

Бул мезгилде Кушбек Үсөнбаевдин калеминен 252 илимий, публицистикалык эмгектер жаралды. Алардын он үчү кыргыз жана ага жамаатташ элдердин өтмүшү үчүн олуттуу мааниге ээ болгон бараандуу монографиялык эмгектер.

Кушбек Үсөнбаевдин алгачкы изилдөөлөрү өзүнүн устаттары болгон академиктер Б. Жамгырчинов, С. Ильясовдордун таасиринен уламбы, айтор, «изилдениши барктуу» саналган советтик мезгилге эмес, тарыхтын революцияга чейинки урунттуу окуяларына багытталат.

Анын окумуштуулук дарамети алгачкы илимий макалаларынан эле даана көрүнө баштаган. Өзүнүн эң алгачкы илимий макаласын тарых илиминде ошол кезде терең изилденбеген мезгилге, тагыраак айтканда, Түштүк Кыргызстандын улуттук-боштондук күрөштөрүнө арнаган. Кушбек Үсөнбаевдин өзүнүн сөзү менен айтканда ошо кезде: «Бүгүнкү күнгө чейин Түштүк Кыргызстандын тарыхы изилдене элек, революцияга чейинки Кыргызстандагы улуттук

кыймылдар өтө эле жеткиликсиз иштелген». Бүгүнкү күндө белгилүү болуп отургандай, ушул саптар анын илимий изилдөө ишмердүүлүгүнүн башкы жана түбөлүктүү темаларын аныктап турган экен. Анткени Кыргызстандын түштүгүндөгү XIX кылымдагы – XX кылымдын башындагы орчундуу окуяларды терең изилдөөгө алып, элге жеткирүү үчүн ал өмүрүнүн аягына чейин алпурушуп эмгектенип келди. Ошол кезде жаш тарыхчыны бөтөнчө кызыктырган маселе – Түштүк Кыргызстандын Жаңы доордогу тарыхы эле. Академик Б. Жамгырчиновдун «Кыргызстандын Россияга кошулушу» аттуу көлөмдүү, түптүү эмгеги жарык көргөндөн кийин, кыраакы тарыхчы мында Түштүк Кыргызстандын Россия курамына кирген учуру иштелбей калганын байкайт. Ал тууралуу К. Үсөнбаев: «Эгерде Түндүк Кыргызстандын Россияга кошулушу жөнүндөгү маселеге арналган проф. Б. Жамгырчиновдун эмгеги болсо, тарыхый адабиятта бүгүнкү күнгө чейин Түштүк Кыргызстандын Россияга кошулуу процессин чагылдырган жана бул маанилүү тарыхый окуянын социалдык-экономикалык, маданий өнүгүүлөрүн ачып берген атайын монографиялык изилдөө жок», – деп дал ушул маселе үстүндө илимий изилдөө ишин жүргүзүү түйшүгүнө арбалат. Тарыхый маалыматтардын таңкыстыгынан улам Ленинград, Москва, Томск, Омск, Ташкент, Алматы шаарларында жайгашкан архивдерде айлап-жылдап отуруп, конкреттүү тарыхый маалыматтарды, фактылык материалдарды иргеп, изилдөөнүн негизинде Түштүк Кыргызстандын Россияга кошулушу» деген татаал процессти ачып берүүгө белсенип киришет. Жыйналган документтүү маалыматтарды Кыргызстандын түштүк аймактарында жашаган «тирүү күбөлөр» – карыялардын айтып бергендери менен салыштырат. Анткени алардын эскерүүлөрү да маанилүү булактардын бири болуп саналган. Чоң шаарлардан «кыпындайдан» жыйнаган материалдарын, кышкы суукта чыкыроонго тоңуп, жайкы аптапта акактап жүрүп «тирүү архивдерден» жыйнап, жазып алган маалыматтарын салыштырып кураштыруунун негизинде көлөмдүү эмгек

жаратат. Илимде кыргыздардын жана аларга жамаатташ элдердин революцияга чейинки тарыхынан кабар берген салмактуу тарыхый эмгектин пайда болушун кубаттаган илимпоздор Кушбек Үсөнбаевдин аракетин баалап, анын колжазмасын кандидаттык диссертация катары коргоого сунушташат. Натыйжада жаш тарыхчы 1955-жылы Өзбекстан ИАда профессор К.Е. Житовдун жетекчилиги астында «Түштүк Кыргызстандын Россияга каратылышы» деген темада кандидаттык диссертациясын жактаган.

Мындай илимий ийгилик жаш окумуштууга оңой эле келе койгон жок. Тоталитаризм доорунун камчысын чапкан айрым субъективдүү пикирлер изилдөөнүн багытына бөгөт боло баштаган. Бирок, Кушбек Үсөнбаев ага карабай, тарыхый фактыларды туу тутуп, алардын түбөлүктүүлүгүнө бекем ишенген калыбында изилдөөлөрүн уланта берген.

Кыргызстандын түндүк бөлүгү Россиянын карамагына өткөндөн кийин калктын айрым кайрылууларына жана өтүнүчтөрүнө падыша өкмөтү оңулуктуу жооп берген эмес. Ал эми Кокон хандыгынын акыркы жылдардагы түштүк аймакта жашаган кыргыздарга жасаган мамилеси, жүргүзгөн саясаты элдин нааразылыгын арттырып, саясий кырдаалдын курчушуна алып келген. Россия букаралыгына кабыл алуусун өтүнгөн бирди-жарым арызнаамалар падышалык өкүмдарлардын чырагына май тамызып турган. Андай өтүнүчтөрдүн жазылышын окумуштуу: «Биринчиден, Кокон хандыгынын жана алардын талабын аткарган жергиликтүү феодалдардын элге карата жапайы жана ырайымсыз мамилелери; экинчиден, саясий бийлик үчүн болгон кыргыз, кыпчак жана өзбек элдеринин ачык жана тымызын күрөштөрү; үчүнчүдөн, Бухара эмирлиги менен өз ара согуштары; төртүнчүдөн, жүздөгөн адам өмүрүн алган чеги жок ич ара тирешүүлөр себеп болгон», – деп жазат.

Албетте, түштүк кыргыздары үчүн Россиядан башка да альтернативалар болгон. Чыгыштан салттуу жылма саясатын жылдырып Кытай, түштүктөн Англия оторчулары панисламизм

идеяларын жайылтуу менен кошо материалдык жардам катары согуштук арсеналын сунуштаса, түштүк-батыштан орто кылымдардагы аскерий адат-салттарга белчесинен баткан Түркия исламдын жоболоруна жамынып, айрым батыш мамлекеттеринин тукуруусу менен, ошондой эле ашкере туугандык сезимин колко тутуп, тымызын аракеттенип турган. Ушундай шартта Чүй борундагы, Ысык-Көл, Талас тараптагы туугандарынын жолун жолдоп Россияга жанашууга умтулган аракеттенүүлөр Анжиян, Аксы, Алайдагы ичкилик кыргыздарда болгонун алгачкы жолу К. Үсөнбаев архивдик маалыматтардын негизинде далилдеп берген.

Россияга кошулуу үчүн жасалган аракеттер 1873 – 1876-жылдардагы боштондук кыймылдын убагында өзгөчө күчөгөндүгү, андагы жазылган каттар Түштүк Кыргызстандын Россияга кошулушу үчүн натыйжалуу роль ойнобогондугунун себептери Кушбек Үсөнбаев тарабынан жетишерлик изилденип, так аныкталып түшүндүрүлгөн. Бул маселе боюнча өзүнүн изилдөөлөрүнүн жыйынтыгында ал Түштүк Кыргызстан Россияга «күч менен каратылган» деп тыянактайт. Бирок, тоталитаризм өз өкүмүн сүргөн жылдары, улуу орус элинин алдында кошоматтык күчөп турган учурда айрым «тарых билермандары» тарабынан тескелген саясий көрсөтмөлөрдүн таасири менен бул тыянак партиянын «линиясына» каршы келээри баса белгиленип, окумуштуунун өзү кара тизмеге алынат. Бирок партиянын желдеттеринин жасаган иш-аракеттери, опузалоосу окумуштуунун көзкарашын олуттуу өзгөртө алган эмес. Ар бир окуя архивдик документтер менен бышыкталып, натыйжада алгачкы изилдөөлөрүнүн жыйынтыгы 1960-жылы жарык көргөн «Түштүк Кыргызстандын Россияга кошулушу» деген монографиянын негизги өзөгүн түзгөн. Көпчүлүк учурларда адам баласы кандайдыр бир ийгиликке жетишкен соң, токпейил тартып, пендечиликке алдырып, манчыркап кетмейи, эмгектенбей жатып алган учурлары болот эмеспи. Бирок, Кушбек Үсөнбаев эч тыным албай, эми XIX кылымдагы – XX кылымдын башындагы Кыргызстандын социалдык-экономикалык абалын, идеология-

сын, маданиятын, ошондой эле Кокон хандыгынын жана падышалык бийликтин жергиликтүү элге жасаган оторчулук саясатын изилдей баштаган. Чындыгында ага чейин кыргыз элинин эле эмес, башка көчмөн элдердин да коомдук-экономикалык мамилелери терең изилдене элек болучу. Натыйжада, 1961-жылы кыргыздардын Кокон хандыгынын үстөмдүгү тушундагы абалы, чарбачылыгы (мал чарбасы, дыйканчылыгы, кол өнөрчүлүгү, өндүрүшү), жерге болгон жеке менчик, малга болгон жеке менчик, кыргыздардын өз ара коомдук мамилелеринин мүнөзүн камтыган «Кокон хандыгы мезгилиндеги кыргыздардын коомдук-экономикалык мамилелери» аттуу монографиясын жаратат. Камтылган маалыматтардын мааниси, коюлган маселелердин ачылышынын тереңдиги боюнча бул эмгек ошол кездеги аттуу-баштуу окумуштуулардын жогорку баасына татыган. Анткени каралып жаткан мезгилдеги кыргыздардын коомдук курамы, уруулар аралык мамилелери, каада-салттары, үрп-адаттары жана мыйзамдары, көчүп-конуу шааниси ишенимдүү булактарга таянылып, жеткиликтүү иликтенген. Кыргыздардын падышалык доордогу коомдук-экономикалык мамилелерине «XIX кылымдын экинчи жарымы жана XX кылымдын башындагы кыргыздардын коомдук-экономикалык мамилелери» аттуу көлөмдүү жана мазмундуу монографиясы арналды. Ал эми XX к. башындагы коомдук-экономикалык абалын «Революция таңында» эмгегинде изилдөөгө алып, кыргыз жергесине революциянын элементтеринин маанилүү бөлүктөрүн чагылдырган. Дагы бир белгилеп кетүүчү жагдай, XX к. башына чейинки Кыргызстандын тарыхын тактап берүүчү архивдик документтердин өлкөдө жоктугу окумуштуу үчүн бир топ түйшүктөрдү жараткан. Ага карабай ошол кездеги Союздун ири шаарларындагы архивдик жайларында көп отуруп, документтик материалдарды чогултуу аракетин тынымсыз улантып, көп убактысы ошого корогон. Бирок жасаган аракети текке кетпей, өз жемишин берип турган. Архивдик документтер менен алпурушуп жүрүп, кыргыздардын тарыхындагы орчундуу, кандуу окуя болгон 1916-жылдагы улуттук-боштондук күрөштүн айрым эпизод-

дорун чагылдырган фактыларга көзү түшүп калат. Бул маселеге кызыгып, 1962-жылы Ленинграддагы Борбордук мамлекеттик тарыхый архивден эле 1916-жылдагы көтөрүлүшкө байланыштуу жана тарых илими үчүн да тарыхчылар үчүн да зарыл болгон 491 фототасмадан турган архивдик документтерди Кыргызстанга алып келет.

1916-жылдагы көтөрүлүш, улуттук-боштондук кыймыл – ХХ кылымдын башындагы кыргыз тарыхынын эң эле орчундуу жана бурулуш маселелеринин бири жана ириси. Анын түйшүгүнө баш-оту менен кирип, сырттан жана ичтен тарыхый документтерди, эл оозунан ар кандай маалыматтарды чогултуп, иргеп, тизмектеп берүү Кушбек Үсөнбаевдин ишмердиги менен тыгыз байланышта болду. Бул боюнча көптөгөн илимпоздор жыйнактын «Эскерүүлөр» бөлүгүндө өз пикирлерин билдиришкен. Алгачкы булак болгон архивдик материалдарды иргеп алып (азыр КР БМА № 2851-фондунда сакталуу) жана аларды үркүндүн катышуучуларынын жана күбөлөрүнүн айткандары (азыр УИАнын коомдук илимдер бөлүмүнүн колжазмалар фондунда, инв. № 1544) менен салыштырып, таразалап, натыйжада бул маалыматтардын негизинде илимий ишмердүүлүгүнүн ар кайсы жылдарында улам тереңдетип изилдеп, жаңы фактылар менен толуктап, 1965 – 1997-жылдары 33 илимий эмгек, бир топ макалаларды жазды. Анын экөө – тарых илиминин кенемтесин толуктаган көлөмдүү монографиялар. Окумуштуунун 1967-жылы «1916-жылдагы Кыргызстандагы көтөрүлүш» деп аталган көлөмдүү эмгеги (К. Усенбаев. «Восстание 1916 года в Киргизии», Ф., 1967, 328-бет) баса белгилөөгө татыйт. Профессор Ж.С. Бактыгуловдун пикиринде бул эмгеги менен «Кушбек Үсөнбаев советтик тарых илиминде алгачкы жолу 1916-жылы көтөрүлүшкө байланыштуу маселелерди монографиялык изилдөө деңгээлинде чечти». Бир топ тарыхчылар (М. Махмутбекова ж.б.) үркүндү иликтөөнү Үсөнбаевге чейинки, Үсөнбаевден кийинки мезгил деп бөлүштүрүп кароо сунушун коюшту.

Чынында эле Үсөнбаевдин аталган эмгеги бири-бирине кытай ширелген бай фактылары менен ошол кездеги аймактын элинин турмушун аябагандай таасирдүү сүрөттөп берет. Эгер көркөм адабиятта мындай абал көркөмдөлүп элестүү берилсе, тарыхчынын эмгегинде кыпындай фактыларды куроо чеберчилигинен улам реалдуу, ачуу чындык көз алдыга элестейт. Маселен, бир эле шахтердун XX кылымдын башындагы коомдук абалы төрт кыл булактан алынган фактылар менен сүрөттөлөт (эмгектин 25-бети) жана анын ошондогу бейнесин, коомдогу ролун толук ачып берет. Бул өңүттө тарых илимдерини доктору, профессор Т.К. Чоротегиндин илимпозго 1916-жылды изилдегени боюнча берген баасын белгилей кетүү орундуу. «Кыргыз тарыхнаамасы, – деп жазат ал, – азырынча 1916-жылдагы көтөрүлүштүн тарыхынын актуалдуу маселелерин изилдөөгө бүт өмүрүн арнаган жана арнап жаткан жалгыз гана талыкпас адис-окумуштууну билет. Мында биз көрүнүктүү эмгектердин бир тобунун, анын ичинде негизги жоболорунда бүгүнкү күнгө чейин өзүнүн илимий маанисин жоготпогон Кыргызстандагы 1916-жылдагы көтөрүлүш жөнүндөгү эң сонун эмгектин автору профессор К.Ү. Үсөнбаевди айтып жатабыз» (КР БМА, ф.2851, оп., 1, д.163, 1-барак).

Белгилей кетүүчү жагдай, 1916-жылдагы көтөрүлүш 50–70-жылдары «реакциячыл» деп бааланып, унутулууга тийиш болгон окуялардын катарына кошулган. Ага карабастан, Кушбек Үсөнбаев аталган эмгегинде бул кыймыл жөнүндөгү өз корутундусун: «1916-жылдагы кыймыл ачык көрүнгөн улуттук-боштондук, антифеодалдык, согушка каршы (биринчи дүйнөлүк согуш–Ж.Д.), антиимпериалисттик жана революциялык мүнөздү алат. Ал падышачылык Россиянын чыгыш колониялык чет-жакасынын өтө чоң аймагын кучагына алган. Кыргызстанда бул кыймыл кеңири кулач жайган», – деп чыгарат.

Бул эмгек, окуяга берилген баа, илимий изилдөөнүн тактыгы, ынанымдуу фактылардын көптүгүнөн улам жумурткадан кыр издеген саясатчылардын жана Борбордук «дүжүр» тарыхчылардын сын пикиринен алыс болду. Илимпоз тарыхчынын көздөгөн

максаты, негиздүү так жолу, өз багытынан кайтпаган өжөрлүгү окуянын оң баа алышына шарт түздү.

Кушбек Үсөнбаевдин жеке инсандык касиетиндеги өзгөчө сапаттардын бири – эли-жерин сүйүү, патриотизм өзгөчө өнүккөн деңгээлде эле. Маселен, 1980-жылдары Кытай Эл Республикасы менен СССРдин ортосундагы мамиле солгундап, саясий күнбап маселеге айланган. Коңшу өлкөнүн саясий лидерлери тарабынан аймактык маселеге байланышкан одоно ойлор айтылат. Буга каршы К. Үсөнбаев: «Пекиндик башкаруучулардын ою боюнча, азыркы Советтик Кыргызстандын көп жерлери... байыркы кытай жери имиш. Бул негизи жок кытайлык дооматтарды тарых төгүнгө чыгарат», – деп, патриоттук сезимде туруп, «маочулар (кытайлык саясий ишмер Мао Цзедундун саясатын колдоочулар – Ж.Д.) көз артып жаткан аймактар эч убакта биздин заманда да, биздин заманга чейин да Кытай аймагы болгон эместигин» айтып, дүйнөлүк тарыхчылар тарабынан таанылган фактылуу маалыматтарга таянып, улутчул атыгуудан чочулап кесиптеши В.М. Плоских менен бирге «Маочулардын аймактык дооматтарынын негизсиздиги» аттуу көлөмдүү макаласын жарыялайт. Мында узак убакыттар бою келе жаткан кыргыз-кытай мамилелеринин тарыхы илимий жогорку деңгээлде иштелип, орчундуу окуялар, белгисиз болгон инсандар жөнүндөгү жаңы фактыларды басып чыгарат. Мао Цзедундун «мактанчаак» тарыхчысы Ши-юйсиндин аймактык дооматтарга түрткү болгон курулай аргументтерин фактыларга негизденип четке кагат. XVIII – XIX кылымдардагы циндик бийликке каршы күрөшкө жигердүү катышкан кыргыз кошуундарынын жетекчилери Турдумамат, Шергазы, Жукасандык, Байболоттун ж. б. ысымдары алгачкы жолу аталып, көрсөтүлгөн мезгилде кыргыздар кытайларга көз каранды эмес жашагандыгын негиздүү маалыматтар менен аргументтейт. Сибирдик инженер И. Андреевдин ошол кездеги: «Кыргыздар өтүүгө кыйын болгон тоолор менен курчалган. Алар өз жеринде эркин көчүп-конуп жүрүшөт. Кыргыздарга кытайлык төбөлдөр тарабынан чоң-чоң буйруктар жиберилүүдө, бирок жер шартынын өтүү кыйынчылыгынан,

кыргыздардын тайманбастыгынан жана чаалыкпастыктарынан бул жакка жасалган бардык жортуулдар ийгиликсиз аяктоодо. Алар ийгиликсиз аяктаган жортуулдарынан кайтып келишип, өздөрүнүн башчыларына кыргыздарды издеп табуу, моюн сунбагандыктары үчүн жазалоо эч мүмкүн эмес деп жарыялашууда», – деп жазгандарын жана кыргыздар жөнүндөгү алгачкы тарыхый эмгектердин биринин автору А. Левшиндин: «Түбөлүк уруштарга көнүшкөн кыргыздарды жеңүү мүмкүн эмес. Кытайлыктар да кыргыздардын баатырдык менен каршылык көрсөтүүлөрүн баштарынан өткөрүштү жана бир нече жолу алар тарабынан урулган соккуларга учурады», – деген далилдерин ата-бабаларынын эрдиктерине шыктанган, ыраазы болгон көтөрүңкү пафосто жазат.

Өткөн кылымдын 60–70-жылдарындагы коомдук-саясий түзүлүшкө, тарыхый шартка ылайык коомдук илимдер чөйрөсүндө, өзгөчө тарых илиминде советтик-партиялык жетекчиликтин опсуз кийлигишүүлөрү жүрүп турганда идеологиялык басымга туруштук берип, айрым учурда тарыхтын чындыгын «жашыра» албай ачык изилдеген тарыхчы өз көзкарашын тайманбай айтып, бир топ салмактуу эмгектерин жарыялап келди. Албетте, мындай «каяша» айткан «эрдиктер» партиялык төбөлдөр тарабынан оң кабылданган жок. Тескерисинче, бут тосулуп, айрым учурларда кодуланууга чейин жетип турду. Тоталитаризмдин мындай зыяндуу кесепеттерин кадырлуу карыябыз Түгөлбай Сыдыкбеков: «Кашкайган калптарды, калыстыкты билбес карөзгөйлүктүн эпкини адам дилине уюткан чандарынан пейилди тазарткыча канча ай, канча жылдар өтөр экен?.. Бул кайгынын эсепке сыйбас чыгымын тактоо мүмкүн да эмес», – деп, ошол мезгилдеги шартты мүнөздөйт. Кушбек Үсөнбаев илимий жолунда мындай карөзгөйлүктүн эпкинине эмес, шарына эчен ирет туш болду.

Тоталитаризмдин арааны ачылган ушул аралыкта устаты жана кесиптеши Б. Жамгырчинов ж. б. менен бирге түптүү эмгектердин үстүндө ишин улантат. «Кыргыз ССРинин тарыхы», «Кыргыз Совет энциклопедиясы» жана социалисттик республи-

калардын энциклопедиялары үчүн Кыргызстан тарыхынын орчундуу бөлүктөрүнүн материалдарын даярдайт. Кесиптеши В. Я. Галицкий менен биргеликте «Чоң Советтик энциклопедияга» «Кыргыз ССРи» (тарыхый очерк) макаласын жазат. Бул бир жагынан жооптуу, экинчи жагынан сыймыктуу иш эле. Ар бир илимий макаласында же эмгегинде талаптагыдай иш алып барган Кушбек Үсөнбаев «Кыргыз ССР тарыхынын» бардык басылыштарына жана томдоруна өзүнүн салымын кошуп келди.

Совет өлкөсүндөгү 80-жылдардын орто чениндеги коомдук-саясий процесстер, кайра куруу саясаты илим үчүн, өзгөчө тарых илими үчүн бир топ эркин шартты түзүп берди. «Окумуштуулардын эң улуу артыкчылыгы болгон эркин ойлоо укугу (А. Акаев) Кушбек Үсөнбаевге да ыроолонду. «...Кризис алдындагы көрүнүштөр жана сенектик доору коомдук илимдерге, өзгөчө тарых илимине оор залакасын тийгизди» (М.С. Горбачев). Мындай эркиндикке ээ болуудан ошондогу илимпоз-тарыхчылардын абалы, кыргыз тарыхчысы жазгандай: «Темир көшөгөдө» бир партиялуулук, таптык көзкарашта жашагандар желеден бошонгон тай сыяктуу оюн салып чуркап калдык. Бирөөлөрү «таң сүрө кайра нокто киемби» деп чочулса, дагы бирөөлөрү тынчтык бербей даң салышты».

Кыргызтаануу илиминин тарыхнаамасы көрсөткөндөй, кайра куруу мезгили тарых илиминдеги монизмден плюрализмге өтүүдөгү транзиттик зона болгон. Тарыхчылар көнүп калган маркстык усулияттан жана таптык көзкараштан бир топко чейин арыла албай жүрүштү. Мындай абал Кыргызстан эгемендик алганга чейин созулду. Союздун курамынан өз алдынча түтүн булатууга кам уруп, бөлүнүп чыккан улуттук республикалардын тарыхый илимдеринде дүйнөлүк тарыхтын эволюциясында байкалгандай «мультиистория», же жергиликтүү тарыхты изилдөө тенденциясы жүрө баштады. Бул өнөктүктөн кыргыз тарыхчылары да артта калбай, мезгил-мезгили менен жарыша тарыхтын ак тактарын ачык жазышып, коомчулуктун тарыхка болгон муктаждыгын камсыздай башташты. Ошондогу гезит беттеринен Кушбек Үсөнбаевдин учурдагы тарыхчыларга берген кеп-

кеңештеринен: «Улуу муундагы тарыхчылар сенектик жылдарында тумчуктук, кысталып келдик. Ага туруштук бере албай, тарыхый чындыктан четтеп да кеткен учурлар болду. Кыргыз эли түптүү эл. Көп кылымдап басып өткөн ары кызыктуу, ары татаал тарыхы бар. Жаштар ага кызыгып, ал эми жаш тарыхчылар аны талдап, чындыкты таасын, далилдүү ачып берүүгө милдеттүү», – деген саптарды кезиктирүүгө болоор эле. Ошондой кеңештерди айтуу менен бирге өзү да алдына улам жаңы маселени коюп, аны жогорку деңгээлде чечүүгө аракеттенип келди. Маркстык тарыхый изилдөөлөрдө көңүлгө алынбай, «марксизм-ленинизм айрым адамдардын тарыхы менен алектенбейт» деген бүтүм менен четке кагылып келген инсандарды изилдөө маселесине киришет. Көмүскөдө калган журт ээлеринин бейнелерин тарыхый жактан тана алгыс маалыматтар менен тастыктап, улам бирин жамы журтка тартуулап келди. Маселен, акыркы жылдары анын такшалган калеминен Орто кылымдардагы Енисей кыргыздарынын ханы Барс-бек, сарыбагыш уруусунун чоң манабы Ормон хан Ниязбек уулу (1774 – 1855), өмүрү уламышка айланган Балбай баатыр Эшкожо уулу (1791 – 1867), солто уруусунун чоң манабы жана башчысы Жаңгарач Эшкожо уулу (1795 – 1869), күтүүсүз кол салууга маш болгон кытай аскерин талкалап, өз элин тынчтыкта кармаган саяк уруусунун башчыларынын бири Тайлак Рыскул уулу (1796 – 1838), өткөнгө кызыккан адамды өзүнүн парадоксалдуулугу менен таң калтырган Алай ханышасы Курманжан датка Маматбек кызы (1811 – 1907), Кокон башкаруучусуна каршы күрөштө өзүнүн солто элинин башында турган Байтик баатыр Канай уулу (1820 – 1886), өз доорунун мыкты дипломаты, көрүнүктүү саясий жана коомдук ишмер, меймандостугу, марттыгы менен аты чыккан Шабдан баатыр Жантай уулу (1839 – 1912), 1873 – 1876-жылдары бүткүл Фергана өрөөнүнө бүлүк түшүргөн окуялардын жүрүшүндө «Болот-хан» деген ат менен белгилүү болгон Ысак Молдо Асан уулу (1844 – 1876) сыяктуу өтмүштүн ар кыл мезгилдеринде эл-жер үчүн жан кыйган инсандар так, таамай баа алып, айрымдарын изилдөөгө негиз салынды.

Шакирттеринин айтымында Кушбек Үсөнбаев аталган инсандардын үстүндө айрым монографиялык эмгектерди жазууга камынган. Алардын туу башы катары XIX кылымда жашап өткөн, кыргыз урууларынын башын бириктирип, өз алдынча кыргыз мамлекетин түптөөгө умтулган Ормон хандын ишмердигине арналган «Ормон хан» аттуу эмгекти атоого болот. Мына ушул эмгекти аяктап, акыркы чекитин койгон учурда окумуштуу айыкпас ооруга чалдыкканын билди. Ал акыркы эмгеги жарык көрөөрдөн он күн мурда муздак топуракка оролуп, жарык дүйнө менен түбөлүккө кош айтышкан болчу. Окумуштуунун кагаздарынын арасында Курманжан датка, Шабдан баатыр, Байтик баатыр сыяктуу атактуу инсандардын өмүр баяндары камтылган архивдик маалыматтар иргелип, алгачкы сүйлөмдөрү жазыла баштаган. Бирок «Ормон хан» сыяктуу акыркы чекит коюлбай калды.

Ормон хан Кушбек Үсөнбаевдин изилдөөлөрүндө

Кылымдарды карыткан узак тарыхында кыргыз эли ошол дордун шартына ылайык мамлекеттик ишмерлерине ээ болуп келди. Ар бир этностун улуттук өзгөчөлүгүнө, талабына жана керектөөлөрүнө төп башкаруучулары болот. Италия социологу Вильфредо Парето даана көрсөткөндөй: «Адамзат тарыхы – башкаруучулардын көрүстөнү». Биздин улуттук тарых илимибиз маркстык көзкараштан туруп, негизинен тарых дегенде белгилүү окуялар менен эл массасынын ролуна көңүл буруп, ошону гана изилдөөгө үйрөткөн. Ошентип отуруп каратаман элди бийлеген, коргогон, «караңгыда жол таап, капилеттен сөз тапкан» тарыхый инсандардын өмүр жолу, ишмердүүлүгү, башкаруу ыкмалары, согуштук-саясий тажрыйбалары, айткан акылнасааттары бүгүнкү күнгө чейин жеткиликтүү изилдөөгө алына элек.

Эгемендик жылдарында алар тууралуу айрым изилдөөлөр жүргүзүлүп, макалалар, эмгектер, жыйнактар жарыкка чыгып,

ал тургай, алардын урматына мамлекеттик деңгээлдеги иш-чаралар уюштурулуп, той, мааракелер өткөрүлүүдө.

Эл үчүн өмүрүн арнаган инсан тарыхтан өз ордун алыш керек. Бирок анын даңазалуу эрдиктери, урпактарга жеткен сабак болоор сөзү апыртмасыз, тарыхый далилдер менен бышыкталып берилсе туура болоор эле. Айрым учурда калыстыктан четтеп, ал тургай, тарыхый анахронизмдерге жол берилип келүүдө. Маселенин мындай өңүтү тууралуу белгилүү тарыхчы Кушбек Үсөнбаев көзүнүн тирүүсүндө басма сөз беттеринде өтө кейип жазганы бар.

Өмүрүнүн дараметтүү учурун кыргыз жана ага жамаатташ жашаган элдердин тарыхын изилдөөгө арнаган Кушбек Үсөнбаев советтик доордо жана эгемендүүлүк мезгилинде өмүрү өрнөк инсандардын бир далайын изилдеп, аларга тарыхый так баа берүүгө үлгүрдү. Алардын бири Ормон хан эле.

Кушбек Үсөнбаевдин алгачкы изилдөөлөрү XIX кылымда жашап өткөн, даңазалуу инсан Ормон хандын маселесинен башталып, Ормон ханды изилдөө менен аяктады. Анткени ал алгач эмгек чыйырын баштаган учурларда Ормон ханга тиешелүү гезиттик макалаларын жарыялаган. Бул улуу инсан жөнүндөгү эмгектеринин экинчи толкуну кайра куруу дооруна тиешелүү.

Ормон хан жөнүндөгү уламыш, лакап, окуяларды убуртуп-чубуртуп жазган эркин изилдөөлөрдүн абалына олуттуу жүз берип, ар тараптуу изилдөө үчүн, Кушбек Үсөнбаев кийинки жылдары Казак Республикасынын Борбордук Мамлекеттик архивинен «Ормон хан жана анын башка тараптар менен кат алышуулары» боюнча 79 барак көчүрмө алып келген (ал бүгүнкү күндө Кушбек Үсөнбаевдин Борбордук Мамлекеттик архивге тапшырылган материалдарынын арасында, фонд № 2851). Белгилүү тарыхчынын Ормон ханды изилдөөсү көзү өтүп кеткенден кийин жарык көргөн монографиясынын чыгышы менен аяктайт. Бул эмгекте белгиленгендей, Ормон хан Ниязбек уулу (1774–1855) кыргыздардын Байыркы доордогу жана Орто кылымдардагы тарыхын эске албаганда, Түндүк Кыргызстандын эл тарабынан ак кийизге отургузулуп расмий түрдө көтөрүлгөн туңгуч

ханы болгон. Тарыхый фактылар менен тастыкталып жана болгон окуяларды көркөмдөөлөр менен коштолуп жазылган Ормон хан жана анын эли тууралуу баян XIX кылымдагы «толук кандуу кыргыз ханын жана хандыгын» элестетет. Хан болгондо да, ал адилеттүү, материалдык байлыкка караганда рухий байлыкты жогору коюп, көксөө, мүдөөнү кандыруу менен ынсап кылып, ашкере зомбулук көрсөтпөгөн хан катары сүрөттөлөт. Мунусу казак ханы Кенесарыны туткундаган соң, анын өзү урунуп жүргөн ошол кездеги баалуу куралын – мылтыгын – өзү албай, Жантайга белекке бергенинен көрүнүп турат. Чынында ал жону талкалап, көксөөнүн канышынан өткөн олжону күткөн эмес. Кенесарынын Ормондун колунан талкаланышы Түштүк Казакстан менен Түндүк Кыргызстанды жердеген бардык эле элдердин мүдөөсүнүн аткарылышы болду. Бул жеңиштен соң Ормондун «баркы өсүп, даңкы көтөрүлдү». Маселен, Кокон хандыгынын мамилесинин жылышына салым кошуп, орустардын кыргыздар менен болчу байланышын жөнгө салды. Эгер Кенесары Ормондон жеңилбегенде же бул жеңиш кечирээк келгенде кыргыз-орус мамилелери да ошончолук кийиндеп кетенчиктемек. Анткени Түштүк Казакстан менен Түндүк Кыргызстанды байырлап тынч жаткан элге бүлүк салган Кенесарынын ошол чөлкөмдөн журт башчылары жана орустар менен сүйлөшөйүн деген ою да болгон эмес.

Аталган эмгекте ошол кездеги социалдык түзүм жана экономикалык чарба жүргүзүүнүн мүнөзү төмөнкүдөй сүрөттөлөт: «Ал доордо кыргыз элинин коомдук түзүлүшү феодалдык-патриархалдык мүнөздө болгон. Экономикада жеке менчик, социалдык теңсиздик үстөмдүк кылса да, уруучулук чоң мааниге ээ болучу. Жергиликтүү эл урууга, уруу урукка, урук бир атанын балдарына бөлүнүшкөн. Алардын башында уруу башчылары турушкан. Элдик үрп-адат, салт-санаа, өз ара алакалар жана жалпы эле турмуш-тиричилик уруучулуктун калдыгы менен чырмалган бойдон кала берген. Мал жана мүлк жеке менчикте, жер, өзгөчө жайыттар уруу, урук жана бир атанын балдарынын жалпы пайдалануусунда болучу. Манаптар жана башка уруу,

урук башчылары өз үстөмдүктөрүн сактап калышкан». Ормон хандын доорундагы жашоо ыңгайы ушундай болучу. Бирок мындай абал көпкө созулмак эмес. Анткени Чыгыштан Кытай жылма саясатын кылайтып, Түндүктөн орус таасири сезилип турган. Ал эми түрк, англис чалгынчылары тарпы кеткен ордонун таасиринен чыга баштаган Кокон жергесинде миссионердик ишине кошуп, өз өлкөлөрүнүн мүдөөлөрүн аткара баштаган.

Мына ушундай альтернативалык тандоодо Ормондун оруска ыктаган саясаты, аракеттери Кушбек Үсөнбаевдин аталган эмгегинде архивдик материалдар менен бекемделет. Ормон хандын саясий көрөгөчтүгүн мезгил далилдеп, анын мамлекеттүүлүккө жетишүүгө жасаган аракети зор болгондугуна бүгүн ынанып олтурабыз. Саясий ишмер катары анда харизматикалык лидердин касиети бар экендигин Кенесарынын кыргыз манаптарын сыноо үчүн сынчы Буланды жиберип, ал Ормонду төмөнкүдөй сүрөттөйт:

«Акылы, айласы өзгөчө башкача,
Бул чыныгы азыркы кыргыздардын
Бактысына бүткөн хан экен.
Алышкандын алы жетпейт.
Бактысы башынан кетпейт.
Колдогону карачаар жолборс
Ал кимди болсун тепсейт».

Тарыхчы Кушбек Үсөнбаев бул эмгегинин муратын: «Эгемендүүлүк доордо Ормон хандын Ата Мекенибизге өтөгөн каармандыгын жогору баалаш кыргыз коомчулугуна өтө зарыл. Анын саясий жана тарбиялык мааниси өтө чоң», – деп баса белгилейт.

Ормон хандын өрнөктүү өмүрү узун сабак. Советтик доордо аны оозго албадык, эгемен мезгилде болсо материалдык тартыштыктан улам, тексттерди кыскартып отуруп, тепкедей китеп чыкты. Балким, бир кезде тарыхтын айныгыс фактыларына таянылып адабияттын жатык тили менен көркөмдөлгөн көлөмдүү эмгек жаралаар. Айрыкча Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгын белгилөө учурунда Ормон хан сыяктуу эл үчүн эбе-

гейсиз кызмат өтөгөн чыгаан инсандардын өрнөктүү өмүрүн даңазалоо жана ар тараптан изилдөө зарылдыгы көрүнүүдө.

2003-жыл, Бишкек-Жалал-Абад.

Илимге карай жол (замандаштын портрети)

Катышкандардын кол чабуулары алдында Өзбек ССРинин Илимдер академиясынын Бирикме илимий советинин бир добуштан кабыл алган чечими боюнча Кушбек Үсөнбаевге илимдин доктору деген наам берилгендиги тууралуу көчүрмө кагаз тапшырылды. Ал эми окумуштуу өзү болсо, өзүнүн өзбек коллегаларынын курчоосунда туруп, өткөн өмүрүн, андагы унутулгус орчундуу окуяларын көз алдынан чубалжытып өткөрүп жатты...

Мындан он үч жыл илгери ушул эле Ташкент шаарында Кушбек Үсөнбаев көздөгөн максатынын биринчи баскычына жетип, кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү жактаган эле. Ал эми азыр ал белсемдүү илимпоз. Бул мезгилдин аралыгында окумуштуу 50дөн ашык илимий эмгектердин автору болду.

Анын өмүр жолу жөпжөнөкөй, басып өткөн изи башкаларга үлгү. Ал 1928-жылы Чүй өрөөнүндөгү Москва районуна караштуу Чоң-Арык айылында орто дыйкандын үй-бүлөсүндү туулган. Балалык күндөрү бактылуу өтүп, айылдык мектепти бүтүрөр учуру келгенде Улуу Ата Мекендик согуш башталды. Ал айылдагы кабыргасы ката элек уландардын башына түшкөн чоң түйшүк болду. Алар колхоз талааларында майданга аттанышкан аталарынын, агаларынын ордун алмаштырышты. Кырчылдаган согуш майданынан жакшылык кабарды чыдамсыздык менен күтүштү. Айылда калган карыларга, аялдарга фронттогу советтик адамдардын эрдиги тууралуу гезит-журналдардан окуп берүү, аларды жеңишке ишендирүү да ушул уландардын милдети эле. Даңктуу армиябыздын жеңиштери жөнүндө алгачкы кабарлар да келе баштады.

1943-жылы Кушбек мектепти ийгиликтүү аяктап, Кыргызстан мамлекеттик педагогика институтуна келип кирди. Талыкпаган эмгек аны эңсеген максатына жетеледи. Жогорку окуу жайын

бүтүргөндөн кийин ал аспирантурада калды. Ушул мезгилден тартып анын тилеги ишке ашып, өзүнүн келечегин илимдин таала жана кызыктуу дүйнөсүнө багыттады.

Жаш окумуштуу ошол мезгилдерде эң кызыктуу жана иштеле элек болгон XIX кылымдын үчүнчү чейрегиндеги Кыргызстан менен Россиянын өз ара мамилелерине байланышкан теманы тандап алып, эң көп изилдөөлөрдү жүргүзөт. Ага карата Кушбек Үсөнбаев «Түштүк Кыргызстандын Россияга кошулушу» аттуу илимий эмгегин жарыкка чыгарат. Ал эмгек колжазма түрүндө эле кандидаттык диссертация катары жакталган. Ушул эле учурда окумуштуу «Кокон хандыгынын бийлиги учурундагы кыргыздардын коомдук-экономикалык мамилелери» аттуу экинчи китебин даярдай баштайт. Автор өз ишинде Кыргызстандын Россияга кошулушу объективдүү прогрессивдүү көрүнүш экендигин ар тараптан негиздүү кылып далилдейт.

1957-жылдан тартып, Кушбек Үсөнбаев республикалык тарых музейине жетекчилик кылат. Ал эми 1966-жылдан тартып Кыргыз ССР Илимдер академиясынын тарых институтунун Октябрь революциясына чейинки секторунун башчысы болуп иштеп келе жатат. Өз иши менен катар, калк арасына саясий жана илимий билимдерди жайылтууга жигердүү катышууда. Окумуштуу республикалык, орто азиялык жана бүткүлсоюздук илимий сесияларга жана конференцияларга өзүнүн кызыктуу, проблемалуу эмгектери менен катышып келе жатат.

Ошондой эле Кушбек Үсөнбаев «Социалисттик кыргыз улутунун калыптанышы жана өнүгүшү» аттуу коллективдүү монографияны жана «Кыргызстан тарыхынын» биринчи, экинчи басылышын түзүүгө катышкан. Ал «Кыргыз ССРинин тарыхынын» үчүнчү басылышынын автору жана редактору.

Кушбек Үсөнбаев бир нече жылдар бою 1916-жылдагы кыргыз элинин көтөрүлүшүнө себепкер болгон социалдык-экономикалык кырдаалга байланыштуу изилдөөнүн үстүндө талыкпай эмгектенет. Бул көтөрүлүш жөнүндө басма сөз беттеринде ар түрдүү пикирлер жана көзкараштар айтылып келген. Үсөнбаев бул көтөрүлүштү толук изилдеп, анын келип чыгы-

шынын объективдүү себептерин ачып берүү үчүн өлкөбүздөгү мүмкүн болгон архивдерден эң көп фактыларды, материалдарды топтоп, жарыкка чыккан адабияттарды жана документтерди, көтөрүлүштүн катышуучуларынын эскерүүлөрүн, этнографиялык жана фольклордук материалдарды пайдаланып, 1967-жылы «Кыргызстандагы 1916-жылдагы көтөрүлүш» аттуу монографиялык изилдөөсүн жарыкка чыгарды. Автор мындагы булактарга терең талдоо жүргүзүп, жалпысынан бул көтөрүлүш улуттук-боштондукка умтулган, антифеодалдык, антиколониалдык, антиимпериалисттик мүнөздө болуп, Россиянын революциячыл пролетариаты менен дыйкандарынын падышалык жеке бийликке каршы жалпы күрөшүнүн агымына кошулган деген жыйынтыкка келген. 1916-жылдагы бул көтөрүлүштүн мүнөзүнө жогоркудай баа берүү биздин өлкөбүздүн тарыхчылары тарабынан улам жаңы колдоолорго ээ болуп жатат. Мындай колдоонун ачык далили – автордун үстүбүздөгү жылы 26-апрелде ушул темадагы жактаган докторлук диссертациясы.

Мына кайрадан ал өз үйүндө. Тынчсыздануулар, толкундоолор артка ташталгансыды. Бирок, келечекте дагы жаңы чыгармачылык ойлор жана илимий изилдөөлөр...

Кушбек Үсөнбаев кырк жашта. Азыр анын чыгармачылык күчүнүн, кубатынын тапка келип турган учуру. Ал дагы жаңы проблеманы – XIX кылымдын аягындагы XX кылымдын башындагы Кыргызстандагы социалдык-экономикалык мамилелерге байланыштуу изилдөөлөргө киришти. Ошондой эле ал өз ишиндеги 1971 – 1975-жылдардагы келечек пландарын ойлоноштурууда. Илимпоздун алдында улам жаңы пландар, жаңы мүмкүнчүлүктөр ачылууда.

Кушбек Үсөнбаевдин басып өткөн жолу азыркы кыргыз интеллигенциясына мүнөздүү. Бул өзүн илимге арнаган адамдын чыгармачылыгынын көрүнүктүү үлгүсү боло алат. Совет өкмөтү бир мезгилдердеги артта алган улуттардын ар тараптан өнүгүшүнө бардык мүмкүнчүлүктөрдү түзүп берди. Буга революцияга чейинки караңгы кыргыз элинин азыркы мезгилдеги дүркүрөп өсүп-өнүгүшү ачык далил.

(«Кыргызстан маданияты», 1968-жыл, 5-июнь)
А. Абышкаев, тарых илимдеринин кандидаты

Эгемендүүлүктүн эскерүү барактарынан же эркиндикти даңазалаган эмгек

Кылым сонунда кылым ичиндеги маанилүү окуяларга кайрылып, алардын эсебин алып, элге жеткирүү тарыхчылардын бирден-бир милдети экени талашсыз. Тастыкка таңсык болуп турган тарых таптык көзкараштан сырткары, так жазылышын талап кылган учур эчак келген. Жаңы замандын, ачык коомдун калыптанышы, эгемендүүлүктүн түбөлүктүүлүгү да тарыхтын өткөнүнөн сабак алууга түртөт. Тоталитардык доордун идеологиялык төөбастысынан бошонгон тарых илмейип, көтөрүм абагынан арыла албай жатканы да айныгыс чындык. Буга чейин бирин-экин жарык көргөн тарых китептери менен тарыхыбыз толукталганы менен торолуп кете элек. Бирок, ошого карабай, тобо кылсак болчудай. Тоталитардык доордун канчалаган тоскоолдуктарына карабай, туура жолдон тайбаган эмгектер жаралып, тарых илими калыстыгын жоготпоптур. Академик Бегималы Жамгырчиновдун алгачкы эмгектеринен кынтык табууга азыркы тарыхчылар алсыз. Белгилүү тарыхчы, профессор Анварбек Хасановдун эмгектери да одоно ондоолорго муктаж эмес. Ал эми татаал мезгилде тарыхый чындыгынан тайбай, далай партиялык чоң жыйындарда сынга алынып, сый ордуна таяк жеп келген тарыхчы аалымдардын бири – Кушбек Үсөнбаев агай. Партия койгон талаптарды так аткарып, тарыхты тар чөйрөнүн курмандыгына чалып, тактыктан тайганда, тарых илиминин доктору, профессор Кушбек Үсөнбаев агай эчак академик болуп чыкмак. Бирок Кушбек агай ага барбады. Коммунисттик диктатура урап, анын доорунда сайран курган айрым адамдар, тескерисинче, куугунтукка кабылган байкуш болуп, бийликтин жаңы адамдарына дооматын артып, демократ болуп чыга келишти. Кушбек агайдын инсандык бийик касиети андайга жол бербеди. Көнгөн адатынан жазбай, тарыхый чындыкты баяндаган жаңы

эмгектерин, макалаларын элге тартуулай берди. Эгемендүүлүктү эңсеп келген элдик күрөштөрдүн тарыхы жаңы эмгектерде жаңыча баасын алды. Профессор Кушбек Үсөнбаевдин ар бир айткандары, жазган макалалары коомчулук тарабынан жылуу кабыл алынып келди. Тарыхчы-аалымдардын арасынан жалгыз Кушбек Үсөнбаев агай Эгемендүү Кыргызстандын эң алгачкы сыйлыгы «Даңк» медалы менен сыйланышы көп нерседен кабар берет. Мамлекеттик сыйлыгы менен удаалаш библиографиялык таңсыктыкка айланган 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүшкө арналган «1916: баатырдыктын жана кайгынын барактары» аттуу китеби жарык көрдү.

Бул эмгекте ХХ кылымдын башындагы кыргыз элинин оор абалы, колониялык эзүүнүн күчөшү, мекендеп келген жерлеринен куулушу, улуттук, диндик укуктарынын чектелиши Москва, Санкт-Петербург, Ташкент, Алматы шаарларында сакталган архивдик документтердин негизинде анализге алынган. Эркиндик деген улуу сөздүн нарк-насилин бул эмгекте келтирилген адам чыдагыс зордук-зомбулуктарды окуу менен терең түшүнүүгө, аңдоого болот. Кыргыз эли кылым башында туш болгондой бөтөн элдин кордугуна, зомбулугуна чанда кабылбаса, кабылып көрбөгөн. Чыдамы бүткөн калк колуна курал алып, боштондук үчүн күрөшкө чыккан. 1916-жылдагы боштондук кыймылынын Түштүктөн башталып, тоо аралай туташкан учугу Түндүктөгү элге келип такалган. Чүй, Кемин, Нарын, Ысык-Көл өрөөнүндөгү күрөштүн жүрүшү, жеңилген эл кыргыздан сактануу үчүн Кытайды көздөй качуусу эмгекте ийне-жибине чейин берилген. Күрөштүн жетекчилеринин, белгилүү кыргыз инсандарынын ысымдары эмгекте аталып, ар биринин аракеттери өз баасын алган. Жеңилген элге падышалык желдеттердин кыргыны, Чүй, Кемин, Ысык-Көл өрөөнүнөн элдин Нарындын тоолоруна көчүрүү жөнүндө падышалык төбөлдөрдүн чечими чечмеленип берилген.

Кыскасы бул эмгек эгемендүүлүк менен үндөшкөн кыргыз элинин тарыхындагы кайгылуу жана баатырдык барактарды барктаган бараандуу китеп. Окумуштуунун бул китеби окур-

мандарын зарыга күттүрүп, акыры колдоруна жетип отурат. Азырынча ошого каниет кыла туралы. Эмгектери менен эчак элге таанылган, бирок эгемендүүлүктүн мезгилинде гана эмгеги бийликтегилер тарабынан бааланып, сый-урматка жетишип жаткан агайдын айтаар кеби али алдыда. Чындыктан тайбаган чыгаан тарыхчы тиккен чынар теректердин чырпыктары жетилип, тамыр жайып, чыңалып өсүп жаткан кез. Элибизде айтылып келген «Бүгүнкү күндү ойлосоң, там сал, келечекти ойлосоң тал сай» деген накыл сөз Кушбек агайдын айтылбаган дагы бир касиети. Агайдын шакирти Мистегүл Махмутбекованын 1996-жылы «Кыргызстандагы улуттук-боштондук көтөрүлүш» аттуу эмгегинин жарыкка чыгышы эле айтылган накыл сөзгө ачык далил. Азырынча Кушбек Үсөнбаев агайдын жаңыдан жарык көргөн эмгегине ак жол каалай туралы.

(«Заман Кыргызстан», 1997-жыл, 28-март)

Кыяс Молдокасымов, тарых илимдеринин кандидаты, КУУ-
нун доценти.

Азаттыкка умтулуу жана анын изилдөөчүсү Кушбек Үсөнбаев

Кыргыз элинин нукура тарыхына өтө аяр мамиле жасап, эл эркиндиги үчүн болгон көтөрүлүштөрдүн урунттуу учурларына басым жасап кеткен аксакал окумуштуу Кушбек Үсөнбаевичти эскерүү бир чети аянычтуу да, бир чети олуттуу да сезим жаратат.

Кушбек агайды Бегималы Жамгырчиновдон кийинки эле эл тарыхынын атасы десек жаңылышпайбыз. Элдик боштондук кыймылга арнаган «Революциянын таңында», «Восстание 1916-года в Киргизии», «1916: Героические и трагические страницы», «Народные движения Средней Азии в XIX веке» деген эмгектери далай түйшүк, мезгил мүшкүлү менен жазылган эмеспи. Ушул илимий эмгектер агайдын кыргыз тарыхын таанууга кошкон баалуу салымы.

Агайдын калтырган эмгектери далилдеп тургандай жеке адамдык сапаты да өтө таза, терең жана жогору эле. Ал кишиде чөйрөсүнө нур төгүү менен жаштарды өзүнө тартып тураар касиет бар болгон. Ошол учурда ишти өтө талап кылган, принциптүү адам катары эсте калды. Кушбек агай илимий кеңештерде ар бирибиздин сөзүбүздү кунт коюп угуп, ой-пикирди баалап, анализ бере кеңешип, илимпоздук жана аталык мээримин төгүү менен бирге педагог, психолог, тарбиячы катары мамиле жасачу. Ушундай жогорку маданиятуу агайдын жаркын элеси илимий эмгектеринин ар биринде сакталып тургандай туюлат. 1999-жылдын январь айынын акырында институтка (Улуттук Илимдер академиясынын тарых институту – Ж. Д.) ооруп жаткандыгына карабай илимий кызматкерлерди Аттестациялоо комиссиясына төрагалык кылып кеткен эле. Анда өзү жалгыз эмес, өтө урматтаган байбичеси Марика апа-эжебиз менен келиптир. Экөөнүн өмүр жолунан жаштар үлгү ала турган бактылуу карылыктын деми сезилип турду. Ошол көрүнүш жана ой-туюмум кино тасмадай эсте калды.

Өзүнүн татаал иши менен үй-бүлө тарбиясын бирдей деңгээлде алып жүргөн Кушбек Үсөнбаев аксакалдын эң чоң эрдиги – 1916-жылдын (Үркүн) бейкүнөө курмандыктарына илимий негиздеги эмгектери менен эстелик койгону, оозеки «демократтарга», желөпкө «патриотторго» эч салыштыргыс эрдик эмей эмне?..

Агайдын ушул эмгеги эске алынып, Улуттук университеттин тарых факультетинин тийиштүү бир кафедрасына ысымы ыйгарылса, студенттерге стипендия, тарыхчылар жамааты агайдын атындагы лауреаттык уюштурса, өзү жашаган үйгө эстелик тактасы илинсе. Айрым кесиптештерибиз айтышы ыктымал, К. Үсөнбаев 16-жыл маселесин жазып жана канкакшап жүрүп өтүп кетти деп. Ооба, ал туура, кептин баары мына ушунда. Адис тарыхчыга да, жөнөкөй кыргыз атуулуна да атактуу тарыхчыбыз Осмонаалы Сыдык, Белек Солтоноевдердин жазгандарын эстели: «...Тарых билүү эмне үчүн керек? – Жүрөгүндө оту бар жигиттерге тарых билүү керек. Жана ал тарых абдан бир эске сала турган илим.

Тарыхтын пайдасы

Тарых билген адамдар мурунку өткөндөрдүн ал-абалын көргөн сыяктуу билет. Бир кезчелик орунда отуруп, нечен миң жашка чыккан адамдай билет. Кыскасы, замандын оболунан акырына чейин билет. Тарых окубаган кимди билет? Тарых окуган эрлер замандын оболунан тартып, ушул убакытка чейин билет» (Осмонаалы Сыдык. «Тарых кыргыз шадмания. Кыргыз санжырасы», Ф., 1990, 22-23 -беттер).

Кыргыздын азаттыкка умтулуусунун, байыркы кылымдардан берки салгылашууларынын өтө кандуусу да, зардуусу да ошол 16-жыл эмеспи.

Кушбек агайыбыз өмүрүнүн акырына дейре кыргыз тарыхынын байыркыдан беркисин жаштарга үйрөтүп, XIX кылымдын аягы – XX кылым башындагы кыргыз тарыхынын актуалдуу маселеси, азаттык үчүн күрөштүн аң-сезимди курчуткан окуяларына көңүл буруп, жогорудагы илимий эмгектерин элине калтырды.

Азаттыкты сөз кылуу, толуктоо, изилдөө, окутуу токтоп калуучу илим эмес.

1916-жыл азыркы эгемендиктин эң бир маанилүү умтулуштарынан.

1916-жылы кырылып калган 41% кыргыздардын арбак элестери, сөөктөрүнүн ар кайсы кокту-колоттордо жатканы, мамлекеттик маанидеги тарыхый эстелик коюлбай жатканы, тигинтип, Ата-Бейит комплексинин курулуп бүтпөгөнү өткөн тарых алдындагы канчалык күнөө жана моралдык кечиримсиздик. Бул жагдай илимпоздон баштап, мамлекеттик ишмер, жетекчилерге чейин ойлонтучу маселе экени талашсыз.

Залкар окумуштуу, филолог-санжырачы Сапарбек Закировдун: «1990-жылы өткөн Шалбадагы санжырачылардын конкурсунда Бугу эненин казаны жана өлүмү жөнүндө легенда айтылды. Элдин айтымында, Бугу байбиченин тамак жасап жүргөн казаны ушул мезгилге чейин колдонулуп жүргөн экен. Бирок андагы бир укмуш касиет – 1916-жылы көрүнүптүр. Анткени казан жөндөн-жөн туруп эле 1916-жылдын башында тең жарылып калыптыр. Андан көп өтпөй эле, козголоң болуп, кыргын башталат. Бирок кыргын өткөндөн кийин казан кайра бүтөлүп, жарылган жери жабышып калат. Муну угуп отурган бир жүз кырдан ашык санжырачылардын бири да жалган дешкен жок», – дегениндей санжыра бекеринен айтылып калбагандыр. Андыктан эл-жерибизге жарака кетпесин жараткандан тилеп, өзүбүз ак ниет аракеттенип эмгектенели жана дүйнөлүк колдоолорду туура пайдалануу менен энелердин көз жашы төгүлбөшүнө Бугу эненин батасы тийип, тилегибиз ишке ашса демекчимин.

Эгер, ушундай болгондо гана XXI кылымга абийир, ыйманыбыз арууланып өтөрүбүз ырас эмеспи.

Дагы бир нерсе – XX кылымдагы кыргыз тарыхынын башталышы да (Үркүн), аягы (Баткен, Чоң-Алай) да кандуу болгонун өзүнчө салыштырып тыянак чыгарууга да өзүнчө илимий зиректик керектир.

(«Заман Кыргызстан», 2000-жыл, 4-февраль)

Мистегүл Махмутбекова

Майгарылбаган аалым

Мына беш жарым жылдан бери гезитибиз чыгып келатканда анын ар бир санын үзбөй окуп, өз оюн, пикирин, сунушун айтып, редакция жамааты менен дайыма алакалашып, тарыхый темадагы талылуу макалаларын атайын жазып, алып келип жүргөн, ортодо гезит чыкпай калганда «качан чыгат» деп күйүп-бышып, түпкүлүгү түз болуусун өзү редакцияга келип билдирип кеткен ардактуу окурманыбыз Кушбек Үсөнбаевдин турмушунда жакында үч кубанычтуу окуя болуп өттү.

Биринчиси – Кыргыз Республикасынын Президенти Аскар Акаевдин үстүбүздөгү жылдын 4-февралындагы Указы менен эгемендүү өлкөбүздүн экономикалык, интеллектуалдык жана руханий потенциалын арттырууга омоктуу салым кошкон адамдары көз карандысыз мамлекетибиздин жаңыдан эле чыгарылган ордендери жана медалдары менен сыйланганда илимди өнүктүрүүгө кошкон өзгөчө салымы жана эмгектик жогорку жетишкендиктери үчүн илимпоз тарыхчы Кушбек Үсөнбаев «Даңк» медалын татыктуу болду. Тарыхчы аалымдардын ичинен алгачкы мартабалуу сыйлыкка жалгыз ээ болгондугу бул залкар инсандын иш үзүрү. Жетимиш жаш таяп турган өмүрүнүн дээрлик 50 жылын бүтүндөй тарых илимине арнаган аалым 1916-жылдагы улуттук кыймыл, кыргыз элинин карт тарыхындагы тарыхый адамдар, Кыргызстандын Россияга кошулушу, революцияга чейинки республикабыздын социалдык-экономикалык мамилелери жана саясий түзүлүшү ж.б. актуалдуу жана турмуштук маанилүү проблемалар боюнча залкар адис, чебер изилдөөчү жана талыбаган тарыхчы болуп саналат. 1983-жылы Кыргызстан КП БКнын пленумунда «улутчул» атка конгондугуна карабастан 1916-жылдагы Үркүндү Россия падышачылыгынын эзүүсүнө каршы улуттук-боштондук кыймылы деген пикиринен эч жазган жок. Кыргызстандын Россияга кошулушун колдогон партиянын «бөрк ал десе баш алган» тарыхчыларындай тар чөйрөнү көздөбөй, анын басып алуучулук мүнөзүн ачык далилдеген оюнан кайтпады, орус жана кыргыз

элдеринин өз ара карым-катнашынын өлкөбүздүн саясий, тарыхый, экономикалык, маданий. Социалдык ж.б. тагдырындагы өтө зор ордун далилдүү макалаларында терең баяндап берди. Партиялык куугунтукка майышпады. Бирок ал учурдагы тоталитардык системанын «айтканына» көнбөгөндүгү үчүн далай-далай ырыскыдан кур калды. Жарым кылымдык илимий-иликтөөчүлүк өмүрүндө 240тан ашуун тарыхый эмгектерди, анын ичинде салмактуу 10 монографияны жазган, «Кыргыз ССРинин тарыхы» деген фундаменталдык эмгектин бардык үч басылышынын авторлорунун жана редакторлорунун бири болгон Кушбек Үсөнбаевич небак Улуттук Илимдер академиясынын академиги болмок. Тарых деген кай жакка бурса кете берген буйлалаган төө эмес, ал так, ачык, бурмалоосуз жазылат эмеспи. Кушбек Үсөнбаев мына ушул айтылгандарды дайыма туу тутуп келет. Ушунусунан улам тарыхчы аалымдардын арасында өз үнү, өз салмагы, өз көзкарашы бар инсан, окумуштуу, изилдөөчү катары бааланат.

Экинчи кубанычы өзү көз майын түгөтүп. Акыл эмгегин жумшаган жаңы эмгеги менен байланыштуу. Жакында «Шам» басмасы Кушбек Үсөнбаевдин «1916: баатырдык жана кайгы барактары» деген китебин басып чыгарды. Баса, айта кетүүчү нерсе, бул китептин басылып чыгыш тарыхы да демейдегиден бир аз өзгөчөлүү. Азыр китеп басып чыгаруу кыйынчылыкка туруп калбадыбы. Үкүндүн 80 жылдыгына карата замандаштарыбызга тарыхый белек болуп калсын деген зор үмүт менен республиканын Президентине көмөк көрсөтүү өтүнүчү менен кайрылат. Аскар Акаевич мындай олуттуу илимий эмгекти чыгарууну колдоого алып, жолдомо катка өз колун коюп берет. Ошол бойдон 8 ай ың-жың жок. Президенттин көрсөтмөсү чиновниктердин төрөпейилдигинен улам создуга берет. Профессор Кушбек Үсөнбаев барбаган басма, сүйлөшпөгөн чиновник калбайт. Акыры мамлекет башчысынын кол тамгасы коюлган жолдомо кат Аксарайдын жетинчи кабатынын кабинеттеринин биринде «репрессияга» учурап кеткенине көзү жеткен аалым башка адамдарга кайрылат. Тарыхты сүйгөн, баалаган инсандар бар

экен: «Манас» эпосун пропагандалоо боюнча мамлекеттик дирекция «канатына» калкалап, китепти басып чыгарды. Эмгекте улуу Үркүндүн тарыхы бүт чечмеленет: падышалык Россия аскерлеринин зомбулугу, кыргыз элинин боштондук үчүн күрөшү, жеңилген эл кыргыны, баш калкалап Кытайга качкан элдин азап-тозогу Москва, Санкт-Петербург. Ташкент, Алматы, Бишкек шаарларынын мамлекеттик архивдеринде сакталып турган тарыхый маалыматтар менен берилген. Китеп эгемендүүлүктү баштан өткөрүп жаткан элибиз үчүн баалуу эмгек, ал тарыхтын ак тактарын ар тараптан толуктап турат.

Үчүнчү кубаныч болсо, атактуу аалымдын илимий-изилдөөчүлүк, педагогикалык ишмердигине баа берүү менен байланыштуу. Жакында Улуттук Илимдер академиясынын комдук илимдер бөлүмү тарых илимдеринин доктору, профессор Кушбек Үсөнбаевди Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер академиясынын анык мүчөлүгүнө (академикке) талапкер кылып көрсөтүштү. «Ак ийилет сынбайт» дегендей, аалымдын кыргыз тарыхы илимине сиңирген өзгөчө эмгеги татыктуу бааланат деген үмүттөр бар. Кушбек Үсөнбаевич илим жана техника жагынан Кыргыз ССРинин Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты деген ардактуу сыйлыкка арзыган, республиканын илимине эмгеги сиңген ишмер. Аалым эски союздун көп өлкөлөрүндө өткөн илимий конференцияларда докладдар менен чыгып сүйлөгөн. Москванын, Санкт-Петербургдун, Алматынын, Ташкенттин, Киевдин, Тбилисинин ж.б. ири шаарлардын тарыхчылары Кушбек Үсөнбаевди таасын тарыхчы катары жакшы билишет, аалым да алар менен дайыма илимий байланышты кармап келатат. Кушбек Үсөнбаевич ири педагог жана тарбиячы экенин айта кеткенибиз оң. Ал илимдин 7 кандидатын даярдаган, азыр өзү 2 докторлук 3 кандидаттык диссертацияларга жетекчилик кылууда. Устат тарбиялаган тарыхчылар эгемендүү өлкөбүздүн карт тарыхын изилдөөгө бараандуу салым кошуп келатышат. Бир мисал: жакында шакирти Мистегүл Махмутбекова «Кыргызстандагы улуттук боштондук көтөрүлүш» деген эмгегин чыгарды.

Эки кубанычына маңдайы жарыла кубанып, үчүнчү кубанычы мына жакында жүзөгө ашса деген зор үмүт менен турган аалым Кушбек Үсөнбаевге мындан ары да оргуштаган ийгиликтерди каалап кетели. Бар болуңуз, Кушбек Үсөнбаевич!

(«Эркин-Тоо», 1997-жыл, 3-май) Акил Адамалиев.

Замандаштарынын колтамгалары, каалоолору

Хусейин Карасаев,
«Накыл сөздөр», Фрунзе, 1982.

Жазбай аткан мергендей, тарыхты так сүйлөгөн Кушбек иниме!

Карыя тилчини эстей жүрөрсүң.

4.04.1983-ж. Х. Карасаев.

Кушбек жүр тарыхчыдан бөтөн сырдуу
Калем сүйлөп коет кээде чырдуу.
Антпесе болмок беле өсүү бизде,
Илимдин жолу тура тогуз кырдуу.

Алтымышбаев А.А. 31.01. 1986-ж.

Түгөлбай Сыдыкбеков,
«Көк асаба» (Тарыхый роман), Ф., 1989.

Кадырлуу Кушбек!

Көптөн күткөн «Көк асаба» жарык көрдү, ак дилимде ыраазычылыгымды билдирип, өзүңдүн да илимий жеңиштерине тилектешмин.

Түгөлбай Сыдыкбек уулу. 1.10.1989-ж.

Түгөлбай Сыдыкбеков,
«Күлкү жана өмүр», Ф., 1988.
Кадырлуу Кушбек, кымбаттуу Марийка!
Күлкү жыргал дайыма төрүңөрдө ойносун!
Түгөлбай. 11.11.1989-ж.

В. М. Плоских – редактор книги: «Курманжан датка – неко-
ронованная царица Алая»

С глубоким уважением Кушбеку Усенбаевичу – первооткры-
вателю Курманджан.

8.10.1991-ж.

«...Мейли, бардыгыбыз заардуу зомбулукка айласыз баш ий-
ип, унчукпай калган күндө да арабыздан бир Кушбек
Үсөнбаевдей инсан чыгып, калгандарыбыз моюн сунган кара
күчкө белин бүкпөй, чындыкты чыркырап айтып турганда, та-
рыхыбыз унутулбайт!»

«Мурас» журналы, 1993-жыл, № 1,2, 15-бет.

Урматтуу Кушбек байке!

Бул өмүр жаңы айдалган эгин талаа,

Эмне эксең, ал ошону берет сага, – дегендей, Сиздин өмүр
талааңыздын түшүмү үрөөндүү келип, бүткүл элибизге тарых
башаты болду.

Узак өмүр, чың ден соолук каалап, авторлор: Тажиева Гуля,
Курманбекова Айсулуу.

«Семена, посеянные мудростью» китеби, Бишкек, 1995.

Сооронбай Жусуев,

«Курманжан датка» китеби

Атактуу тарыхчы иним Кушбек Үсөнбаевге бардык жакшы-
лыктарды каалап, бул китебимди чын ыкласымдан тартуу кы-
лам.

Сооронбай Жусуев, 6.03.1997-ж. Бишкек

Тарыхты бурмалабай, көп азап чексе да, көздөгөнүнөн кайт-
паган көкжал агайым Кушбек Үсөнбаевге
иниңиз Жалил Садыковдон. 4.05. 1998-ж.

Урматтуу насаатчы агайыбыз Кушбек Үсөнбаевичке изги тилектерибизден, окуучуларыңыз Токторбек менен Тынчтыкбек!
25. 02. 98.

Т. К. Чоротегин, Т. Н. Өмүрбеков, «Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы», Б., 1998.

Кушбек Үсөнбаевдин эмгектерине илимпоздордун берген баалары, пикирлери

Тов. Усенбаев большой знаток архивных фондов дореволюционной истории. Его исследования основаны на документальных и статистических материалах, многие из которых впервые введены в научный оборот и в этом плане они отличаются новизной выводов и заключения.

Тов. Усенбаев К. У. Оказывает помощь исследователям дореволюционной истории Казахстана, своими советами и делами приобщает соискателей к научному изысканию

к.и.н. доцент кафедры истории КазГУ им. С. М. Кирова Косшанов К. Л. 21.02. 1989. Алма-Ата.

1. Научные труды Усенбаева Кушбека известны ученым-историкам не только Средней Азии, но и всей нашей страны. Им опубликованы весьма содержательные труды по истории дореволюционной Киргизии, по истории антиколониальной и антифеодальной борьбы кыргызского народа.

2. Будучи ученым-интернационалистом, он оказывает бескорыстную братскую помощь в подготовке научно-педагогических кадров для Таджикистана, Узбекистана и т.д.

зав. кафедры Всеобщей истории Душанбинского Гос. пед. института им Т. Г. Шевченко, д. и. н. профессор Тухтаматов Т. Г. 23. 02. 1989.

Правдивость, исторический реализм – вот положительные черты работ К. Усенбаева.

Его монографические работы в какой-то степени являются украшением советской науки Киргизии.

Велика заслуга К. Усенбаева как историка Великого Октября.
З. Раджапов, Академик АН
Таджикской ССР .28.02.1989.

Профессор Усенбаев – историк документалист, историк – теоретик. Его труды отличаются стройностью структуры, богатым фактическим содержанием, марксистско-ленинской оценкой изучаемых событий.

д. и. н., заслуженный деятель науки РСФСР, ЯАССР, профессор Г. П. Башарин, 23.03.1989

Труды К. Усенбаева отличаются новизной выводов, заключениями и обобщениями, высоким научно-техническим уровнем.

Член-корр. АН ТССР д. и. н. С. Г. Агаджанов
24.03.1989

... К. Усенбаев автор множества монографий, известных далеко за пределами республики. Ученые Казахстана хорошо осведомлены его трудами.

Декан ист.факультета АГУ им. Абая, доцент
Н. С. Байгабылов, 11.04.1997.

Выписка из протокола № 12, заседания кафедры истории и политологии Киргосуниверситета имени И. Арабаева от 7 апреля 1997 года

К. Усенбаев является крупным специалистом в области истории Кыргызстана. В частности, профессор К. Усенбаев является ведущим специалистом по разработке таких актуальных проблем, как характер национальных движений, исторические личности, перестройка исторической науки в республике, присоединение Киргизии к России и его исторические последствия,

развитие социально-экономических отношений и политического строя дореволюционного Кыргызстана и многое другое.

Профессор К. Усенбаев один из авторов и редакторов «Истории Киргизской ССР» всех трех изданий, автор и ответственный секретарь II тома «Истории Киргизской ССР» нового издания.

В основе исследований профессора К. Усенбаева лежат богатые архивные документы, рукописные материалы, впервые использованные источники, а также достоверные статистические данные и литература, ставшие библиографической редкостью. Труды К.У. Усенбаева отличаются новыми выводами, заключениями и обобщениями, высоким научно-теоретическим уровнем.

У профессора К. Усенбаева отдельные проблемы по истории Кыргызстана, ранее рассматриваемые одностороннее, рассматриваются через призму исторических реальностей и отвечают требованиям современной исторической науки.

Профессор К. Усенбаев успешно сочетает исследовательскую работу с подготовкой научно-педагогических кадров, является наставником многих научных сотрудников и преподавателей.

Зав. каф. истории и политологии, д.и.н., проф. Э. Маанаев

Выписка из протокола №5, от 30 апреля 1997 года, Ученого совета исторического факультета ОшГУ

Профессор К. Усенбаев внес большой вклад в развитие Кыргызской национальной исторической науки, в создании научной школы по проблемам истории Кыргызстана нового периода, в воспитании целого поколения научных кадров. Путь развития исторической науки республики тесно связана с жизнью и деятельностью К. У. Усенбаева, отражавшего успехи национальной историографии 50–80-годов нашего столетия, в разработке нового исторического мышления на современном этапе.

К. У. Усенбаев много и плодотворно трудился в пропаганде исторической науки, в организации ряда направлений научных изысканий, вел большую общественно-политическую деятельность.

Декан ист. факультета ОшГУ, д.ф.н., проф., Ш. Базарбаев.

..Кушбек Усенбаев в своих монографических работах характеризовал социально-экономические отношения у кыргызов во времена господства Кокандского ханства и при царизме, формы собственности на скот и на землю, классово-сословный состав кыргызского населения и положение рядовых общинников, опираясь на большой круг документальных и литературных источников.

к. и. н., профессор Б. М.Жумабаев

УИАнын тарых институтунун окумуштуулар кеңешинин 1997-жылдын 28-мартындагы жыйынынын Протоколунан

Я считаю, что он самый принципиальный историк и ученый в республике. 50 лет жизни он посвятил исторической науке. Профессора К. Усенбаева знает научная общественность не только Кыргызстана, но и других стран ближнего и дальнего зарубежья.

Академик АПН России, академик НАН КР А.Э. Измайлов, Бишкек.

К. Усенбаев – внимательный исследователь, он занимается изучением многих сложных вопросов общественно-политической истории кыргызов. Он является одним из авторов и редакторов «Истории Кыргызстана» всех 4-х изданий, лауреатом Государственной премии республики. Много времени и внимания уделяет организационной работе. В настоящее время является членом Президиума ВАК КР.

Член-корреспондент НАН КР К.Орозалиев.

Кушбек Усенбаевич – внимательный и принципиальный наставник. Под его руководством только в нашем Институте защитили кандидатские и докторские диссертации около десятки

человек. Это большой специалист по дореволюционной истории Кыргызстана и историческим личностям кыргызского народа.

к. и. н., референт Отдела социально-культурной сферы Правительств КР А. Бедельбаев.

Профессор К. Усенбаев является примером успешного сочетания научной работы научно-организационной и общественной. Много сил и времени отдает редакторской деятельности.

к. и. н., с.н.с., В.Горячева.

Кыргызстан Тарыхчылар Жамаатынын Кеңешинин 1997-жылы 7-апрелинде өткөргөн жыйынынын протоколунан

Эл арасында «Элдик академик» аталган К. Үсөнбаев бүт өмүрүн тарых илимин өнүктүрүүгө арнады. К. Үсөнбаевдин ар бир эмгеги эл арасына тез тарап, библиографиялык таңсыктыкка айланып келген.

т. и. к., Кыргызстан тарыхчылар жамаатынын төрагасы К. С. Молдокасымов.

Профессор К. Үсөнбаевдин макалаларынан баштап, монографиялык эмгектерине чейин бардыгы менен тааныштыгым бар. Бул эмгектер кайсыл мезгилде жазылбасын, илимдеги тактыгы, адилеттиги менен айырмаланат. Айрыкча, Түштүк Кыргызстандын Россияга каратылышы, 1916-жылдагы улуттук-боштондук күрөшкө арналган эмгектери Кыргызстандын гана эмес, КМШ өлкөлөрүнүн белгилүү тарыхчылары тарабынан жогору бааланган.

т. и. к. Ж. Ж. Жакыпбеков.

Тоталитардык доордо да тарыхый чындыктан тайбай, көрсөтмөлөргө моюн сунбады. Ошондуктан академик даражасын К. Үсөнбаевге бийликтегилер ыраа көрүшкөн жок. Кыргызстан өз эркиндигине ээ болгондон бери К. Үсөнбаев айтууга тыюу салынган айрым окуяларды жаңыча баалап, элге жеткире

алды. Биз үчүн К. Үсөнбаевдин ар бир иши, илимдеги татаал жолу чоң сабак боло алат.

т. и. к. Т. Н. Өмүрбеков.

К. Үсөнбаевдин эмгектерин студент мезгилден бери билем жана сыйлайм. Агайдын жетекчилиги астында докторлук диссертациямды жаздым. XIX – XX кылымдын башындагы тарыхый окуялар агайдын эмгектеринде терең изилденген. Алматы, Ташкент, Санкт-Петербург, Москва шаарларында сакталган архивдик документтерди К. Үсөнбаевдей эч ким изилдей элек.

т. и. к., доцент Т. К. Кененсариев.

Азыркы учурда кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхынын XIX кылым менен XX кылымдын башындагы проблемалары боюнча шүгүрлөнгөн тарыхчылар К. Үсөнбаевдин мектебин түзүп калышты. Илимде мындай мектепти бардык эле окумуштуулар түзө алышпайт.

т. и. к. Т. К. Чороев.

Кыргыз элинин XIX кылымдагы жана XX кылымдагы тарыхын К. Үсөнбаевдей терең изилдеген окумуштуу саналуу гана. Академик Б. Жамгырчиновдун ысмынан кийин эле эл арасында К. Үсөнбаевдин ысмы көп аталат. «Эл сынчы», - деп бекеринен айтылбаса керек. Элге салганда эмгеги менен эчак элге таанылган Кушбек Үсөнбаев академик болуп шайланмак.

т. и. к. Б. М. Жумабаев.

Кушбек Үсөнбаевдин илимий жана публицистикалык эмгектеринин тизмеси

1. Об освещении некоторых вопросов национального движения в Киргизии. «Советская Киргизия», 1951, 21-апрель, 0,3 п.л.
2. Против идеализации феодального прошлого. «Советская Киргизия», 1952, 6-май, 0,2 п.л.
3. О характере восстаний в Южной Киргизии в 1873–76 гг. (тезисы доклада). Изд-во АН Кирг. ССР, 1953, 0,4 п.л.
4. Кыргыз элинин тарыхынын кээ бир маселелерин туура түшүндүрүү үчүн. «Кызыл Кыргызстан», 1953, 17-январь, 0,5 п.л.
5. О характере национальных движений в Южной Киргизии в 1873 – 1876гг. Труды ИЯЛИ КирФАН СССР, Вып. IV. 1954, 1,5 п.л.
6. Присоединение Южной Киргизии к России. Автореферат. Изд-во Совмина Кирг. ССР, 1954, 1,5 п.л.
7. 1875 – 1876-жылдардагы Кокон көтөрүлүшүнүн мүнөзү жөнүндө. «Кызыл Кыргызстан», 1954, 3-январь, 0,6 п.л.
8. К вопросу о присоединении Южной Киргизии к России. Труды Ин-та истории АН Кирг. ССР, Вып. 1955, 2 п.л.
9. Присоединение Южной Киргизии к России. В кн. «История Киргизии», т. I, гл. VI, § 3. Киргосиздат, 1956, 1,5 п.л.
10. К вопросу об общности территории киргизского народа в дореволюционный период. Труды Ин-та истории АН Кирг. ССР, Вып. II, 1956, 0,8 п.л.
11. Русские исследователи в Киргизии. «Комсомолец Киргизии», 1956, 11-июнь, 0,3 п.л.
12. П.П.Семенов Кыргызстанда. «Жаш Ленинчи», 1956, № 6, 0,2 п.л.
13. Некоторые данные о захватнических стремлениях английской буржуазии в Ср. Азии в 50-70 гг. XIX в. В сб. «Материалы первой Всесоюзной научной конференции востоковедов»

- дов в Ташкенте 4-11 июня 1957 , Изд-во АН Узбекской ССР, Ташкент, 1958 , 1 п.л.
14. К вопросу об общности территории кыргызского народа. В кн. «Формирование и развитие киргизской социалистической нации». Глава 1, § 2 . Киргосиздат, 1957, 1п.л.
15. Кыргызстандын Россияга кошулушунун прогрессивдүү мааниси. Кыргызмамбас, 1957, 2,2 п.л.
16. Прогрессивное значение присоединения Киргизии к России. Киргосиздат, 1957, 2 п.л.
17. 17 За сорок лет. «Советская Киргизия», 1957, 26-октябрь, 0,2 п.л.
18. 18 Кыргыз жана Чехословакия элдеринин достугу. «Мугалимдер газетасы», 1957, 16-май, 0,2 п.л. Д. Айтмамбетов менен биргеликте.
19. Эки элдин достугу жөнүндө. «Советтик Кыргызстан», 1957, №106, 0,2 п.л.
20. Кыргыз элинин тарыхы боюнча олуттуу эмгек. «Советтик Кыргызстан», 1958 , 16-февраль, 0,3 п.л.
21. Глазами друзей. «Комсомолец Киргизии», 1959, 6-ноябрь 0,2 п.л.
22. Кыргыз тарыхы боюнча баалуу эмгек. «Коммунист» 1958, №7. 0,5 п.л.
23. В историческом музее: Реэкспозиция отдела «Киргизия в советский период». «Труды Ин-та истории АН Кирг.ССР», Вып. V, 1959 , 0,2 п.л.
24. Движение южных киргизов за присоединение к России. Доклад прочитанный на всесоюзной научной сессии историков, состоявшейся в мае 1959г. в Ташкенте, 1,2 п.л.
25. Присоединение южной Киргизии к России. Киргосиздат, 1960, 10 п.л.
26. Дружба навечно. «Советская Киргизия», 1960 , 17-май, 0,3 п.л.
27. Эбегейсиз өзгөрүш доорунда. «Советтик Кыргызстан», 1960, 20-май.

28. Ислам дининин реакциячыл негизи жөнүндө. В сб. «Илим динди ашкерелейт». Кыргызмамбас, 1961, 0,7 п.л.
29. Общественно-экономические отношения киргизов в период господства Кокандского ханства. Издательство АН Кирг.ССР, 1961, 11п.л.
30. Чоң кубаныч. «Советтик Кыргызстан», 1962,18-март, 0,1 п.л.
31. Кыргызстандын Орусияга кошулушунун прогрессивдүү мааниси жөнүндө жабы эмгек. «Коммунист» 1963, №11. 0,5 п.л.
32. Кыргызстандын Орусиянын составына ыктыярдуу кошулушунун прогрессивдүү мааниси. «Коммунист» 1963, №8. К. Каракеев менен бирдикте.
33. Книга о развитии советской историографии в Киргизии. «Вопросы истории», 1963, №6. 0,8 п.л. В соавторстве Б. М. Зима, И. М. Скляр, Б. Ч. Чокушевым.
34. Киргизы под властью Кокандского ханства. В кн. «История Киргизии» т.1, глава 9, §2, Киргосиздат, 1963, 1п.л. В соавторстве с коллективом авторов.
35. Социально-экономические отношения киргизов в период господства Кокандского ханства. Там же, §3, Киргизгосиздат, 1963, 1п.л. В соавторстве с коллективом авторов.
36. Добровольное вхождение южной Киргизии в состав России. Там же, глава 10 §3.
37. Улуу орус эли менен. «Кыргызстан аялдары», 1963, №3. 0,4 п.л.
38. Орус элинин жардамы менен. «Советтик Кыргызстан», 1963, 22-март, 0,3п.л.
39. Прогрессивное значение добровольного вхождения Киргизии в состав России (текст лекции, размноженный в 800экз.). На правах рукописи. Общества «Знание», 1963 , 1,3 п.л.
40. Революционное движение в Киргизии накануне Великого Октября. Ф., «Кыргызстан», 1965 , 4 п.л.

41. Октябрьская революция в Киргизии. «Советская Киргизия». 1966 , 9-декабрь, 0,4 п.л.
42. Социально-экономические и политические предпосылки Февральской буржуазно-демократической революции в Киргизии. Научная сессия, посвященная 50-летию свержение самодержавия в России (материалы). Секция 1. Социально-экономические предпосылки Февральской революции в России. На правах рукописи. Москва, Ленинград. 1967, 0,4 п.л.
43. Победа Октябрьской революции в Киргизии (Рецензия на монографию А.Г. Зимы). «История СССР», 1967, №3, 0,1п.л.
44. Восстание 1916 года в Киргизии. Ф., «Илим», 1967.
45. О характере восстания 1916 г. в Киргизии. В сб. Наука Киргизстана юбилею Великого Октября. Ф., 1967, 0,4 п.л.
46. Кыргыз жана орус элинин достугу. «Ала-Тоо» журналы 1967, №11.0,5 п.л.
47. Киргизия под властью Кокандского ханства. «История Киргизской ССР», т.1, § 2 (глава 7). Ф., «Кыргызстан» 1968, 0,5 п.л. В соавторстве с Б. Д. Джамгерчиновым.
48. Социально-экономические отношения. «История Киргизской ССР», т.1, §3 (гл.8). Ф., «Кыргызстан» 1968. 1 п.л. В соавторстве с В. М. Плоских.
49. Феодалная эксплуатация и кассовая борьба. «История Киргизской ССР», т.1, § 4 (гл.7). Ф., «Кыргызстан» 1968, 1п.л. В соавторстве с В. М. Плоских.
50. Вхождение Южного Киргизстана в состав России. «История Киргизской ССР», т.1, § 3 (гл.8). Ф., «Кыргызстан» 1968, 1,5 п.л.
51. Социально-экономические отношения и классовая борьба. «История Киргизской ССР», т.1, § 5 (гл.10). Ф., «Кыргызстан» 1968 , 1,5 п.л. В соавторстве с С. И. Ильясовым.
52. Восстание 1916 года «История Киргизской ССР», т.1, § 2 (гл.8), Ф., «Кыргызстан», 1968, 1,5 п.л.
53. Из истории дружественных связей киргизского и русского народов накануне Великого Октября. Ф., «Илим», Известия АН Киргизской ССР, №5 , 0,5 п.л.

54. К 60-летию чл.-корр. АН Кирг.ССР С. И. Ильясова. Изд-во «Илим», Известия АН Киргизской ССР, №5 , 0,1п.л. В соавторстве с В. М. Плоских.
55. Кыргыз тарыхы боюнча жаңы эмгек. «Кыргызстан маданияты», 1968, 12-июнь , 0,2 п.л. Ө.Караев менен биргеликте.
56. Кыргыз тарыхы боюнча илимий изилдөө. «Кыргызстан маданияты». 1969 , 25-июнь 0,2 п.л. А. А. Сапелкин менен биргеликте.
57. Новый обобщающий труд по истории узбекского народа. «Вопросы истории» 1969, №4, 0,6 п.л. В соавторстве с Х. Муסיным.
58. Об экономических укладах в Киргизии в конце XIX - нач. XX вв. Научная сессия по проблемам многоукладности Российской экономики в период империализма (тезисы, сообщ.) Свердловск, 1969 , 0,3 п.л.
59. Актуалдуу маселеге арналган. «Советтик Кыргызстан», 1969, 3-август 0,2 п.л. Д. Айтмамбетов жана В. Галицкий менен биргеликте.
60. Из истории охотничьего промысла Киргизии. Вопросы истории, естествознания и техники в Киргизии. Ф., 1969 , 0,2 п.л.
61. В.И.Ленин о национально-освободительном движении. Известия АН Киргизской ССР, 1970 , №2 11-18 б., 0,8 п.л.
62. Революционная борьба народов-братьев. «Советская Киргизия». 1970, 15-сентябрь , 0,3 п.л.
63. Новая работа по истории народов Ср. Азии. «Коммунисты Точикистон», Душанбе, 1970 , №9. 0,4 п.л.
64. Приобщение трудящихся Киргизии к революционной борьбе в России. Ф., «Илим», 1971, 3,2 п.л.
65. К истории социально-экономических укладов Киргизстана. Ф., «Илим», 1972, В соавторстве с Шерстобитовым В.П., Сапелкиным А. А., Плоских В. М., Галицким В. Я.
66. Равная среди равных. «Советская Киргизия», 1972, 10-ноябрь, В соавторстве А. А. Сапелкиным.

67. Из истории освободительного движения в Киргизии. Ф., «Илим», 1973 .
68. Зарождение и развитие революционного движения в Киргизии в конце XIX - нач. XX вв. Ф., «Илим», 1973. 12 п.л. В соавторстве А. А. Сапелкиным, А. Джаманкараевым, В. Я. Галицким.
69. На заре революции (на киргизском языке). Ф., Кыргызстан, 1974, 8 п.л.
70. Киргизская ССР (исторический очерк). БСЭ, 0,4 п.л. В соавторстве с В. Я. Галицким.
71. О характере и особенностях революционного и национально- освободительного движения в Киргизии в эпоху империализма 1974, 3 июнь, 0,7 п.л. Доклад прочитан на научной конференции исторического факультета, посв. рев. и нац.-освоб. движению Киргизии в конце XIX - нач. XX вв. Тезисы опубликованы. 0,2 п.л., 1974 г.
72. На заре революции. Ф., Кыргызстан 1974 . 8 п.л.
73. Россия и ханства Средней Азии. Известия АН Киргизской ССР №5, 0,2 п.л. В соавторстве с В. Я. Галицким.
74. Незабываемая страница истории (К 70-летию революции 1905 -1907 годов в России). «Советская Киргизия», 1975, 19-январь, 0,2 п.л.
75. В дни революционных бурь (исполняется 70 лет первой русской революции 1905-1907гг.). «Вечерний Фрунзе», 1975, 7-февраль 0,3 п.л.
76. Научная сессия историков. «Советская Киргизия», 1975, 26-июнь 0,1 п.л.
77. Под флагом первой революции. «Советская Киргизия», 1975, 18-июль 0,3 п.л.
78. Первая русская революция и усиление выступления трудящихся Киргизии в 1905 – 1907 гг. апрель, 0,5 п.л. Доклад прочитан на науч. респ. конференции посв.70-летию Первой русской революции 1905 - 1907 гг.

79. Слово, зовущее в борьбе. Большевистские листовки, прокламации, брошюры в 1905 – 1907 гг. «Советская Киргизия», 1975 , 17-октябрь 0,4 п.л.
80. Люди, разбудившие Россию (К 150-летию восстания декабристов). «Советская Киргизия», 1975, 26-декабрь, 0,3 п.л.
81. Мужественный коммунист. Сб. «Памятники Киргизстана», 1977 , №3, 0,4 п.л.
82. Классовая борьба в Киргизии накануне Великого Октября. 1977 , 28-октябрь 1 п.л. Респ. научн. конференция посв. 60-летию Великой Октябрьской социалистической революции. В соавторстве акад С. Ильясовым.
83. Новый труд по истории Киргизии. «Советская Киргизия», 1978, 7-январь, 0,3 п.л.
84. Пробуждение (из революционного прошлого Пишпека). «Вечерний Фрунзе», 1978, 16-февраль, 0,2 п.л.
85. Октябрь в документах. «Советская Киргизия». 1978, 17-февраль, 0,3 п.л. В соавторстве с В. М. Плоских.
86. В период бурь. «Вечерний Фрунзе». 1978, 4-март , 0,2 п.л.
87. Поднявшие Красное знамя. «Советская Киргизия», 1978, 22-апрель, 0,2 п.л.
88. Заряд на всю жизнь. «Советская Киргизия», 1978, 23-июль, 0,3 п.л. К 150-летию со дня рождения Н. Чернышевского.
89. Киргизская ССР (исторический очерк). Азербайджанская СЭ, т.3. 0,4 п.л. В соавторстве с В. М. Плоских.
90. Туркестан, годы революции. «Советская Киргизия», 1979, 10-апрель, 0,2 п.л.
91. Горячо одобряем. «Советская Киргизия», 1979, 21-июнь, 0,1 п.л.
92. Пишпек тарыхынан. «Кыргызстан маданияты», 1979, 18-август, 0,4 п.л.
93. Обострение социальных противоречий в Кирг. в конце XIX - нач. XX в. Изв. АН Кирг. ССР 1979, №1, 0,8 п.л.

94. Торжество идей Великого октября в Киргизии. Ф., 1979, 6,4 п.л. В соавторстве с А. Г. Зима, С. Т. Табышалиевым, К. Н. Нурбековым, И. Семеновым и др.
95. Улуу орус ойчулу. «Эл агартуу», 1979, №8, 0,8 п.л.
96. 9-январь биринчи орус революциясынын башталышы жана анын Туркестанга тийгизген таасири. «Эл агартуу», 1980, №8.
97. Эхо кровавого воскресенья. «Советская Киргизия», 1980, 22-январь, 0,2 п.л.
98. Начало первой русской революции и его отражение в Туркестане. Известия АН Киргизской ССР, 1980, №1, 0,4 п.л.
99. Маочулардын территориялык дооматынын негизсиздиги. «Советтик Кыргызстан», 1980, 21-март, 0,5 п.л. В. Плоских менен биргеликте.
100. Афган элинин адилеттүү күрөшү жеңет. Победит справедливая борьба афганского народа. «Советтик Кыргызстан», 1980, 15-май, 0,5 п.л.
101. За ширмой «Исторических изысканий». «Советская Киргизия», 1980, 25-июль.
102. Чынчыл, патриот жана эзилген элдердин досу. «Эл агартуу», 1979, 1980, 0,5 п.л.
103. Авганский народ на пути социального прогресса. Авган эли социалдык прогресс жолунда. «Коммунист», 1980, №8, 0,5 п.л. В соавторстве В. М. Плоских.
104. Общественно-экономические отношения киргизов. Вторая половина XIX - нач. XX вв. Ф., «Илим» 1980, 18 п.л.
105. Сквозь тьму и мрак. Проникновение ленинских идей в Туркестан. «Советская Киргизия», 1980, 10-апрель, 0,2 п.л.
106. Пекиндин саясаты кырдаалды курчутууга багытталган. «Советтик Кыргызстан», 1981, 22-апрель, 0,3 п.л. В. М. Плоских менен биргеликте.
107. Об истории населения Киргизии. «Советская Киргизия», 1981, 11 август, 0,1 п.л. В соавторстве с В. М. Плоских.

108. Добровольное вхождение Киргизии в состав России. Киргизская ССР. Энциклопедия. Ф., 1982, 121 – 124 б. 0,4 п.л. В соавторстве с Б. Джамгерчиновым.
109. Восстание 1916г. Киргизская ССР. Энциклопедия. Ф., 1982. 130-131 б. 0,3 п.л.
110. Февральская революция 1917г. Киргизская ССР. Энциклопедия. Ф., 1982, 131 – 132 б. 0,3 п.л.
111. Корнями уходит в историю. «Советская Киргизия», 1982, 23-июль, 0,2 п.л.
112. Тамыры терең достук. «Советтик Кыргызстан», 1982, 8-декабрь, 0,2 п.л.
113. Трудящиеся Киргизии в борьбе за социальное и национальное освобождение в конце XIX - нач. XX вв. Ф., 1982, 11 п.л. В соавторстве с В. Я. Галицким, А. Жаманкараевым, А. Сапелкиным
114. На революционных традициях партии. «Советская Киргизия», 1982, 12-июль, 0,1 п.л.
115. Ленинская «Искра» в Туркестане. «Вечерний Фрунзе», 1983, 25-июль, 0,1 п.л.
116. Взаимосвязи киргизского народа с народами России, Ср. Азии и Казахстана (конец XVIII - XIX вв.). Ф., «Илим», 1985, 13,5 п.л. В соавторстве с Д. Б. Джапаралиевым, В. Я. Галицким, В. М. Плоских, А. Ш. Абышкаевым, А. Джаманкараевым, А. Б. Бедельбаевым.
117. Большеви́стская печать в Туркестане. «Коммунист Киргизстана», 1985, №6, 0,5 п.л.
118. Пишпекская листовка. «Вечерний Фрунзе». 18-января 1985 г., 0,2 п.л.
119. Пламя борьбы и ненависти. «Вечерний Фрунзе», 1985, 15-февраль, 0,2 п.л.
120. Тарыхтын унутулгус барактарынан. «Советтик Кыргызстан», 1985, 5-март, 0,3 п.л.
121. Приобщение к революционной борьбе. «Вечерний Фрунзе», 1985, 18-март, 0,2 п.л.

122. Всеобщая политическая стачка. «Вечерний Фрунзе», 1985, 25-октябрь, 0,2 п.л.
123. История Киргизской ССР. т.2 гл. 1 § 2; гл.2 § 2, 3; гл.4 §1,2; гл.5 §2; гл.6 §2,3. Ф., «Кыргызстан» 1986, 34,7 п.л., 5,6 п.л. Коллектив авторов.
124. Көрүнүктүү окумуштуу, демократ-агартуучу (Ч. Валихановдун туулган күнүнө 150 ж.). «Кыргызстан маданияты», 1985, 28-ноябрь, 0,4 п.л. А. Беделбаев менен биргеликте.
125. Пытливый исследователь. К 150-летию со дня рождения Ч. Валиханова. «Вечерний Фрунзе», 1985, 28-ноябрь, 0,2 п.л.
126. Революция 1905 – 1907-гг. в Ср. Азии и Казахстане. Изд-во «ФАН» Ташкент, 1985, 13,5 п.л. В соавторстве с Б. В. Луниным и другими.
127. Революциялык идеялар Кыргызстанда. «Советтик Кыргызстан», 1985, 10-январь, 0,2 п.л.
128. Алгачкы саамалык. «Советтик Кыргызстан», 1986, 26-август, 0,2 п.л. И. Кожомбердиев менен биргеликте.
129. Тянь-Шань эстеликтери. «Кыргызстан маданияты», 1986, 25-сентябрь, 0,3 п.л. В. Я. Галицкий менен биргеликте.
130. Восстание 1916г. – составная часть общероссийского революционного потока. «Коммунист Кыргызстана», 1986, №12, 0,8 п.л.
131. 1916-жылдагы көтөрүлүш - жалпы россиялык революциялык агымдын ажырагыс бөлүгү. «Кыргызстан Коммунисти», 1986, №12, 0,9 п.л.
132. У истоков дружбы. «Советская Киргизия», 1987, 22-январь, 0,3 п.л.
133. Жалпы Россиялык агымдын составдык бөлүгү. «Эл агартуу», 1987, №4, 0,5 п.л.
134. У истоков дружбы. Свет Великого Октября. «Советская Киргизия», 1987, 22-январь, 0,3 п.л.
135. Владимир Михайлович Плоских. Известия АН Кирг. ССР, 1987, №2. В соавторстве с акад. С. Ильясовым.
136. Киргизия в трех российских революциях. Ф., «Илим», 1987, 16,76 п.л. В соавторстве с другими.

137. Достуктун булагы. “Советтик Кыргызстан” 1987, 20-июнь, 0,4 п.л.
138. Связаны одной судьбой. “Советская Киргизия”, 1987, 23-июль, 0,3 п.л.
139. Рука об руку. «Советская Киргизия», 1987, 13-сентябрь, 0,3 п.л.
140. Формирование многонационального населения Киргизии и Казахстана (рецензия на монографию Бекмахановой Н. Е.). Известия АН Кирг. ССР 1988, №1, 65-68-б. 0,1 п.л. В соавторстве с В. М. Плоских и Желоховцевым.
141. Важная веха в истории кирг. народа (на русск. и кирг. языке). «Коммунист Кыргызстана», 1988, №8, 0,4 п.л.
142. Выступление трудящихся киргизов против двойного гнета в конце XIX - нач. XX вв. –Тезисы и доклады научной конференции, посвященной 80-летию академика АН Кирг. ССР С.И.Ильясова. Ф., 1988, 0,2 п.л.
143. Вхождение Киргизии в состав России и его прогрессивные последствия. Изв. АН Кирг. ССР, обществ. науки, 1988, №4.
144. Достук мамилелердин маанилүү мезгили. «Эл агартуу», 1988, №12.
145. Кол кармашуу. «Ала-Тоо», 1989, №1, 1 п.л. В. М. Плоских, Д. Сапаралиев менен биргеликте.
146. На верность дружбе присягая. К 125-летию добровольного вхождения Киргизии в состав России (в помощь лектору). Ф., общество «Знание», 1988, 1,3 п.л.
147. Кылымдар бою бирге. «Советтик Кыргызстан». 1988, 1-ноябрь.
148. Унутта калган адамдар. Биринчи макала. «Кыргызстан маданияты», 1989, 16-март, 0,8 п.л.
149. Унутта калган адамдар. Экинчи макала. «Кыргыз маданияты», 1989, 23-март, 0,8 п.л.
150. Исследовано впервые. «Советская Киргизия», 1989, 17-октябрь, 0,2 п.л.

151. Об участии киргизов в Андижанском восстании 1898г. – История и историография национально-освободительных движений. Второй половины XIX - нач. XX в. в Средней Азии и Казахстане. «ФАН» Узб. ССР, Ташкент, 1989, 0,8 п.л.
152. Вклад Б.Д. Джамгерчинова в разработку проблемы присоединения Киргизии к России (Тезисы докл. и сообщ. научн. конференции, посв. 75-летию акад. АН Кирг. ССР Б. Д. Джамгерчинова, член-корр. АН Кирг. ССР А. Хасанова и 80-летию чл.-корр. АН. Кирг. ССР. А. Г. Зимы). 0,2 п.л.
153. Присоединение Кирг. к России (тезисы докл. и сообщений «Круглого стола» «Российское многонациональное государство: формирование и пути истории развития»). М., 1989, 0,1 п.л.
154. Тарыхый чындык тактыкка муктаж. Биринчи макала. (Кыргызстандын Россияга кошулушунун мүнөзү жөнүндө). “Кыргызстан маданияты”, 1989, 16-октябрь, 0,8 п.л.
155. Тарыхый чындык тактыкка муктаж. Экинчи макала (1916-жылдагы көтөрүлүштүн мүнөзү жөнүндө). «Кыргызстан маданияты», 1989, 23-октябрь, 0,8 п.л.
156. Кыргыз урууларынын Россияга кошулушу тууралуу – тарыхка чындык керек. «Ленинчил жаш», 1990, 25-январь.
157. Поворотный пункт в судьбе народа. «Советская Киргизия», 1990, 5-апрель, 0,7 п.л.
158. Өткөндүн кайрыктары. 1873 – 1976-жж. Кокон көтөрүлүшү. “Кыргызстан маданияты”, 1990, 5-апрель, 0,8 п.л.
159. Өткөндүн кайрыктары. 1898-ж. (Анжиян көтөрүлүшү). “Кыргызстан маданияты”, 1990, 12-апрель, 0,8 п.л.
160. Өткөн күндүн кайрыктары (Анжиян көтөрүлүшү). “Кыргызстан маданияты”, 1990, 19-апрель.
161. Присоединение Кирг.к России. Истоки, процесс, последствия. Изв. АН Кирг. ССР. 1990, №2, 1,5 п.л. В соавторстве с В. Плоских, С. Табышалиевым.
162. Женщина из легенды. Личность в истории. «Советская Киргизия», 1990, 5-июнь, 0,3 п.л.

163. Ысымын калтыралы. «Советтик Кыргызстан», 1990, 25-октябрь, 0,1 п.л.
164. Курманжан-датка – Царица Алая. «Коммунист Кыргызстана», 1990, №9, 184 – 187-б. 0,5 п.л.
165. Көтөрүлүш башы. «Кыргызстан маданияты», 1990, 6-декабрь, 0,9 п.л.
166. Переосмысление истории. «Коммунист Кыргызстана», 1990, №12, 0,9 п.л.
167. О щедром манапе, о смелом батыре. «Советская Киргизия», 1991, 5-январь, 0,4 п.л.
168. Не рухнут мосты из прошлого в будущее, связывающие киргизский и узбекский народы. «Слово Кыргызстана», 1991, 7-март, 0,4 п.л.
169. Кыргыз, өзбек; кылымдар бою эриш-аркак. «Кыргыз Туусу», 1991, 14-март, 0,4 п.л.
170. Тарыхка жаныча ой жүгүртөлү. «Саясий трибуна», 1991, №1, 1 п.л. С. Табышалиев менен бирдикте.
171. Восстание 1916 г.: факты и вымыслы. «Слово Кыргызстана» 1991, 4-май, 0,4 п.л.
172. Тарыхый чындык жөнүндө. 1916-жылдагы көтөрүлүштүн 75-жылдыгына карата. «Кыргыз Туусу». 0,5 п.л.
173. Шабдан. «Саясий трибуна», §2. 1991, 0,4 п.л.
174. 1916-й – эта наша история. Беседа. «Литературный Кыргызстан», 1991, №5, 0,8 п.л.
175. Үркүн. «Кыргыз Туусу». 1991, 22-июнь, 0,5 п.л.
176. Падыша саясаты жана боштондук. Биринчи макала. «Кыргызстан маданияты», 1991, июль, 0,8 п.л.
177. Алай канышасы илимий көз караш менен. «Кыргыз Туусу», 1991, 26-июль, 0,5 п.л.
178. Аялдардан чыккан акылман. «Кыргызстан маданияты», 1991, 15-август, 0,8 п.л.
179. Илимий талдоолордун негизинде. «Саясий трибуна», 1991, №7 0,9 п.л.
180. Азап жолу жана ата конушка кайтуу. «Кыргызстан маданияты», 1991, 22-август, 0,9 п.л.

- 181.1916-ж. Кыргызстандагы көтөрүлүш. Саясий трибуна», 1991, №9, 0,7п.л.
- 182.Сырын ачкан. «Кыргыз Туусу», 1991, 5-октябрь, 0,1п.л.
- 183.Формирование многонационального населения Киргизстана и Казахстана. Изв. АН Кырг.ССР, обществ. науки. 0,5п.л. В соавторстве с В. Плоских, Желоховцевым.
- 184.Героические и трагические страницы киргизского народа. Восстание 1916 г. Находится в изд-ве «Кыргызстан». 20 п.л.
- 185.Шабдан баатырдын жаркын өмүрү. «Эркин Тоо», 1992, 14-апрель, 0,2п.л.
- 186.Өз доорунун кемеңгер инсаны болгон. «Кыргыз Туусу», 1992, 18-апрель, 0,4п.л.
- 187.Человек, сеявший мир и утешение. «Слово Кыргызстана», 1992 , 18-апрель, 0,8п.л.
- 188.Анна на шее для баатыра из племени солто. «Слово Кыргызстана», 1992 , 8-9-апрель, 0,3п.л.
- 189.Друг России. «Славянские вести», 1992 , июнь, №11, 0,3п.л.
- 190.Көтөрүлүштүн башталышы. «Мурас», 1992, № 3-4, 0,5п.л.
- 191.1916-жылы кимдер көтөрүлгөн? «Кыргыз маданияты», 1992, 17-декабрь, 0,7п.л.
- 192.Шабдан баатыр. Сб. «Шабдан баатыр», Бишкек, 1992, 0,7п.л.
- 193.Көтөрүлүштүн күчөгөн мезгили. «Мурас», 1993, № 1-2, 1п.л.
- 194.Это было в Коканде. Похождение Пулат-хана. «Кут билим», 1993 , 16-февраль, 0,9п.л.
- 195.Анжиян көтөрүлүшү. «Кут билим», 1993, 3-март, 0,8п.л.
- 196.Үркүн. «Кут билим», 1993, 5,19-май, 1,2п.л.
- 197.Байтик баатыр. «Эркин Тоо», 1993, Бугу айынын 26-сы/26-май, 0,3п.л.
- 198.О характере восстания 1916 года в Кыргызстане. сб. Восстание 1916 года в Кыргызстане / Сб. материалов научной

- конференции, посвященный 75-летию восстания/ Б., «Илим», 1993, 1,5п.л.
- 199.Тарыхтын татаал жылдары. Кокон көтөрүлүшү. «Эркин Тоо», 1993, 30-июнь, 7-июль, 1п.л.
- 200.Патриарх кыргызской историографии. «Кут билим», 1994, 28-декабрь, 0,2п.л.
- 201.Барс-бег. «Кут билим», 1994, 28-декабрь, 0,1п.л.
- 202.Белгилүү инсандар баяны. Барс-бек, Ормон-хан. «Кыргыз Туусу», 1994, 31-декабрь, 0,2п.л.
- 203.1916-жылкы көтөрүлүш. Чүй облусу. Энциклопедия. Б., 1994, 0,2п.л.
- 204.Восстание 1916 года. Чуйская область. Энциклопедия. Б., 1994, 0,2п.л.
- 205.Ормон хан Ниязбек уулу. «Кут билим», 1995, 4 – 11-январь, 0,2п.л.
- 206.Балбай баатыр. «Кут билим», 1995, 4 – 11 январь, 0,1п.л.
- 207.Курманжан датка Мамытбек кызы. «Кут билим», 1995, 6 – 8-февраль, 0,1п.л.
- 208.Жангарач Эшкожо уулу. «Кут билим», 1995, 11 – 18-январь, 0,1п.л.
- 209.Проблемы присоединения Центральной Азии к России / по материалам Кырг/ Тезисы. Образование и науки в новом геополитическом пространстве. Научно-практическая конференция, «Кут билим», 1995, 0,1п.л.
- 210.Шабдан баатыр Жантай уулу /1839-1912-ж./ . «Кут билим», 1995, 21-март, 0,1п.л.
- 211.Курманжан датка. «Кыргыз Туусу», 1995, 13-июль, 0,1п.л.
- 212.Научное сообщение в международном симпозиуме эпос «Манас». Бишкек, 1995 г., 0,1п.л.
- 213.Тойдун соңу. Аты өчкөн жер, жөө калган эл. «Кыргызстан маданияты», 1995, 4-ноябрь, 0,2п.л.
- 214.Көңүлдө калган көйгөйлөр. «Кыргыз Туусу», 1995, 25-ноябрь, 0,2п.л.

- 215.Раззаковдун илимдеги бир учуру. И. Раззаковду эскерүүгө арналган илимий теориялык конференция. Научная конференция Б., 1999, 0,2п.л.
- 216.Пир во время чумы. «Кут билим», 1995 , 29-ноябрь, 0,2п.л.
- 217.Тарыхчылар тарыхый маалыматты кайдан алышат? «Заман Кыргызстан», 1995, 1-декабрь, 1п.л.
- 218.Кандуу жылдар. «Эркин Тоо», 1995, 20-декабрь, 0,2п.л.
- 219.Жангарач баатыр.«Кыргыз маданияты», 1996, 29-февраль, 0,1п.л.
- 220.Үркүн. «Эркин Тоо», 1996, 24-апрель, 0,5п.л.
- 221.Үркүн. «Эркин Тоо», 1996, 8-май, 0,5п.л.
- 222.Тарыхый чындык жөнүндө. «Кыргыз Туусу», 1996, 30-апрель, 0,3п.л.
- 223.Тарыхый чындык жөнүндө. «Кыргыз Туусу», 1996, 4-июнь, 0,3п.л.
- 224.Кандуу жылдар. «Кыргыз маданияты», 1994, №17 /1416/ , 0,7п.л.
- 225.Үркүн, Аалыга 90 жыл. «Чүй баяны», 1996, 18-25-май, 0,7п.л.
- 226.Үркүн. «Эркин Тоо», 1996, 29-май, 0,4п.л.
- 227.Көтөрүлүштүн таржымалы. «Кыргызстан маданияты», 1996, 4-июль, 0,3п.л.
- 228.Этот незабываемый 16-й год. «Слово Кыргызстана»,1996, 11-июль.
- 229.Легенда и правда о Батыре. Для вас. Еженедельный выпуск. «Чуйские Известии», 1996, 22-июль, 0,2п.л.
- 230.Байтик баатыр. «Кыргыз Туусу», 1996, 3-сентябрь, 0,2п.л.
- 231.Үркүнгө 80 жыл. «Эркин Тоо», 1996, 25-сентябрь, 0,3п.л.
- 232.Воспоминания самого достойного. Сб. «Великая личность» Б., 1996 , 0,2п.л.
- 233.Кыргыздардын эң көрүнүктүү ишмери И. Раззаковду эскерип. Сб. Улуу инсан. Б., 1996, 0,3п.л.

234. Присоединение Кыргызстана к России. Учебное пособие «История Кыргызстана с древнейших времен до конца XIX в.». Б., 1996, 3 п.л.
235. Көтөрүлүштүн таржымалы. «Кыргызстан маданияты», 1996, 26-октябрь, 0,2 п.л.
236. Үркүн. Үркүнгө 80 жыл. «Эркин Тоо», 1996, 5-ноябрь, 0,6 п.л.
237. Баяны бай Байтик. «Кыргыз Туусу», 1996, 5-ноябрь, 0,1 п.л. Б. Солтонов, Ж. Бактыгулов, К. Молдокасымов, А. Беделбаев менен биргеликте.
238. Золотая медаль на Анненской ленте. «Слово Кыргызстана», 1996, 7-ноябрь, 0,2 п.л.
239. Ишеним арттырат. «Кыргыз Туусу», 1996, 3-декабрь, 0,1 п.л.
240. 1916: Героические и трагические страницы. Б., 1997, 13 п.л.
241. Мени И. Раззаков коргоп калган. «Заман Кыргызстан», 1997, 23-май.
242. Роковое восстание. «Кутбилим», 1997, 6-июнь.
243. Оставлись вне поля зрения. «Кутбилим», 1997, 11-октябрь.
244. Музыка дүйнөсүндө. «Обо», 1998, 16-январь. 0,1 п.л.
245. Ормон хан. «Ордо», 1998, № № 5, 7, 8.
246. 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшү. «Заман Кыргызстан», 1998, 8, 15, 22-май.
247. Плечом к плечу за свободу. «Кутбилим», 1998, 16-май. 0,4 п.л.
248. Ормон хан. «Эркинтоо», 1998, 3, 5, 12, 17, 24-июнь, 1, 8-июль.
249. Это было столетие назад. «Слово Кыргызстана», 1998, 4-июнь, 0,3 п.л.
250. Восстание 1916 г. в Ошском уезде. «Все про Ош». Вып. I, 0,3 п.л.
251. Народные движения Средней Азии в XIX в. (по материалам Кыргызстана) Бишкек-Ош 1998, 10 п.л.
252. Ормон-хан. Б., 1999, 6,5 п.л.

Кушбек Үсөнбаевдин белгилүү инсандар жана окуялар тууралуу жарык көрө элек илимий тыянактары

(автордун оюн өзүндөй бериш үчүн бул маалыматтар түп нускасында киргизилди)

Об увековечении памяти заслуженных личностей и важных исторических событий

До последнего времени мы вынуждены были умалчивать об исторических личностях и народно-освободительной борьбе киргизского народа или характеризовать их в самых мрачных красках. Теперь настало время сказать о них правду, восстановить незаслуженно их забытые имена и увековечить их добрую память. Кстати, в этом отношении общественность и правительство нашей республики сделали первые шаги. В Бишкеке, областных и районных городах, а также сёлах немало улиц переименованы именами заслуженных людей. Их имена носят многие школы и аилы. Однако вне поля нашего зрения остаются выдающиеся личности и важные исторические события до нового времени. А ведь история киргизского народа, уходящая своими корнями вглубь веков, богата важнейшими событиями и личностями, заслуживающими увековечения их доброй памяти. Кратко, в виде справок, расскажем о некоторых из них, в частности, о Барс Беке, Тайлак баатыре, Ормон хане, Балбай баатыре, Жангарач бие, Курманжан датке, Болот хане, Байтик баатыре, Шабдан баатыре, а также о восстании 1916 года.

Барс-Бек

Выдающаяся личность, крупнейший государственный деятель, правитель енисейских киргизов четвертой четверти VII – начала VIII веков Барс-бек выходец из среды древней правящей киргизской династии. Он рано остался без отца, имел четырех братьев. В условиях сложной внутренней и внешней обстановки, политической остроты и родо-племенной вражды Барс-бек, бла-

годаря своим исключительным личным качествам, выдвинулся на первое место и обошёл своих претендентов. Он удостоился титула “Ажо” и стал во главе кыргызов в 668г. Барс-бек принял титул кагана с тронным именем Ынанчу Алп Бильге. Он заставил соседей, в том числе Китай, карлуков и тюркских каганов серьезно считаться кыргызским государством. В этом немалую роль играли кыргызские искусные дипломаты Эрен Улуги и Ич-реги Эзгене.

Как отметил крупнейший политический и военный деятель Тюркского каганата Тонүюкук, Барс-бек считался “кыргызским сильным каганом”. Тюркский каган Карагин (693 – 717), считаясь с Барс-беком и, стараясь быть с ним в мирных отношениях, отдал ему в жёну свою племянницу. С именем Барс-бека связаны политический, экономический подъем и рост влияния государства енисейских кыргызов. Имя Барс-бека было хорошо известно в Центральной Азии, Китае, Тибете, в Семиречье и на Тянь-Шане, с которыми енисейские кыргызы имели дипломатические и другие связи. В названных регионах Барс-бек пользовался значительным влиянием.

Барс-бек, как герой, пал в открытом ожесточённом бою с внешним врагом зимою 711 года. Соотечественники воздвигли в его честь каменную плиту выше человеческого роста, где выразили печаль по поводу гибели своего предводителя. В ней Барс-бек назван “доблестным героем”, “драгоценностью” и “сокровищем”.

Ормон хан Ниязбек уулу (1774 – 1855 гг.)

Верховный манап племени Сарыбагыш. Его деятельность протекала в сложный период, когда возникла и развивалась кровавая и разорительная феодально-родовая война и появилась реальная угроза захвата и разграбления кыргызов правителями соседних народов. В этих условиях Ормон пытался объединить кыргызские племена в единое государство. С этой целью в 1848 году на местности Кутмалды Ормон созвал курултай биев и

старшин северо-кыргызских племен, на котором обүявил себе ханом. Это привело в некоторой степени к политическому обүединению северных кыргызов, но не надолго. Скоро оно распалось. Однако ханский титул Ормона формально сохранился.

Ормон хан организовал и возглавил борьбу кыргызского народа против агрессии казахского султана Кенесары Касымова, допускавшего жестокость и не жалевшего ни детей, ни женщин. Благодаря военно-тактическим приемам Ормон хана кыргызы разгромили и уничтожили безжалостных агрессоров. Это привело к росту влияния и авторитета Ормон хана, но не надолго. Ормон хан оставался сыном своей эпохи и погиб в феодально-родовой борьбе, происходившей между племенами Сарыбагыш и Бугу.

Заслуга Ормон хана заключается в попытке образовать Кыргызское национальное государство и защите свободы кыргызского народа от внешних агрессоров. Ормон хан являлся общественно-политическим деятелем, умелым дипломатом и талантливым военным стратегом. Он пользовался большим влиянием и широкой популярностью. О нём и сейчас бытует немало рассказов и преданий.

Балбай баатыр Эшкожо уулу (1791 – 1867 гг.)

Прославленный баатыр, отличавшийся своей смелостью и решительностью в боевых действиях. Он ревниво защищал честь и интересы своих соплеменников и принимал активное участие в родоплеменных междоусобицах. Балбай в начале являлся сторонником присоединения Кыргызстана к России, а затем, распознав подлинное лицо царских завоевателей, разочаровался и со своими сородичами перекочевал за пределы Кыргызстана в Текес. Здесь он был арестован представителями царской колониальной власти и заключён в тюрьму в Алма-Ате. 76-летний Балбай баатыр не выдержал строгого тюремного режима

и скончался. Он погиб как борец против царской колониальной власти.

Балбай баатыр был широко популярным и легендарным героем. О нём имеется специальная поэма и бытуют исторические предания.

Жангарач Эшкожо уулу (1795 – 1869 гг.)

Верховный манап и правитель племени солто, искусный дипломат и общественный деятель. Жангарач стоял во главе племени солто в сложное время, когда усилилась разорительная и кровопролитная междоусобная феодально-родовая борьба и агрессивные действия правителей некоторых соседних народов. В это время кыргызы томились под гнетом кокандских властителей и стали объектом захватнической политики царских завоевателей. В этих чрезвычайно сложных исторических условиях Жангарач старался сохранить мир, не допустить феодально-родового конфликта, оградить своих соплеменников от царских завоевателей и обуздать кокандских угнетателей. Это ему в значительной степени удавалось. Не случайно в народе говорилось: «Солто элдин тогу» - т.е. солтынцы живут сытно и мирно. Жангарачу пришлось проявить гибкость и лавировать между Кокандским ханством и Россией. Он не желал принятия российского подданства и не хотел обострять отношения с Кокандским ханством. По этому поводу в рапорте полковника Колпаковского – начальника Алатовского округа командиру Сибирского корпуса от 19 ноября 1862 года сообщается: «Другие манапы во главе Жангарача держали себя двусмысленно и были в дружеских сношениях с гарнизоном Пишпека» (ЦГА Узбек. Республики, ф.715, оп. 1, д. 16, л.332). Это объяснилось попыткой Жангарача сохранить мирную жизнь и не допустить кровопролития. Ему были характерны: объективность, обдуманность, предусмотрительность, гибкость, осторожность и умеренность в поступках. Политика, проводимая Жангарачем, находила поддержку со стороны его соплеменников и соседей. Жангарач был

популярен и влиятелен в Кыргызстане, особенно в его северной части. В этом немалую роль играла его заслуга в разгроме султана Кенесары и его полчищ, проявивших неслыханную жестокость в отношении мирного населения в 1846 – 1847 гг. Жангарач был одним из организаторов и руководителей этой освободительной борьбы кыргызского народа. Он находился в близких родственных отношениях с Жантаем и его сыном Шабданом. Последний был женат на его дочери.

В середине прошлого столетия в преклонном возрасте Жангарачу пришлось, уступить место своему энергичному двоюродному брату Байтик баатыру, который по достоинству ценил его и советовался с ним в решении наиболее важных вопросов.

Тайлак баатыр Рыскул уулу (1796 – 1838 гг.)

Народный герой, неутомимый борей за свободу кыргызского народа и потомственный баатыр. Его дед Жанболот, являясь одним из правителей племени саяк, возглавлял борьбу против китайских агрессоров. В одном из боёв он со своим сыном Рыскулом попал в плен к китайцам и лишь через несколько лет они вернулись домой. Сын Тайлака Осмон также являлся баатыром и выступил против царских завоевателей.

В 20-х годах XIX века Тайлак баатыр принимал самое активное участие в освободительной борьбе народов Восточного Туркестана против господства Цинской империи. В середине 20-х годов XIX столетия он со своими соплеменниками наголову разбил китайский карательный отряд из 500 воинов и убили его начальника – генерала Баян-Бату.

Тайлак баатыр был сподвижником Жаангер Кожо – руководителя восстания народов Восточного Туркестана против господства Цинской империи. Он являлся организатором и руководителем освободительной борьбы кыргызского населения Центрального Тянь-Шаня против кокандских властителей. Тайлак баатыр победил начальников кокандских карательных отрядов Едигей баатыра и Арапа в поединке на пике. Возглавляемые им

освободительные выступления нарынских кыргызов в некоторых случаях увенчались успехом.

Тайлак баатыру были чужды феодально-родовые пристрастия и межусобицы. Он был популярным и пользовался большим влиянием в родном крае и за его пределами. О нём существует предания, легенды и специальная поэма. Не забыт и его старший брат – сподвижник Атантай баатыр. Тайлак баатыр был коварно убит шпионом – лекарем, тайно присланным Кокандским ханом. Добрые воспоминания о нём бытуют и поныне.

Курманжан датка Мамытбек кызы (1811 – 1907 гг.)

Её легендарная личность составляет неповторимое явление в многовековой истории кыргызского народа. Она являлась первой и единственной женщиной – правительницей, которая достигла этого и пользовалась большой популярностью в условиях господства патриархально-родового быта, где женщины находились в полу рабском положении, не имея почти никаких гражданских, тем более, политических прав. После смерти своего мужа Алымбека датки Курманжан благодаря личным качествам и влиянию добилась того, что ей присвоили звание датки и признали её правителем Алая и Гульчи. Политическая деятельность Курманжан датки противоречивая. С одной стороны, Курманжан как бы старалась оградить подвластное ей население от его внешних угнетателей и отстоять его независимость. А с другой стороны, она со своими сыновьями служила как кокандским ханам, так и царской колониальной власти, выискивая у них уважение и поддержку. Курманжан датка, как Байтик, Шабдан и другие влиятельные личности не могла вырваться из той социально-политической и экономической среды.

Курманжан датка пользовалась огромной популярностью и большим влиянием не только в Кыргызстане, но и за его пределами. С нею считались кокандские и хивинские ханы, бухарский эмир, правитель Кашгара, Туркестанские генерал-губернаторы и русские цари, которые в знак уважения присылали её ценные

подарки. Однако жизнь Курманжан датки не была безоблачной, лишённой драматизма. Она душой переживала за свой народ, томившийся, под гнётом иноземных угнетателей. Курманжан датка не могла забыть своих сыновей Абдылдабека и Камчыбека, героически погибших в неравной борьбе за свободу. Она прожила долгую и сложную жизнь.

Курманжан датка являлась дочерью своего народа, искусным дипломатом, политическим и общественным деятелем, легендарной и незаурядной личностью. Рассказы, легенды и предания о ней передавались из уст в уста, с поколения в поколение. И сейчас кыргызстанцы добром вспоминают о ней.

Байтик баатыр Канай уулу (1820 – 1886 гг.)

Крупнейший и влиятельный манап, выразивший интересы своих соплеменников, сын своего времени, пользовался большим авторитетом и был популярным. Байтик являлся организатором и руководителем освободительной борьбы племени солто против кокандских угнетателей. Он имеет большую заслугу в освобождении чуйских кыргызов от господства Кокандского ханства и присоединения края к России. За заслуги во взятии крепости Пишпек (Бишкек) Байтик был награждён золотой медалью на Анненской ленте для ношения на шее. Ему присвоили чин капитана и удостоили ордена Станислава III степени. Он также неоднократно получал драгоценные подарки. В 1867 году в числе представителей среднеазиатских народов Байтик съездил в Санкт-Петербург на представление Александру II. Царская власть и в дальнейшем не забывала об его заслугах.

Байтик пытался объединить северных кыргызов в освободительной борьбе. Он был опытным и отважным воином, народным героем, дипломатом и политическим деятелем. Коренное население к нему относилось с уважением и назвало его баатыром. Байтик имел известную заслугу по созданию предпосылок к возникновению города Бишкека. Люди с теплотой отзывались о нём. И сейчас ещё немало легенд бытует о Байтике баатыре.

Болот хан (1844 – 1876 гг.)

Молдо Ысак Асан уулу – известный под именем Болот хана был верным и последовательным руководителем Кокандского восстания 1873 – 1878 гг. Это восстание, охватившее всю южную Киргизию и значительную часть Узбекистана, в частности, Фергану, было направлено против кокандских ханов и царских завоевателей. Оно носило народно-освободительный характер. В нём принимали активное участие сотни тысяч кыргызов и узбеков. Восстание отличалось небывалой массовостью и широким размахом, а также продолжительностью и упорством. Число восставших нередко доходило до 200 – 300 тысяч человек. В борьбе с кокандскими угнетателями и царскими завоевателями повстанцы проявили упорство и отвагу. Особенно отличался Болот хан. Хотя восстание закончилось поражением, оно имело большое политическое значение. Под его ударом рухнуло Кокандское ханство и уничтожено господство кокандцев. Был нанесен серьёзный удар царским завоевателям. В этом решающую заслугу имел Болот хан, который руководил восстанием в чрезвычайных сложных социально-политических и этнических условиях. Несмотря на серьёзное ранение, полученное в одном из сражений, Болот хан продолжал руководить выступлением повстанцев. Он действовал смело и решительно. Болот хан был непримиримым к врагам. В его лице повстанцы видели своего вожака, воспевали в песнях и складывали о нём стихи. Болот хан храбро боролся до конца восстания. Он был публично казнён колониальной властью в марте в г. Маргилане. На смерть Болот хан шёл с открытыми глазами и вёл себя гордо, как национальный герой. В истории кыргызского и узбекского народов Болот хан должен занять подобающее место.

Шабдан баатыр Жантай уулу (1839 – 1912 гг.)

Шабдан был крупнейшим манапом, сыном своей эпохи, отважным воином, искусным дипломатом, видным политическим и общественным деятелем, любимцем народа, ставшим легендарной личностью. Ему были, присущи некоторые качества, которые отличали его от остальных манапов. В частности, ему были свойственны небывалая щедрость, удивительное хлебосольство, привычка помогать нуждающимся, соблюдение объективности при разборе дел тяжущихся сторон, сочувственное отношение к пострадавшим, попытка не допускать межродовых раздоров и осложнений, простота и доступность. Словом, он обладал всеми лучшими качествами, свойственными человеку. Поэтому он был широко популярен не только в Кыргызстане, но и за его пределами. Глубоко уважая и чтя, обычно, кыргызы называли его «баатыром», что означает смелый борец за дело и честь народа и свободу. Он всегда находился в гуще народа, в его окружении и чутко прислушивался к нему.

Царская власть высоко оценила заслуги Шабдана в присоединении края к России. Ему присвоили звание войскового старшины милиции, соответствующее чину подполковника и назначили помощником пишпекского (Бишкек) уездного начальника. Его наградили знаком военного ордена 4-й степени, двумя большими золотыми медалями на Станиславской и Анненской лентах для ношения на шее, серебряной медалью и другими почётными нагрудными знаками, от имени самого царя ему преподнесли золотые часы с золотой цепочкой, 5 почётных халатов первого разряда и халат второго разряда, деньги в сумме 2 тыс. рублей. Однако Шабдану были важны не награды и ценные подарки, а интересы народа, томившегося под гнетом царских завоевателей и боровшихся за свою свободу. Ему он помог, чем только мог.

Восстание 1916 года

Кыргызский народ, являясь одним из древнейших народов Центральной Азии, веками вёл борьбу за свою свободу. В цепи народно-освободительных движений восстание 1916 года занимает особое место. Оно охватило всю Среднюю Азию и Казахстан. В нём принимало участие более 10 миллионов людей. Восстание 1916 года приобрело особенно широкий размах и массовость в Кыргызстане, где коренное население было вытеснено с обжитых и плодородных земель в горные бесплодные районы и влачило жалко существование. Здесь восстание приняло острый, всенародный характер и продолжалось более трёх месяцев. В нём принимали участие почти всё коренное население, в том числе женщины и подростки. Повстанцы, доведенные до крайности, с голыми руками бросались на вооружённых карателей. Они проявили героизм и отвагу. В ходе восстания выдвинулось немало народных вожаков. Однако стихийное и слабо вооружённое восстание закончилось поражением. Оно было потоплено в крови. В результате жестокого подавления восстания царскими карательными отрядами и враждебного отношения Временного правительства к повстанцам, численность коренного населения Северного Кыргызстана уменьшилось на 41,4 процента, а по Семиреченской области – на 25 процентов.

Национально-освободительное восстание 1916 года составляет одну из героических и трагических страниц истории кыргызского народа и имеет важное политическое значение. Оно нанесло серьёзный удар колониальным властям и тем самым способствовало подрыву устоев царского самодержавия, как в национальных окраинах, так и центре. Восстание явилось большой школой, обогатило кыргызов опытом освободительной борьбы против колонизаторов.

Восстание 1916 года, безусловно, заслуживает увековечения его памяти.

Түрк элдеринин тарыхынын негизги булактары

Кыргыздар Борбордук Азияда байыркы элдерден болуу менен бирге тамыры кылымдардын калың катмарына кеткен бай тарыхка ээ. Бирок анын эбегейсиз көп окуяларды кучагына алган татаал тарыхын изилдөөдө толуп жаткан кыйынчылыктарды кезиктиребиз. Алардын негизгилеринин бири эне тилибизде жазма түрүндөгү тарыхый булактардын дээрлик жоктугуна байланыштуу. Биздин тарыхыбыз боюнча булактар байыркы доордон бери кыргыздар менен коңшулаш болуп, алар менен катнашып келишкен жазуусу бар элдердин тилиндеги эмгектерде сакталып калган. Алсак, байыркы доордогу кыргыздардын тарыхы боюнча булактарды кытай, грек жана латын тилдеринде, орто кылым боюнча персия, араб жана чагатай тилдеринде кезиктире алабыз. Айтмакчы, VI – XII кылымдар боюнча биздин тарыхыбызга тиешелүү булактарды мүрзөнүн үстүндөгү таштарга жана башкаларга жазылган Орхон – Энесай жазмасы деп аталган эстеликтерден кезиктире алабыз. Бирок алар нестерян жазуусу сыяктуу сейрек кездешет.

Ал эми XVIII – XIX кк. жана XX кылымдын башындагы, өзгөчө, Кыргызстан Россияга кошулгандан кийинки элибиздин тарыхын изилдөөдө архивдик документтер негизги булак болуп эсептелет. Бул архивдик материалдардын чогулушу жана сакталган жерлери падышалык Россиянын колониясы болуп эсептелген Борбордук Азиянын, анын ичинде Кыргызстандын административдик бөлүнүшүнө байланыштуу. Кыргызстан Түркстан генералдык губернаторствосуна карап, Фергана, Жети-Суу (Семиречье) жана Сыр-Дарыя областтарынын составына кирген. Ошондуктан Кыргызстан боюнча жазылган архивдик документтер Түркстан губерниясынын жана Фергана облусунун борбору Ташкентте, Жети-Суу облусунун борбору Алматы шаарларында топтолгон. Ошол эле сыяктуу Россия империясынын борбору Санкт-Петербургда жана Россиянын согуш министрствосу жайланышкан Москва шаарларында да биздин тарыхка байланыштуу архивдик материалдар топтоло берген.

Анткени расмий документтер императордун, согуш министринин жана башка жогорку даражалуу падышалык чиновниктердин ысымына жазылып, аларга жиберилүүчү документтер да аты аталган шаарларда гана сакталып кала берүүчү.

Кыргызстанга, жалпы эле Борбордук Азия элдеринин тарыхына тиешелүү архивдик документтер Москва, Санкт-Петербург, Ташкент, Алматы жана Бишкек шаарларындагы мамлекеттик архивдерде сакталып турат. Айтмакчы, Омск шаарындагы облустук архивде да Кыргызстандын XVIII – XIX кылымдардагы тарыхына байланыштуу бир топ материалдар бар. Анткени кыргыз урууларынын алгачкы Орусия менен болгон катнаштары Батыш - Сибирь генерал-губернаторлугу аркылуу жүргүзүлгөн. Буга байланыштуу архивдик документтер аты аталган губернаторлуктун борбору Омск шаарында топтолуп кала берген.

Биздин тарыхыбызга байланыштуу архивдик документтер төмөнкү мамлекеттик жана облустук архивдерде сакталып турат:

Центральный государственный архив древних актов (ЦГА-ДА);

Архив внешней политики МИД Российской Федерации (АВП);

Центральный государственный исторический архив Российской Федерации (ЦГИА РФ);

Центральный государственный военно-исторический архив Российской Федерации (ЦГВИА РФ);

Центральный государственный архив Октябрьской революции Российской Федерации (ЦГАОР РФ);

Центральный государственный архив Узбекской Республики (ЦГА Узб. Р.);

Центральный государственный архив Казахской Республики (ЦГА Каз. Р.);

Центральный государственный архив Кыргызской Республики (ЦГА Кырг. Р.);

Архив географического общества Российской Федерации (АГО РФ);

Государственный архив Омской области.

Мына ушинтип кыргыз элинин жана Кыргызстандын тарыхы боюнча материалдар бир жерде чогуу сакталбастан, ондогон чет мамлекеттердин архивдеринде сакталып турат. Бул албетте, биздин тарыхыбызды изилдөөчүлөрдүн ишин эбегейсиз татаалдаштырып, илимий эмгектерди жазууга чоң тоскоолдук кылат жана жаш кадрларды даярдоодо терс таасирин тийгизет. Айтмакчы, жогоруда аттары аталган архивдерде биздин тарыхыбыз боюнча өтө бай жана баалуу маалыматтар бар. Ошондуктан биз аларды кандай болсо да, эч бир кыйынчылыкка карабастан, пайдаланышыбыз керек. Ансыз Борбордук Азия элдеринин, ошонун ичинде кыргыздардын да, XVIII – XIX кылымдардагы жана XX кылымдын башындагы тарыхын толук жана терең жазууга мүмкүн эмес.

Жогоруда аттары аталган архивдердин Кыргызстанга, жалпы эле Борбордук Азияга жана анын элдеринин тарыхына тиешелүү фондуларын атап кетишибиз зарыл. Алар төмөнкүлөр:

Центральный государственный архив древних актов Российской Федерации. Ф, 15 Дипломатический отдел;

Архив внешней политики МИД Российской Федерации. Ф. Главный архив, 1-7, 1844 - 1863 гг., Ф. Главный архив, 1-9, 1862;

Центральный государственный исторический архив Российской Федерации. Ф. 391 Переселенческое управление, Ф. 1276 Совет Министров, Ф. 1290;

Центральный статистический комитет МВД, Ф. 1291 Земский отдел МВД, Ф. 1396 Ревизия сенатора К. Палена Туркестанского края, Ф. 1405 Министерство юстиции, прокурорский надзор;

Центральный государственный военно-исторический архив Российской Федерации. Ф. 400 Главный штаб, Азиатская часть;

Военно-учебный архив (ВУА), Ф. 1396 Штаб Туркестанского военного округа;

Центральный государственный архив Октябрьской революции Российской Федерации Ф. 102 Департамент полиции Министерства внутренних дел;

Центральный государственный архив Узбекистана, Ф. 1 Канцелярия Туркестанского генерал-губернатора, Ф. 17 Сыр-Дарьинское правление, Ф. 19 Ферганское областное управление, Ф. 41 Окружной инженер Туркестанского края, Ф. 461 Туркестанское районное охранное отделение, Ф. 715 Материалы по истории завоевания Туркестанского края;

Центральный государственный архив Казахстана Ф. 2-3 Начальник Алау-Ташского округа Большой орды, Ф. 19 Заведующий переселенческим делом в Семиреченском районе, Ф. 44 Семиреченское областное правление, Ф. 73 Заведующий Верненским розыскным пунктом, Ф.76 Прокурор Верненский окружной суд, Ф.77 Верненский окружной суд, Ф.146 Аулие-Атинское уездное правление, Ф.784 Управление государственным имуществом Семиреченской области;

Центральный государственный архив Кыргызской Республики Ф.7 Пишпекское городское общественное управление, Ф.12 Пржевальское уездное переселенческое управление, Ф.13 Начальник Пишпекского уезда, Ф.38 Ошское уездное поземельно-податное присутствие, Ф.39 Податный инспектор Ошского уезда Туркестанской казенной палаты 16 участка, Ф.75 Коллекция документов по теме “Присоединение Киргизии к России”;

Государственный архив Омской области Ф.1 Военно-походная канцелярия главного командира Сибирского корпуса 1744-1800 гг., Ф.3 Главное управление Зап. Сибири, Ф.6 Штаб отдельного Сибирского корпуса;

12. «Архив географического общества Российской Федерации», деп аталган архивдерде Борбордук Азияда болушкан орус окумуштуу-саякатчыларынын жана изилдөөчүлөрүнүн баалуу колжазмалары сакталып турат. Алардан Борбордук Азиянын, анын ичинде Кыргызстандын элинин тарыхы, этнографиясы, үрп-адаты, салты, чарбасы, саясий абалы жана турмушу

жөнүндө, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсү жөнүндө зарыл маалыматтарды таба алабыз.

Жогоруда көрсөтүлгөн архивдердин фондуларында негизинен падыша өкмөтүнүн чиновниктери калтырып кеткен расмий документтер сакталып турат. Анткени падыша өкмөтү жана анын Борбордук Азиядагы колониялык аппараты отчеттуулуктун негизинде түзүлгөн. Жогорку мансаптагы чиновниктерге белгилүү тепкичтер боюнча анын карамагындагылар кат жүзүндө отчет жана рапорт берип турушкан. Мисалы, участковый пристав уезддин начальнигине, уезддин начальниги облустун аскер губернаторуна, аскер губернатору генерал-губернаторго, генерал-губернатор аскер министрине, аскер министри министрлер кеңешине, министрлер кеңеши болсо императорго кат жүзүндө отчет берип турушкан. Ушундай эле отчеттуулук судя, прокуратура жана башка мамлекеттик органдарга да тиешелүү болучу. Ошондуктан жогоруда аты аталган архивдердин фондулары негизинен төмөнкү документтерден турат: рапорт, отчет, кабарлар (донесения), каттар, телеграммалар, экономикалык жана саясий баяндамалар, статистикалык материалдар, адамдарды жана малдарды каттаган тизмелер (переписи), жекече бири-бирине жазылган өздүк каттар (переписка), кат жүзүндөгү билдирүүлөр (докладные), карапайым адамдардын падышалык чиновниктердин атына жазган арыздары, ар түрдүү өтүнүчтөр (прошение) жана башка толуп жаткан материалдар.

Булардын дээрлик баардыгы орус тилинде жазылган. Алардын көпчүлүгү машинкеге басылган эмес, колжазма бойдон сакталып турат. Бир тобу татаал подчерк менен жазылган. Ошондуктан аларды окуу кыйын. Өзгөчө “архив древних актовдун” материалдары эски славян тилинде жазылгандыктан, аларды пайдалануу татаал. Бирок негизги кыйынчылык азыркы башыбыздан өткөрүп жаткан терең экономикалык кризиске жана СССРдин курамына кирген республикалардын өз ара алакалардын үзүлүп калышына байланыштуу, бул архивдик материалдар сакталып турган шаарларга барып келүү жол чыгымы өтө кымбат турат. Ал гана турсун, мейманканада конуп-түнөө акысы да

асмандап кеткен. Баарынан кыйыны архивдерде “делолор” өтө эле аздан, ченеп берилип калган. Көбүнчө издеген материалдар колго тийбей, бош отуруп калууга туура келет. Ал аз келгенсип, тапкан документтердин көчүрмөсүнө заказ берсең, материал жок деп аны да бербей коет. Мына ушул себептер менен изилдөөчүлөр архивдерге өтө эле сейрек барып калышты. Тарыхый илимдин кызыкчылыгы үчүн бул көрсөтүлгөн орчундуу кемчиликтерди жоюуга аракет кылышыбыз зарыл.

Биз сөз кылып жаткан архивдик материалдарды пайдалануунун зарылчылыгы аларда бизге керектүү, баалуу тарыхый маалыматтардын көптүгүндө. Алсак, жогоруда аттары аталган архивдердеги сакталып турган материалдардан Борбордук Азия жана анын элдеринин экономикасы, чарбасы, саясий турмушу, үрп-адаты, маданияты жана тарыхы боюнча баалуу кабарларды таба алабыз. Алардан падышалык колониялык саясатка, анын зордук-зомбулугуна каршы элдик кыймылдар жөнүндө да маалыматтарды кезиктирүүгө болот. Биз кызыгып жаткан архивдик документтер жергиликтүү элдер менен орус элинин ортосундагы байланыштар, алардын өз ара бири-бирине тийгизген таасири, достугу жана бирин-эки чыр-чатагы жөнүндө да кабарлайт. Кыскасы, аты аталган архивдердеги материалдар Борбордук Азиянын Россия империясынын курамында турган доор боюнча толуп жаткан маалыматтарды берет.

Бирок бул архивдик документтерге биз этияттык менен мамиле кылып, сын көзүбүз менен карашыбыз керек. Анткени аларда бири-бирине карама-каршы келген, ал гана турсун, бирин бири жокко чыгарган маалыматтар да кезигет. Ошондуктан аларды башка тарыхый булактар менен салыштырып, чындыкты табууга тырышышыбыз керек. Ал гана эмес, расмий архивдик документтерде падыша өкмөтүнүн колониялык эзүүчү саясатын актап, аны элдин кызыкчылыгына багытталган иш катары көрсөтүп, элдердин эркиндиги үчүн жүргүзгөн күрөшүн жокко чыгарууга багытталган аракет да сезилет. Борбордук Азия элдеринин боштондук кыймылы “бунт” жана козголоң (мятеж) катары мүнөздөлөт. Ал эми жергиликтүү элдерди өзүн артта калган

жапайылар катары мүнөздөп, колониялык эзүүгө ылайыкталган калк катары көрсөткөн. Кайсы бир архивдик документтерде тарыхый окуялар бурмаланган жана чындык бузулган. Бирок ушуларга карабастан, архивдик материалдар, жалпы алганда, кыргыз жана башка Борбордук Азия элдеринин тарыхын изилдөөдө зарыл булактардан болуп эсептелет.

Ата-бабабыздын тарыхын изилдөөдө баалуу булак болуп, кыргыз урууларынын өкүлдөрүнүн жогорку даражалуу орус чиновниктерине же падышанын атына жазылган каттары эсептелет. Алар араб тамгасы менен эне тилибизде, кай бир учурларда чагатай тилинде жазылып, кийинчерээк расмий падыша чиновниктери тарабынан орусчага которулган. Мындай биринчи кат 1785-жылы Атаке бий башында турган сарыбагыш уруусу тарабынан орус падышасы Екатерина II нин атына жазылып, өздөрүнүн элчилери аркылуу Санкт-Петербургга жөнөтүлөт. Мындан кийин кыргыз уруулары бир топ тарыхый себептер менен биринин артынан бири кат аркылуу орус өкмөтүнө кайрыла беришет. Буга окшогон каттар XIX кылымдын биринчи жарымында жана ортосунда көп жазылган. Омск, Санкт-Петербург, Москва, Алматы шаарларындагы аттары аталган архивдерде кыргыз урууларынын бир нече, ондогон каттары сакталып турат. Тилекке каршы, ушул убакка чейин ал каттарды толук чогултуп ала элекпиз. Бул каттар жалаң гана тарыхчылар эмес, тилчилерди жана башка окумуштууларды да кызыктырат. Ал каттарда ошол убактагы кыргыз урууларынын саясий, экономикалык жана социалдык абалы, эл аралык катнашы, өз ара мамилеси, күндөлүк турмушу, келечектеги максаты, алдыга умтулушу жана тарыхый шарттары жөнүндө айтылат. Биз кызыгып жаткан каттарда ал кездеги кыргыз урууларынын өз ара кагылышуусунун Кокон хандыгынын үстөмдүгүнүн негизинде жана коңшу элдер менен мамиленин татаалданышына байланыштуу абалдын оордоп кетишин айтып келип орус өкмөтүнөн жардам сурашат. Кайсы бир каттарда Россияга кошулууга каршы эмес экендигин да айтышат. Каттын аягына уруу башчылары: бийлер, баатырлар же манаптар кол коюшуп, мөөрлөрүн басышкан.

Ар бир катка орус өкмөтүнүн жогорку даражадагы өкүлдөрү жооп берип турушкан. Алар өздөрүнүн жоопторунда падыша өкмөтүнүн басып алып колонияга айландыруучу саясатын башкы милдет кылып коюшкан. Алар ушул максатты көздөшүп, кат жазган кыргыз урууларын өзүнө тартып алууга аракеттенишкен. Падыша чиновниктери кыргыз урууларынын өз ара кагылышууларын жана коңшу элдер менен ынтымагынын бузулушун колдоого умтулушкан. Муну уруу башчылары анча түшүнө алышкан эмес. Ал турсун, алар падыша өкмөтүнүн колониалдык саясатын деле байкабаган. Ал кезде кыргыз уруу башчылары Россиянын жардамы менен оор ахвалдан чыгып кетүүнү жана элинин турмушун оңдоону, ошону менен бирге өзүнүн бийлигин бекемдөөнү көздөшкөн.

Кыргыз урууларынын орус өкмөтүнө кат жазып кайрылуулары жалаң гана Кыргызстандын Орусияга кошулуу учурунда эмес, Кокон көтөрүлүшү деп аталган 1873 – 1876-жылдардагы кыргыз, өзбек, тажик элдеринин эркиндик үчүн күрөшүнүн убагында да болгон. Көрсөтүлгөн жылдарда кокондук бийликке каршы күрөшүп жаткан түштүк кыргыздар Түркстан генерал-губернаторуна жана башка падыша өкмөтүнүн өкүлдөрүнө кат жазышып, делегациясын жиберип, алардан жардам жана колдоолорду суранышкан. Булардын каттарында көтөрүлүштүн себептери, анын кыймылдаткыч күчтөрү, социалдык жана улуттук курамы, мүнөзү, максаттары жана келечеги жөнүндө айтылган. Булар да араб тамгасы менен жергиликтүү элдин тилинде жазылып, орус тилине которулган. Алар Ташкенттеги, Москвадагы жана Санкт-Петербургдагы архивдерде сакталып турат. Бул каттар жөнүндө сөз кылып жатып, падыша өкмөтүнүн кат жазган кыргыздарды колдомок тургай, алардын душманы – Кокон хандыгына көтөрүлүштү басууга ачыктан ачык куралдуу жардам бергендигин айта кетишибиз оң. Ал эми биз азыр кызыгып жаткан кыргыздардын каттарын толугу менен таап, жетишерлик түрдө пайдалана элекпиз.

Саны жагынан алганда, жогору жакта айтылган каттарга караганда карапайым эмгекчилердин падыша өкмөтүнүн

өкүлдөрүнө жазган өтүнүчтөрү (прошение) алдаганча көптүк кылат. Алардын саны бир нече жүзгө жетет да, негизинен орус тилинде жазылган жана жогоруда айтылып кеткен мамлекеттик архивдерде сакталып турат. Тилекке каршы, бул каттар ушул убакка чейин изилдөөчүлөрдүн көз жаздымында калып келе жатат. Биз, тарыхчылар, ушул ата-бабаларыбыздын кат жүзүндөгү баалуу өтүнүчтөрүн пайдаланышыбыз керек. Анткени алардан элибиздин өткөндөгү оор турмушу, теңсиздик ахвалы, адилетсиз доору, падыша чиновниктеринин зордук-зомбулугу, паракорлугу, мансаптагы адамдардын элди эзгендиги, калайык-калктын жакырлангандыгы, эмгекчилердин келечектеги теңдикти жана жакшы заманды көксөгөндүгү жөнүндө кызыктуу маалыматтарды таба алабыз. Кагаз жүзүндөгү өтүнүчтөрдүн (прошение) кээ биринин аягына кол коюлуп, жазган адамдын аты-жөнү көрсөтүлбөгөн. Бул болсо төмөнкүлөр менен туюндурулат: элдердин кат жүзүндөгү өтүнүчтөрүн падышалык чиновниктер текшерүү үчүн кайрадан жергиликтүү бийликтеги адамдарга жиберүүчү, алар болсо, арызданган адамды таап, бир топ учурларда куугунтукка алып, жазалап коюшчу. Ошондуктан кай бир карапайым адамдар өздөрүнүн өтүнүчтөрүн жогорку даражалуу чиновниктерге кол койбой, аты-жөнүн көрсөтпөй эле жөнөтүп жиберешчү. Албетте, бул биз сөз кылып жаткан жазма түрүндөгү элдин өтүнүчтөрүн илимий жактан пайдаланууну татаалдаштырат. Бирок тарыхый булак катары алардын маанисин төмөндөтө албайт.

Жогоруда көрсөтүлгөн сыяктуу каттар, өтүнүчтөр (прошение) жалаң гана кыргыздардан эмес, Борбордук Азиянын башка элдернен да падыша өкмөтүнүн өкүлдөрүнүн атына келип түшүп турган. Алар дагы аттары аталган архивдерде сакталып турат.

Бул жерде дагы бир айтып кете турган нерсе – архивде сакталып турган документтердин бир тобун таптакыр жашыруун деп, изилдөөчүлөргө беришчү эмес. Мисалы, Ташкенттеги ЦГА Узбекской Республики Ф.461 “Туркестанское районное охранное отделение”, Алма-Атадагы ЦГА Казахской Республики Ф.2-3 “Начальник Алатовского округа Большой орды” жана Моск-

вадагы Архив внешней политики России МИД Российской Федерации (бир нече фондулары). Буларды таптакыр жашыруун деп, эч кимди жолотушчу эмес. Бул аз келгенсип, бир топ фондулар жашыруун деп эсептелип, катуу текшерүүдөн кийин гана мамлекеттик коопсуздук комитетинин кат жүзүндөгү уруксаты менен материалдар берилчү. Өзгөчө, Москвадагы Орусия Федерациясынын Тышкы иштер министрлигинин архивине жана “Байыркы актылар архивине” кириш үчүн уруксатты айлап-жылдап күтүшчү. Булардын баары тарыхчы окумуштуулардын илимий иштерине терс таасирин тийгизүүчү. Буга окшогон окшогон зыяндуу жасалма тоскоолдуктарды тезирээк жоюшубуз керек. Айтмакчы, булар боюнча чаралар көрүлүп жатат, бирок алардын темпи өтө эле жай.

Архивдик материалдарды жыйнак түрүндө басып, чыгаруу иши бизди кызыктырбай койбойт. Бул иш Октябрь революциясына чейин эле башталган болуучу. Бул маселе боюнча жоокер инженер, полковник А.Г. Серебренниковду эске алууга татыктуу. Ал 1902–1905-жылдарда Москвадагы, Санкт-Петербургдагы, Тбилисидеги, Оренбургдагы жана Омскидеги архивдерде тынбай жан-дили менен иштеп, “Туркестан крайын каратып алуу боюнча материалдар” (Материалы по истории завоевания Туркестанского края) деген тема боюнча 74 көлөмдүү том документтерди жыйнаган. Анын ичинен 30 томун басмага даярдап койгон. Бирок алардын баары тең эле жарыкка чыга алган жок. 1912 – 1915-жылдарда Ташкент шаарында 18 тому гана басмаканадан басылып чыкты. Калган томдору Өзбекстандын мамлекеттик архивинде (ЦГА Узбекской Республики Ф. 715 А. Г. Серебренников “Материалы по истории завоевания Туркестанского края”) сакталып турат. Аты аталган жыйнак 1839-жылы генерал Перовскийдин Хивага жасаган жортуулунан баштап, 1876-жылы Кокон хандыгы кулаганга чейинки материалдарды камтыйт. Бул көп томдуу архивдик материалдардын жыйнагы Борбордук Азияны падышалык Россия каратып алгандыгы жөнүндөгү материалдардын көбүн өзүнө камтыйт. Алар негизинен расмий документтер. Ушул көлөмдүү – миңдеген до-

кументтерден турган жыйнактын аты эле күбө болуп тургандай, Туркестанды, анын ичинде Кыргызстанды дагы падышалык Россия күч менен каратып алган. Ал эми биздин бийликте турган мыкчегерлерибиз “Кыргызстан Россияга өз ыктыяры менен кошулган” деп жазгыла деген буйрук беришкен. Бул тарыхый чындыкты ачыктан ачык бурмалоого түрткөн. Азыр биз бүт Борбордук Азияны, ошонун ичинде Кыргызстанды да падышалык Россия күч менен каратып алган деп чындыкты жазчу болдук.

Архивдеги сакталып келген документтерди проблемалар боюнча жыйнап, басмага басып, жарыкка чыгарып, көпчүлүк элге жеткирүү иши советтик доордо да жүргүзүлдү. Өзгөчө бүт Борбордук Азияны кучагына алган, он миллиондон ашык жергиликтүү адамдар катышкан 1916-жылкы элдик боштондук көтөрүлүш боюнча бир нече архивдик материалдардын жыйнагы жарык көрдү. Атап айтканда, В. Чеканинский, Восстание киргиз-казахов и кара-киргизов в Джетисуйском /Семиреченском/ крае в июле-сентябре 1916 года, /К материалам по истории этого восстания/, Кызыл – Ордо, 1926 г.; Восстание 1916 г. в Средней Азии, Сб. документов, под. ред. П.Г. Галузо, Ташкент, 1932 г.; Восстание 1916 года в Кыргызстане. Документы и материалы, собранные Л.В.Лесной, под.ред. и предисловием Т.Р. Рыскулова, М.,1937 г.; Восстание 1916 года в Казахстане /документы и материалы/, под.ред. Б.С. Сулейманова, составили: Ф.Н. Киреев, Ш.Я. Шафиро, Алма-Ата, 1947 г.; Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане, Сб. документов, М.: 1960. Бул аты аталган жыйнактар Борбордук Азия элдеринин тарыхынын баатырлыкка жана эрдикке арналган барактарынын бирин түзгөн. 1916-жылкы көтөрүлүш жөнүндөгү негизги документтер берилген. Көлөмү жана мааниси жагынан алганда 1960-жылы Москвада басылып чыккан “Орто Азия жана Казахстандагы 1916-жылкы көтөрүлүш” деп аталган архивдик документтердин жыйнагы жогорку баага татыктуу. Муну түзүүдө бүт Борбордук Азиянын тарыхчыларынын өкүлдөрү активдүү катышышкан. Ал Москвада, Санкт-Петербургда, Ташкентте, Алма-

тыда, Бишкекте, Ашгабатта жана Душанбеде сакталып турган 1916-жылдагы көтөрүлүшкө тиешелүү материалдардын негизгилерин кучагына алат.

Советтик доор боюнча, өзгөчө, Октябрь революциясы, жарандык согуш, айыл чарбасын коллективдештирүү, маданияттык курулуш жана башка проблемалар боюнча бир нече архивдик документтердин жыйынтыктары басмадан басылып чыккан. Бирок буларга токтолуп кетүү биздин милдетке кирбейт.

Биз жогоруда революцияга чейинки кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхына тиешелүү архивдик материалдар жөнүндө сөз кылдык. Ал эми Октябрь революциясынан кийинки-советтик доордогу архивдик материалдар болсо, алар ар бир Борбордук Азиялык республикалардын өзүлөрүнүн шаарларында жана Москвада сакталып турат. Аларды пайдалануу алда канча жеңил. Советтик доордогу архивдик документтер жөнүндө өзүнчө сөз болууга мүмкүн.

Жогоруда айтылгандар күбө болуп тургандай, архивдик материалдар Борбордук Азиянын жана анын элдеринин тарыхын изилдөөдө баалуу булак болуп эсептелет. Бирок кийинки жылдарда алардын үстүндө иштөө жана илимий иште пайдалануу өтө төмөндөп кетти. Актуалдуу проблемалар боюнча архивдик документтердин жыйнагын чыгаруу дээрлик токтоп калды. Тарыхчыларыбыздын көпчүлүгү ынанымдуу тарыхый булактарга негизделип, фундаменталдуу терең эмгектерди жаратуунун ордуна жеңил-желпи илимий-популярдуу китепчелерди жазуу жолуна өтүп алышты. Алар ошол эле сыяктуу мурунку белгилүү эмгектердин негизинде окуу китептерин да жазышат. Булар, албетте, керек. Бирок бул жол менен элибиздин бай тарыхын терең жана толук изилдей албайбыз. Биздин негизги милдетибиз чыгыш жана батыш элдеринин тилиндеги тарыхый булактарды кеңири пайдаланып, түптүү илимий эмгектерди жаратууда. Ушуга байланыштуу ар түрдүү тилдердеги тарыхый булактардын үстүндө ийгиликтүү иштей биле турган кадрларды даярдашыбыз зарыл.

Ушулар менен катар төмөнкүлөргө токтолуп кетүүнү туура деп эсептейм. Тоталитардык доордо мурунку Советтер Союзунун курамындагы түрк тилинде сүйлөгөн элдердин тарыхчылары жана башка илимпоздору, маданий жана искусство ишмерлери коңшулаш чет мамлекеттердеги боордош жана каны, тили жагынан тектеш калктар жөнүндө жылуу сөз айта алышчу эмес эле. Анткени ал убакта “пантюркизм”, “панисламизм” деген терминдер бар болчу. Кимде ким түрк тилинде сүйлөгөн же ислам дининдеги коңшулаш элдер жөнүндө жылуу сөз айтса эле, аны пантюркист же панисламист деп айыптап, саясий жагынан куугунтукка алып, ага көрбөгөндү көрсөтүүчү. Аны “эл душманы” деп эсептеп, иштен четтетип, сүргүндөп, камакка алганга чейин баруучу. Ошондуктан коңшулаш Түркия, Иран жана Пакистан менен карым-катнаштар такыр үзүлүп, алардын элдери жөнүндө чындык айтылбай, бурмаланган маалыматтар гана өкүм сүрүп калган. Азыр шарт өзгөрүлдү, чындыкты айта турган учур келди. Эми бирден-бир милдетибиз түрк тилинде сүйлөшкөн, тектеш, дини бир, кылымдар бою тыгыз катнашта болуп, бир-бирине экономикалык жана маданий жагынан таасирин тийгизип, сырткы душмандарга каршы биргелешип салгылашып келген элибиздин жалпы жана бирдиктүү, чынчыл тарыхын жаратуу болуп эсептелет. Бул иш албетте, татаал жана көп убакытты талап кылат. Ошондой болсо да, биз муну аткарышыбыз керек. Аны турмуш өзү жана түрк элдеринин кызыкчылыгы бизден талап кылат.

Тарых илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер,

Кыргыз Республикасынын илим жана техника боюнча мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты Кушбек Үсөнбаев.

1994-жылдын 27-июлу

КР БМА, фонд № 2851, опись № 1, дело № 60, 1-13 – барактар

Замандаштарынын эскерүүлөрү

«Сөзсүз академик болот эле»

Үсөн Асанович Асанов

химия илимдеринин доктору, академик

Биз Кушбек аксакалды белгилүү тарыхчы катары билебиз. Мен бул киши менен кийинчерээк эле таанышып калдым, ага чейин анын эмгектери менен көбүрөөк тааныш элем. Анткени Үсөнбаев кыргыз элинин тарыхындагы эң татаал мезгилдерди изилдеп, ачыкка алып чыгууга бел байлаган тарыхчыларыбыздын бири эле. Айрыкча, 1916-жылдагы окуя жөнүндө, биздин ата-бабаларыбыздын (мен өзүм нарындык болом) Кытайга качкандыгы жөнүндө (биз кичине мезгилде чоң аталар кеп салып берүүдөн коркушчу) мен ушу кишинин эмгегинен окуп, бул боюнча биринчи сабатымды жойдум. Көрсө, совет доорундагы идеология мындай нерселерди жашыруун кармап, бурмалап келген тура. 1987-жылы мен Кыргыз Мамлекеттик университетине ректор болуп иштеп калдым. Ошол мезгилде баягы кайра куруу учуру башталып, кенен-кесири сүйлөө үчүн кичине-кичине баш көтөрүп калгандыктын натыйжасында университеттеги, академиядагы тарыхчылар чогулуп сүйлөшүп отуруп калганда Кушбек аксакалдын лидер экендигин дагы бир жолу байкадым. Анан антип-минтип эле СССР талкаланып, ар кимиси өз алдынча эгемендүү мамлекет боло баштады. Ушул учурда мен Илимдер академиясынын Жогорку аттестациялык комиссиясына (ал учурда ушундай аталчу, кийин Улуттук аттестациялык комиссия деп аталып калды) төрага болуп калдым. Мына ошондо тарых маселесине келгенде эле президиумдун мүчөсү кылып ошол кишини дайындачубуз. 4-5 жыл бирге иштештик: бир нече докторлук, кандидаттык иштер жакталды, алардын баары, менимче, жаман болгон жок. Буга, албетте, К. Үсөнбаевдин кошкон салымы зор, анткени ал киши эч качан «кыргызчылык» (биздин улут «кичинебиз, бири-бирибизди колдойлу» деп эле турат эмеспи) кылган жок, болгонун болгондой айтып, түз чы-

гып, иштин жаман-жакшы экендигин көзгө баса көрсөтүп, өзүнүн принциптүүлүгү менен иш алып барды. Мен өзүм инженер-химик болгонум менен, гуманитардык илимдердин ичинде, айрыкча, тарых илиминде агай биринчи орунду ээлейт десем аша чапкандык болбос. Менин тарыхчы агайларым капаланбасын, бирок бул чындык иш.

Ал кишинин тарыхта калган изи, тактыгы, түздүгү үчүн көп кыйынчылыктарды башынан өткөргөндүгүн кээде мага айтып калар эле. Бир эле далил: Академияга кантип мүчө болгонун мен өз көзүм менен көрбөдүмбү, шайлоодо аны өткөрбөй, көп киши канча салгылашпады, бирок бир да замандашы аны колдоп, коргоп калганга жарабады. Мына ошондо президентибиз өзү «ушул орунду пайдаланып калалы, мен ушу киши үчүн атайын бир орун берейин» деп айтканда гана баарыбыз колдоп кеттик. Туура эле кылган экен, кийин Кушбек аксакалдын көзү өтүп кетти, өзү түзгөн Илимдер Академиясына (Академиянын түзүүчүлөрүнө кирет, өмүр бою ал жерде иштеген) мүчө болбой калса, болмок эмес. Өмүрү кыска экен, кийинки шайлоодо сөзсүз Академик болот эле. Кыргызда көзү өтүп кеткен соң гана «аттиң» деп калат эмеспизби, К. Үсөнбаевдин да канчалаган асыл сапаттарын эми билип отурбайбызбы?.. Ал киши жөнүндө, анын эмгектери жөнүндө ой-пикирибиздин жогору экендигин ар дайым айта жүрөбүз.

«...Элдик баатыр...»

Азиз Абдыкасымович Салиев

философия илимдеринин доктору, академик

Тарых илимин биздин улуттук илимдердин башаты десек жаңылбайбыз. Анткени тетиги 20-жылдардын аягынан тартып, адегенде тил илими түзүлө баштаган, тактап айтканда, тилдин грамматикасы, орфографиясы жана тил боюнча ар түрдүү пикирлер кеңири баяндалып, кыргыздардын улуттук илиминин башаты болуп ошолор калыптана баштаган. Буга 30-жылдардагы К. Тыныстанов, Т. Байжиевдердин, тээ ары жагы-

80

нан келгенде И. Арабаевдердин эмгектери, маалыматтары далил боло алат. Ушулар менен катар эле 30-жылдардын аягында, өзгөчө согуш убагында жана андан кийинки мезгилде тарых илими боюнча макалалар, изилдөөлөр көбөйүп өзүнчө илим катары жөнгө салына баштаган. Ал эми согуш убагында түзүлгөн ИА ТАТИ (СССР Илимдер академиясынын тил, адабият жана тарых институту – Ж.Д.) деп аталчу институт окумуштуу-изилдөөчүлөрүбүздү топтоп, өзүнчө бир коллективге бириктирди. Мына ошондо биздин алгачкы тарыхчыларыбыз илимий изилдөө жолуна түшүшкөн. Алардын катары 40 – 50-жылдары улуттук жаш тарыхчыларыбыз менен толукталып, олуттуу иштер жүргүзүлө баштаган. Мында Б. Жамгырчиновдун эмгегин өзгөчө белгилеп кетүүгө болот.

50-жылдардын аягында Тил жана адабият институту менен катар Тарых институту ИА ТАТИден бөлүнүп чыккан. Жаңыдан уюшулган Тарых институтунун курамына биринчилерден болуп кошулуп, жигердүү изилдөө иштерин жүргүзө баштагандардын катарында К. Үсөнбаевдин омоктуу орду бар. К. Үсөнбаевдин тарых илимине сиңирген эмгеги жөнүндө айтып берүү үчүн көп убакыт керек болот. Ошондуктан мен баянымды баштаганда эле бул адам тууралуу тарых илиминдеги билим деңгээли эң жогору, өзгөчө орунду ээлеген окумуштуу болгон деген мүнөздөмөнү бергим келет. Ал кыргыздардын улуттук-боштондук үчүн болгон көтөрүлүштөрүн изилдеп, алардын себептерин фактылар менен айкын-ачык берген. Арийне, ошол убактагы советтик идеология революцияга чейин да, революциядан кийин да жогорудагыдай кыймылдарды, көтөрүлүштөрдү басып, алар жөнүндө жазуу, иликтөө реакциялык, контрреволюциялык жол деп эсептеген. Ал эми К. Үсөнбаев буга карабастан, 1916-жылдагы тарыхый кырдаалды, Улуу Үркүн окуяларын тарых илиминин принциби талап кылгандай деңгээлде ачып көрсөттү. Ошондой эле XIX кылымдагы Анжиян, Кокон көтөрүлүштөрүн жана кыргыз элинин, коңшулаш элдердин ошол окуялардын тегерегинде өнүккөн боштондукка чыгуу аракеттеринин себептерин жана жүрүшүн

айкын-ачык тастыктап бере алды. Натыйжада К. Үсөнбаев партия тарабынан көп басмырланды. Бирок Кушбек чыныгы окумуштуу катары «чындыкты чындыктай кылып жазуу керек» деген илимдин талабын так аткарып, катуу сөз укса да, кысымга учураса да кээ бир тарыхчыларга окшоп көздөгөн багытынан баш тартпады. Дал мына ошонусу үчүн мен бир нече жолу Кушбек Үсөнбаев «чыныгы элдик баатыр» деп айттым эле.

Биздин өз алдынча эгемендүү мамлекет болушубузга Үсөнбаевдин эмгегинин ролу зор болгондуктан ал «Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген ишмери» деген ардактуу наам алып, Илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү болуп шайланды. Ал дагы көп иштерди жүргүзүүгө аракет жасап жаткан болчу, пландары чоң эле, элдин тарыхы боюнча бир түптүү эмгек жазсам деген ою бар эле. Тилекке каршы, бу дүйнөдөн өтүп кетти. А биз, эли, анын эмгегин, илимдеги ролун, баатырдык деңгээлин билип, баалап алабыз деп ишенем.

«Аспирантурада бирге окуганбыз»
Бүбүйна Орузбаевна Орузбаева
филология илимдеринин доктору, академик

Кыргыз тарыхын, анын эң бир мерчемдүү мезгилин, болгондо да XIXкылымдын II жарымындагы окуялардан башталып, 1917-жылдагы Октябрь революциясына чейинки мезгилдеги тарыхый окуяларды (Россиянын Орто Азияны - азыркы Борбордук Азияны колонизациялоо мезгилине тиешелүү, Кыргызстандын ар кайсы региондорунда болуп өткөн саясий, элдик козголуу кыймылдарынын жүрүшүн, анын себептерин, кыймылдаткыч күчтөрүн, жетекчи инсандарды, кандай ийгиликтерге жетишип, кандай талкаланууга туш болгонун) изилдөөгө аракет кылып, тарых факультетин бүтүрөрү менен аспирантурага тапшырган Кушбек менен мен 1947-жылы аспирантурага бирге киргенбиз. Анда СССР Илимдер Академиясынын Кыргыз филиалынын тил, адабият жана тарых институту болчубуз. Кушбектин кандидаттык, докторлук диссертацияларынын баары жогоруда айтылган

темалар боюнча кетти. Өзү да биздин жерден болчу. Ал Ташкенттеги Житовдун (Константин Евлампиевич Житов – Өзбек ИАсынын академиги, тарых илимдеринин доктору - Ж. Д.) аспиранты эле. Мына ошол кишинин жетекчилигинин астында жанагыдай көп эмгектерди изилдеп, фактыларды топтоп, жазып жүрүп, Кокон, Фергана, Ташкенттин архивдерине, ошондой эле Ош, Анжиян, Москва, Алма-Ата, Ашхабад ж.б. көп жерлердин архивдеринде иштеди. Чындыгында тарых окумуштуусу болуш үчүн, тарыхты жазыш үчүн «ал эле, бул эле» деп койгон болбойт. Андан жакшы окумуштуу да чыкпайт. Кушбек муну эң жакшы түшүнгөн үчүн аңтарбаган архиви, барбаган жери калбады. Анан көп ишмердүүлүгү Жамгырчинов, Ильязов сыяктуу чоң-чоң окумуштуулардын көз алдында өтүү көрүнөт. Илим майданына ошолордун таасир-тарбиясы менен чыкты.

Экинчиден, Кушбек Үсөнбаевдин илимий ишиндеги дагы бир белгилей кетүүчү нерсе – бул тоталитардык заманда идеологиялык көз караштардын бир жактуу каралышын адилеттүүлүккө буруу. Тактап айтканда, орус колонизаторлорунун биздин жерге келиши бүтүндөй оң бааланып, аны башкача деп айткан анчамынча адамдар желкесинен алынып, жаман акыбалда калган. Россиянын курамына өтүүдө деле оң жактар болгон. Мисалы, отурукташуу, кээ бир чарбалык иштерди жүргүзүү, жашоонун айрым канаттарын жөнгө салуу, башкаруунун жаңыча формаларын колдонуу, агартуу маселелерине караганда алардын илимий потенциалы биздин жерге караганда жогору болгондуктан көп нерселерди алууга болот эле. Эгерде идеология бир жактуу болбосо муну жанагы биздин бечара тарыхчылар туура эле баалап, калганын да туура жазышмак. Ал тургай Ленин «бул элдин баары эки кабат эзүүдө калган» деп айткандай эле, орус колонизаторлоруна биздин жергиликтүү бай-манаптар, бий-болуштар кошумча болуп, караңгы карапайым элди эзип келгени да анык. Мына ушундай эзүүгө чыдабаган Кокон, Анжиян аймактарындагы эл күрөшкө чыгып отурушпайбы? Ал эми тиги Россияга батпай келген орустар Көл, Кемин, Чүй аймактарына келип, жергиликтүү элди кокту-колотко айдап жиберип, түздүктүн баа-

рын ээлеп алганда, анда да тынч койбогондо анан 1916-жылдагы «Үркүн» чыгып жатпайбы? Мында биринчи жагынан, көтөрүлгөн элди согуштун күчү менен коркутушса, экинчи жагынан, караңгы элди ооруктагы оор жумуштарга салып иште-тишсе, анан байкуш кыргыздар эмне кылыш керек? Албетте, каршылыкка барган. Кушбек мына ушулардын баарын докумен-ттерден карап, архивдерден издеп, фактылар аркылуу чындыгы-на жеткен соң, эмгек кылып чыгарган. Бирок алгач ал деле бол-гонун болгондой кылып толугу менен жаза албады, бирок өмүрүнүн акырына чейин бул проблеманы жерге таштаган жок, чындыкты айтып кетти. Бул биринчиден, ал кишинин баатырлы-гы, илимге берилгендиги болуп эсептелет. Экинчиден, өзүнүн таза, улуттук окумуштуулугу, өзүнүн инсандык парызын так ат-карган чоң адамдыгы. Кушбек кыргыз тарыхынын ар кыл жыл-дарда чыккан томдуктарынын автору катары жогорудагы ачык айта албаган маселелерди алгач Сталин кеткенден кийин, кийин Хрущев кеткенден кийин оңдоорбуз деген максатта эми чыгар-самбы деп жатса, анысы чыга электе эле бирөөсү жөргөлөп ба-рып, тиги Усубалиев баш болгон чондорго айта салып (бул жер-де тырмакчадагы да достору болгон, көрө албагандар да көп болгон), муну «улутчул, буржуазиялык улутчулдук позициядан туруп, ошол мезгилди анализдөөгө аракет кылган» дегендей кы-лып, жыга чаап салышпадыбы. Анан барбаган жери калбай, түшүндүрүп (укуктук жагынан чыга элек материалды сыңдоого эч кимдин акысы жок, чындыгында ушундайлар болгон) жүрүп, ушундай баатырлыгынын аркасында жанагыдай көрбөгөн азап-тозокту көрүп, денсоолугунан ажырады да... Муну кийин гана түшүнүшүп, «Сизди бекер эле куугунтуктап жүргөн экен, буга катышып бериң, тигиге катышып бериң» дешип, кечирим сура-шып, бу кишини катарга кошушпадыбы. Мунун өзү, албетте, илим изилдөөчүлүк менен убараланган кишинин өзүнө да, ден-соолугуна да, кулк-мүнөзүнө да терс таасирин тийгизди да. Ошентип өжөрлөнүп жүрүп, 5 томдук чыкканда чындыкты айта алды. Ошондо лауреат болду. «Илимге эмгек сиңирген ишмер» деген наам алды. Кыскасы, тоскоолдуктарга карабай эле факты-

ларды топтой берген экен, көзү өткөндөн кийин белгилүү «Ормон ханы» чыкты. Андан мурда Балбайдын юбилейин өткөргөндө ага карата уюштурулган конференциянын башында турган. Негизинен тарыхты калк жасайт экен, анда бирдичарым эле кишинин аты калат турбайбы. Мисалы, Македонский өзү жалгыз дүйнөнүн жарымын караткан эмес да, миңдеген кишини алдына салып алып анан караткан. А Наполеончу, баарын өзү кыйраткан жок, аскерлери кыйратты. Мына ушулар сыяктуу XIXкылымдын II жарымы XXкылымдын I чейрегиндеги кыргыз коомчулугунда оңбу-терспи ролду ойногон Байтик, Шабдан баатырлар жөнүндөгү пресс-конференцияларда да Кушбек менен бирге докладчы болуп жүрдүк. Ошондо да ал материалды эң мыкты билген окумуштуу экендигин далилдей алды. Муну менен мен башка тарыхчылардын беделине шек келтиргим келбейт, бирок билим деңгээли төмөн дердейген окумуштууларга караганда Кушбек өз баасын ала албаса да, эң жогору экендигин тана албайбыз.

Тарыхты изилдөөдө кыйыр маалыматтар бар, ошолорду тикчийип отуруп системалаштырууда, жыйноодо, илимий көзкараштарын жаза билүүдө бул киши Жамгырчиновдон кем калбаган мыкты тарыхчы болчу. Муну мен кайда болбосун коркпостон эле айта алам, анткени Кушбек менен жаш кезибизден тааныш болуп, кийин аспирантурада бирге окуп, үй-бүлөбүз менен жакын болгондуктан абдан жакшы билем. Бул кишинин өмүрүнүн 2/3 бөлүгү китепкана, архив, лабораторияларда өттү. Кээде чогулуш, жыйындарда жолугуп калганда отуруп сырдашып, сүйлөшүп калар элек, ошондо жанагыдай оош-кыйыш маселелер жөнүндө айтып берер эле. Ошондо мен тамашалап, «мурунга бир салбайсыңбы, мен болсом ошентер элем» деп айтып калсам, «ой, мен эмне кылам, айтканда түшүнбөй жатпайбы, болбогон жерден эле ушинтип жатышат» (бул өзү аябай сабырдуу, эч бир кишиге катуу айтпаган жумшак адам эле да, ага караганда мен курчураак болчумун) деп калчу. Жолдош-жоролоруна да астейдил мамиле жасаган, маданияттуу, кызматка көтөрүлүп, бир мансапка ээ болоюн деген мансапкор эмес,

көңүлү жумшак адам болчу. Анын бүтүндөй жыйнаган архиви мунун сүйгөн жарындай (ошого аябай берилген, ошонун ар бир сабын, ар бир окуясын жакшы көргөн адамындай бапестеп, аны иреттеп, сактап, пайдаланган) эле болсо керек деп ойлойм. Ошондуктан бул кишинин эмгеги эң керектүү документ болуп калса керек. Анткени Кушбектин эмгектеринин баары фактыга негизделип жазылган, укмуштуудай фактолог эле. Өзү тилчи, тарыхчы адам фактыга гана негизденип сүйлөшү керек, антпесе, илимпоз болушу кыйын. Дагы жашай берсе болот эле, бирок жанагы оорусу акыры алып кете берди...

Кушбек Үсөнбаевичтин дагы бир өзгөчөлүгү – кээ бир окумуштууларга окшоп 20 – 30дан окуучу албагандыгында, аз, бирок саз окуучуларды гана чыгаргандыгында. Анын окуучуларынын баары фундаменталдуу, келечектин гана адамдары. Мен ошолордон чоң үмүт кылам, булардын устаты мыкты болгон, окуучусу да ошондой мыкты болот деп, ишеничим чоң. Бул менин өзүмдүн жеке пикирим. Анткени ошол балдардын көтөргөн проблемаларынын чет-жакасын угуп калып жүрөм. Анан алардын да өз устатын сыйлап, эмгегин диссертабелдүү деп баалашкандыгынын өзү эле чоң баа, ошол киши жөнүндөгү жакшы ой-пикир.

Кушбектин дагы бир өзгөчөлүгү – бул киши көп кемеңгер кишилер менен замандаш болуп жүргөндүгү. Айтсак, Жамгырчинов (бул да аябай жумшак, сылык-сыпайы, анан кыргыздын биринчи тарыхчы-окумуштуусу), Курман Каракеев (академиянын президенти), жазуучулар – Түгөлбай Сыдыкбеков, ж.б. менен үзөңгүлөш, табакташ болуп жүрдү. Алар да Кушбекти жогору баалап, инисиндей сыйлашкандыгын мен өз көзүм менен көрдүм.

Анан дагы бир белгилей кетүүчү нерсе – Кушбек ошол 1947-жылы Академияга келген боюнча өмүрүнүн акырына чейин ошол жерде бир эле тарыхтын үстүндө иштегендиги. Ал кишинин эмгек китепчесинде деле бир эле сап жазылуу болсо керек. Адегенде аспирант, кийин кенже кызматкер, анан улук кызматкер, анан тиги сектор башчысы – ушул эле саптар жазылса ке-

рек. Башка жерге барып иштеген деле жок. Айтып жатпайымбы, жанагы желбеңдеп эле секирип, ана болот элем, мына болот элем деп чарпылган жок. Бул жагынан ал киши элге-жерге берилген өзүнүн принцибине бекем турган адамдардан экендигин аныктай алды. Ошондуктан мунун эмгектери ар дайым жогору бааланчу. Анча-мынча кемчиликтери болсо, аркасында калган шакирттери толуктап кетет деген ойдомун. Жанагы өзү даярдап кеткен окуучулары өркүндөтүп-өнүктүрүшөт деп ишенем. Илимде ошондой болушу керек, антпесе илим өнүкпөйт. Негизинен Кушбек өзүнүн жакшынакай мектебин түзүп кете алды.

«Б. Жамгырчиновдон кийинки эле тарыхчы»
Азиз Исанжанович Нарынбаев
**КР УИАнын Ардактуу Академиги,
философия илимдеринин доктору, профессор**

Мен душман Сталинградга жакындап калганда эле өз ыктыярым менен согушка кетип, 1945-жылы согуш бүтө электе эле кайтып келдим. Келгенден кийин окуумду уланттым. Мени орус тобуна кошуп коюшту, ага мен өзүм да макул болдум, ошентип 2-курсту бүтүп калган 12 студентке кошулуп окуй баштадым. Анын ичинде Кушбек Үсөнбаев да бар экен. Мени менен бирге окугандар бүтүп кеткендиктен, менин жашым алардан бир топ эле улуу болуп калгансыды, кийин сураштырсам, Кушбек: «Мен 1924-жылы туулганмын, бирок документте 1928 - жыл деп жазылып калыптыр», - деди, демек, экөөбүз тең эле экенбиз.

Ал мезгилде кыргызча китеп жок болгондуктан, ар жак, бери жактан келген балдарга окуу кыйыныраак болгон. Топто эки эле адам (мен, анан Айнабеков деген казак жигит, экөөбүз тең согушка барып келгенбиз) орусчаны жакшы билчүбүз, калгандары көп эле кыйналып жүрүштү. Кушбекте да ушул кемчилик бар эле. Айнабеков экөөбүз орусча китептерди окуп, түшүнүп, конспектилеп, балдарга да айтып берчүбүз, аны биз менен бирге окугандардын баары билет. Үсөнбаев аябай тырышчаак болгондуктан экзамендерди жакшы тапшырууга аракеттенчү, натый-

жада бара-бара үйрөнүп, жакшы окуй баштады. Ошентип жүрүп бүттүк. Бүткөндө ар кимибизди ар районго бөлүп койду, Кушбек Академияда калды, мен ЖОЖго кеттим. Ал алгач лаборант болуп иштеди, кийин кенже илимий кызматкер, илимий кызматкер, бөлүм башчы болду, анан кандидат, докторлугун жактады. Ушул аралыкта ал студент кезинде окуп түшүнө албай калган китептерин кошо колтуктап жүрүп окуп өздөштүрүп алды.

Кушбектер менен «старая гвардия» деп, жакшылык-жамандыкта үзбөй катташып жүрдүк. Ошондо бири-бирибизди жакшы билиштик. Ал аябай шайыр отурчу, ары сөзмөр, ары тарыхты жакшы билгендиктенби, айтор, сөзүндө макалылакаптарды, тарыхый фактыларды кошуп сүйлөп, кээде «тамада» болуп калчу. Ошондой эле эс алганды жакшы көрчү, жаз күндөрү отпусада дачага кетип, башка мезгилде ишемби, жекшемби күндөрү барып жер казып, алмаларын карап иштеп, эс алып келчү. Анан ар дайым зарядка жасачу эле. Меймандостугун айтпа, аялы да конокту кантип күтүүнү жакшы билчү. Эң жакшы көргөндөрү – Суракмат Чечейбаев, Султан Орозалиев, Бейманалы Чөкүшевдер эле. Кыскасы, жакшы үй-бүлөнүн ээси болуп, кыз-уулдарын адептүү кылып тарбиялап, өстүрүп, баарын тең жогорку билимге ээ кылды.

Кушбек Үсөнбаев – мыкты илимпоз. Менимче, Жамгырчиновдон кийинки эле тарыхты казып изилдеген Кушбек болду окшойт. Көп монографияларды чыгарды. Түштүк Кыргызстандын Россияга кошулушу, 1916-жылдагы көтөрүлүш боюнча көп макалаларды, жыйнактарды чыгарды. Бир катар аспиранттарды даярдады. Өзгөчө өздөрү илимге кызыккан балдарды тандап, ошолордун өсүшүнө көп күч жумшар эле. Анан тарых факультетиндеги лекция, тиги-буларга катышып, экзамендерге жардам берчү.

Өмүрүнүн акыркы жылдарында «Ормон ханды» жазды. Ошол мезгилде «кой, кыйналып жатасың» десе да, «жок, мен бүтөйүн деп калдым» деп өжөрлөнүп жүрүп бүтүрдү. Бул өтө жакшы жазылган илимий чыгарма, эң башкысы – кыргыздын тарыхы кыргыз тилинде жазылгандыгы. Муну элдин баары кызыгып окуйт

деп ойлойм. Ормон хан жөнүндө мурда Жамгырчинов жазган экен, кийин Кушбек жазды. Архивдик материалдарды абдан көп пайдаланган. Мурунку эмгектери социалисттик көз караш менен жазылса, бул демократиялык мүнөздө жазылган, мурда айтылбай калган нерселердин баары ачык-айкын берилиптир. Кушбек академик болуш керек эле, а бирок анын ордуна башка бирөө өтүп кетип, корреспондент-мүчө болуп калды. Тиги экөөнү салыштырууга мүмкүн эмес, Кушбек чыныгы илимпоз болчу. Ошондуктан, эртеби-кечпи, ал илимде өз ордун ээлейт деп ойлойм. Үсөнбаевдин эмгектери илимий жагынан эле эмес, тарбиялык мааниси да өтө жогору эмгектер. Ата Мекенди жана өз эне тилин сүйүү, улуу инсандардан таалим-тарбия үлгү алуу жагынан өтө таасирдүү.

Кушбек менен бирге бүткөндөрдү «эски гвардия» дешчү. Ырасында эле алар аябай өнүп-өскөн нускалуу адамдар болчу. Алар: мурда ректор болуп иштеп жүргөн С. Табышалиев, илимдин докторлору – Үсөнбаев, Чөкүшев, кандидаттар – Чечейбаев, географ Орозалиев, элге билим берүүнүн директору болуп иштеген А. Ниязов ж.б. Булардын баары бири-бирине урмат – сый көрсөтүп, катташып, жүрүшчү. Биз менен да кийинчерээк катташып, мамилелеш болуп жүрдүк, азыр деле балдары менен көрүшкөн жерде саламдашып, катышып калабыз.

«Кичинекей фактыдан эң сонун окуя чыгар билген»

Закир Эралиевич Эралиев

тарых илимдеринин доктору, профессор

Кушбек Үсөнбаевич жөнүндө сөз болгондо, окумуштуу катары эки чоң багытта карасак, менин оюмча, талапка ылайыктуу болот.

Биринчиден, ал улуу инсан катары тарыхка кантип кирип калды? Улуу инсан дегенде Кушбек Үсөнбаевич өз баасын билген, өзүнүн изилдей турган илимий ишинин багытын, анын бөтөнчөлүктөрүн так, даана түшүнгөн, кенедей тарыхый факты

болсо да, ошону көңүлгө алып, андан жакшынакай керектүү тыянакты чыгарган окумуштуу.

Экинчиден, ал тарыхый окуяларды изилдегенде «бул факты кичинекей экен, бул факты өтө чоң экен» деп бөлчү эмес, ушундай кичинекей фактыдан да чоң-чоң тыянак чыгара билген, мына ошол кичинекей фактынын артында да кыргыздын чиеленген чоң тарыхы жаткандыгын баамдай алган көрөгөч окумуштуу болгон. Айрым мисалдарга токтолсок, мен студент болуп жүргөн мезгилде, 1959-жылы ал кишинин кыргыз тарыхындагы өтө орчундуу маселе – Кыргызстандын Россияга кошулушун изилдеген айрым эмгектери жарык көрөт. Ошол жылдары академик Б. Жамгырчиновдун Москвадан «Кыргызстандын Россияга кошулушу» деген чоң китеби чыккан. Көрсө, бул китепте бир чоң маселеге анчалык маани берилген эмеспи, айтор, бир аз көз жаздымда калган маселе бар экен, ал – Түштүк Кыргызстандын Россияга кошулушу. Мына ушул темага атайын арнап, ушул жылы өзүнүн ушундай аталыштагы эмгегин китеп кылып чыгарат. Мында жогоруда белгиленген майда фактылар терең изилденип, бул маселеге К. Үсөнбаев өзүнүн чоң салымын кошо алды. Ал салымды жалпы жонунан биз төрт чоң багытка бөлсөк болот:

Кыргызстандын Россияга кошулушу татаал процесс болгондугун баса көрсөткөн. Айрыкча, анын ичинен Кыргызстандын Түштүк бөлүгүнүн Россияга кошулушунун бир канча бөтөнчөлүк, өзгөчөлүктөрү бар экендигин жана мына ошол Түштүк Кыргызстандын Россияга кошулушу менен Кыргызстан бүт бойдон Россияга каратылды деген жаңы бүтүмдү К. Үсөнбаев чыгарды. Мында көз жаздымда калган маселе, мисалы үчүн айталы, 1870-75-жылдарда Түштүк Кыргызстандагы элдик көтөрүлүштөр. Айрыкча, анжияндык кыргыздардын, чаткалдык кыргыздардын, сохналык кыргыздардын көтөрүлүштөрү. Мына ушунда К. Үсөнбаев бир көз жаздымда калган маселеге токтолот. Ал маселе жанагы «кыл куйрук жана кый куйрук» деген эки чоң түшүнүктүн тегерегинде жүрөт. Албетте, бул маселе ал мезгилге чейин көрүнүктүү тарыхчы Анварбек Хасанович тарабы-

нан изилденсе да, ошол түштүктүн шартында «кыл куйрук» жана «кый куйрук» түшүнүктөрү эмнеге негизделген деген нерсе терең ачылбай калган болчу. К. Үсөнбаевдин ою боюнча, «кыл куйрук» деген атчан аскерди түшүндүрүп, эзүүгө каршы атайын аскерлер жыйналган. Ар бир аскер, ар бир көчмөн жоого же көтөрүлүшкө, сөзсүз, өзүнүн аты, жоо-жарагы менен келген. Мына ушуну К. Үсөнбаевич «кыл куйрук» деп түшүндүргөн. Ал эми «кый куйрук» дегени, феодалдык зомбулукка чыдабастан, көчмөндөрдүн бир жерден экинчи жерге көчүүгө аргасыз болушу, б.а., К. Үсөнбаевичтин түшүнүгү боюнча, «кый куйрук – бул таптык күрөштүн бир формасы, түрү. Анткени, мурдагыдай өз кожоюндарына кызмат кылбай, жылкынын куйругун кыйып, же түйүп, башка жакка көчүп кетүү деген мааниде. Мына ушул нерсе тарыхта бир аз талаш-тартышты пайда кылган болчу, бирок эң алгачкы «кыл куйрук» жана «кый куйрук» түшүнүктөрү тарыхка Кушбек Үсөнбаевич тарабынан киргизилип, кийинчерээк аны Түндүк Кыргызстандагы материалдар боюнча Анварбек Хасанович изилдеди.

К. Үсөнбаев кичинекей фактыдан (окумуштуулар анча деле маани бербеген) шуру тизгендей тизмектеп отуруп, маанилүү, эң сонун окуяларды чыгара билген. Буга далил катары, «1916-жылдагы Кыргызстандагы көтөрүлүш» деген чоң монографиясы кызмат кылат. Өкүнүчтүү жери – биз өз учурунда ошол монографияны жакшы баалай алган жокпуз. Албетте, ага Кушбек аганын, же башка окумуштуулардын күнөөсү жок, менимче, мезгил, доор күнөөлүү. Анткени партиянын саясаты күчөп, тарыхты тарых боюнча калтырбастан элеп, анын ичинде кыргыз элинин да тарыхын саясатка айландырган учур болчу. Ошондуктан учурунда 16-жылкы көтөрүлүшкө анчалык деле маани берилбесе да, Үсөнбаев бул окуяны өзүнүн айтуусу боюнча 20 - 25 жыл (чейрек кылым) изилдеп, Орто Азиянын (Фрунзенин, Ташкенттин, Алма-Атанын) эле архивдик материалдары менен чектелбестен, Москва, Омск, Томск, Оренбург, Кызыл-Ордо, Ленинград сыяктуу чоң-чоң шаарлардын партиялык архивдерин казып отуруп, мына ушундай баалуу эмгек жаратты. Эч кимден

коркуп-үркпөстөн «1916-жылдагы көтөрүлүштүн мүнөзү – бул элдик көтөрүлүш, элдик мүнөздө болгон. Бул улуттук-боштондук кыймыл» деп тыянак чыгарган. Аны көтөрүлүштүн катышуучуларынын курамы (жергиликтүү эл, көчмөндөр, дыйкандар, зергерлер, усталар) менен далилдей алган. Чындыгында, 1916-жылдары Кыргызстан падыша империясынын ажырагыс бөлүгү болуп тургандыктан, бир гана жергиликтүү үстөмдүк кылуучу таптардын эзүүсүнө каршы эмес, башка элдерге кошулуп, жалпы эле орус падышачылыгына каршы боштондук кыймылына чыгышкан.

К. Үсөнбаевдин ою боюнча, Орто Азиядагы 1916-жылдагы көтөрүлүш келечекте болуучу улуу чоң төңкөрүшкө, 1917-жылдын февраль айындагы көтөрүлүшкө өбөлгө болгон, ошого шарт түзгөн.

Тарыхый көтөрүлүшкө катышкан, буга чейин эч ким маани берип иликтебеген тарыхый инсандардын ысымдары да К. Үсөнбаевич тарабынан такталып, изилдөөгө алынды. Эң негизгиси – мурда эзүүчү, феодал катары эсептелинип келген инсандарыбыз ушул кыймылдын жетекчилери экендиги аныкталды. Окумуштуу ушул эмгеги аркылуу докторлук диссертациясын жактады, бирок диплому (ал мезгилде Москвадан берилчү) айрым бир шовинисттик көз караштагы окумуштуулар тарабынан бут тосулуп жүрүп, беш-алты жылдан кийин берилди. Мындан «ак ийилет, бирок сынбайт» деген сөзгө толугу менен ынанууга болот. Кушбек ага андан кийин да мына ушул 16-жылдагы окуяга карата бир канча эмгектерин жазды.

Агайдагы дагы бир бөтөнчө белгилей турган нерсе – кыргыз жаштары үчүн болгон устаттыгы. Анткени тарых илимин сүйүп, ошол илимге өз салымымды кошом деп аракеттенген жаштарды колдоого алып, 30дан ашуун илимдин кандидаттарын, 10го жакын илимдин докторлорун түз жана кыйыр жетекчи болуп даярдап чыгарды. Ошондуктан агайды бир эле кыргыздын көрүнүктүү окумуштуусу эмес, Орто Азия чөлкөмү боюнча белгилүү окумуштуу десек болот. Анын үстүнө ал киши Москва, Ленинград, Омск, Томск, Ташкент, Алма-Ата, Ашхабад ша-

арларын жакшы билчү. 80-жылдардын аягында мен докторлук диссертациямды жактоо үчүн Ашхабадга барып, түркмөн окумуштуулары менен сүйлөшүп отурсам, анда М. Аннанепесов деген досу бар экен. Ташкентке келсек, Хамид Зияев, Ахунова ж.б. чоң-чоң окумуштуулар сурашат, айтор, тиги Академиясында Кушбек Үсөнбаевди тааныбаган, билбеген бир да окумуштуу жок экен. Бир окуя эске түшөт: 1976-жылы Москвага бир чоң кеңешмеге барсак, ал жерде Академияда аңгемелешип калдык, «кайдан келдиң» деп сурашып, анан алар: «Биз Кыргызстанда эки эле чоң окумуштууну билебиз, бирөө - Жамгырчинов, бирөө - Үсөнбаев», - деп айтышты.

Кыскасы, агай абдан мыкты илимпоз эле, ошол себептүү ага мамлекеттик сыйлыктар берилип, Академиянын корреспондент-мүчөсү наамдары ыйгарылды. Албетте, анын ысмы эч качан өчпөйт деп ойлойм. Менин оюмча, азыркы учурда тарых илиминде бир нерсе жетишпей жатат – илимде Кушбек Үсөнбаевдин кошкон салымы, сиңирген эмгеги жөнүндө диссертация жазууга убакыт жетти, мына ошону иш жүзүнө ашыруу керек. Ал боюнча материалдар аябай көп, керек болсо, Өзбекстан, Казакстан, Түркмөнстан ж.б. мамлекеттерден изилдеп, эң мыкты диссертация жазса болот жана ал иш мактоого арзыйт деп ойлойм.

**«Убакытка өтө сараң эле»
Имель Бакиевич Молдобаев
профессор, тарых илимдеринин доктору**

1972-жылы университетти аяктагандан кийин жөндөмүмө карап, мени «Кушбек Үсөнбаевге барсаң, ошондон жакшы сабак аласың» деп калышты. Мен ага чейин ал кишини сыртынан биллип, өзгөчө тамеки тартпаган, ичимдик татпаган сапаттарын баалачумун. Жолукканда эле өзүм кызыгып, изилдеп жүргөн эпостук чыгармалар боюнча илимий эмгек уласам деген оюмду айтсам, ойлонуп отуруп, «Манаска» тийбе, чындап жазам десең, ага күчүң жетпейт, эгер үстүртөн жазып кутулам десең, аны ба-

зарда отурган адам деле жазат, сен башкасынан танда»,- деп «Жаныш-Байышты» сунуштады. Элдик оозеки чыгармаларды да иргей билчү. Анын үстүнө улут маселесинен ошол кезде ыдык көрүп калганы бар эле, ал эми «Жаныш-Байышта» кыргыздан башка улут айтылбайт эмеспи. Болгону кыпчактар жөнүндө айтылган бир эле учуру бар.

Агайдын мен баалаган сапаттарынан өзгөчө чыдамкайлыгы күчтүү болучу. Ушунусу да өзүнүн денсоолугуна залака келтирди деп ойлойм, анткени көп сөздү көтөрүп чыдап жүрдү. Бул жагынан мен агайга антипод элем, себеби менин чыдамым жок, чыртылдап кетем. Анын шакирти катары мени Аскар, Кадыркул, Бектемир, Дөөлөтбек, Кыздардын сылык мүнөздөрүнүн фонунда кантип чыдап алып жүргөнүнө таң калам. Анан тартиби укмуш эле. Көп жылдар чогуу болуп, анан өмүрүнүн акыркы күндөрүндө шакирттери көргөнү барсак, ар бирибизге мүнөздөмө берип отурбайбы. Маселен, мага «тоң моюн, бирок отурган жагынан өзүмө окшош, кадалып отуруп иштейт» деп баа берген. Эми бул мүнөздөмө көп жылдардан бери сыналгандан кийин берилген мүнөздөмө го деп ойлойм.

Акыркы мезгилдерде «Манас - 1000», «Ош - 3000» сыяктуу мааракелерге карата билсе-билбесе деле гезит-журнал бетин толтура жазган макала, докладдар толуп кетти. «Эркиндик» деп эле ким каалаганын алы жетпесе да жазып жатат, бирок чийки кетип атат. Кушбек агай мына ушундай көрүнүштөрдүн келишпес душманы эле. Өзгөчө тарыхый маанини камтыган окуяларга, кеп-сөзгө абдан кылдат мамиле жасачу. Бул сапаты бизге, окуучуларына да таасир этти деп ойлойм, анткени мындай чийки материалдарды талкуулоодо пикирлерибиз келишип калат. Кыргыз тарых илимин совет доорунун шартында мүмкүн болушунча өнүктүрүп, өстүргөн тарыхчылар – ушу Бегималы Жамгырчинов менен эле Кушбек Үсөнбаев болду. Кийинкилердин айрымдарын көрүп, угуп, окуп жүрөбүз, эл да сөз кылууда, ушул экөөнүн эмгектеринин жазуу стилин эле алмаштырып, же ошолордун келтирген фактыларын башкача комментарийлеп эле тарыхчы атыгып жүрүшөт. Анын эмгекчилдиги, тыкан иштөөсү, убакыт-

ка өтө сараңдыгы мени таң калтырчу. Мен деле ошондой иштегим келет, бирок тез эле үстөлүм кагазга толуп, башым айланып, кээде адашып да кетем. Ал кишинин үстөлүндө эки-үч кагаз же китеп турчу. Көп иштеп, кээде кодуланып отуруп, ар бир сөзү маанилүү эле.

Кейиген жагым, 50 жыл ашуун бир жерде, болгондо да академияда иштеп туруп, араң гана анын мүчөсү болгонго жетишти, ага да өзү умтулган жок, жарыктык. Азыр көрүп жатпайбызбы академиктерди, кантип, кандай жол менен жетип жаткандарын. Алардын айрымдарын кабаттап алганда да Кушбек Үсөнбаевичке жетпейт.

«Чапаны жаңырбай жүрүп өтүп кетти»
Төлөгөн Касымбеков
кыргыз эл жазуучусу

Кыргыз жазма адабиятынын башаты да, тарыхы да өтө кыйын учурда башталды. Совет бийлиги орногондон кийин гана чыныгы көңүл бурулду. Ошондо да майда улуттардын тарыхын жазуу улутчулдукка алып келчү. Ошондуктан бул маселеге өтө кылдат мамиле жасалууга тийиш эле. Өз элиндин тарыхынан билгениңди кичине эле жазып койсоң, «натуралисттик көз караш, тап күрөшүнө каршы» деп басып жыгылып калышчу. Орустардын келишин, 1916-жылда кыргын салганына карабай, «прогрессивдүү көрүнүш» катары карап, аны айта турган болсоң, «антирустук» идея деп бөлүп турчу. Ионов деген генерал эле канча миңдеген түркмөндөрдү кырып жиберип, бүгүн алардын урпактары «аза күтүү айы» деп эскерип жатышат.

Тарыхты жазуудагы методологиянын туура эместигинен айрым тарыхчылар акылынан адашып, айрымдары аргасыздан иштеп аябай кыйналышкан.

1983-жылы Кушбек менен мени пленумга коюп, бизди чакырбай эле үстүбүздөн өкүм чыгарган. Полот ханды бир аз көтөрө салып, Скобелевдин наамына ылайыксыз сөз жазганыбыз үчүн ушинтип сындалганбыз. Ушундай чынчылдыгы үчүн

бечара Кушбек чапаны жаңырбай жүрүп өтүп кетти. Өзү чыгарган китептен гонорар алышат экен, Кушбек болсо, курсагы тойбой жүрүп өттү. Ал деле «жашасын улуу орус эли» деген лозунг күчүндө турган мезгилде ачык көп нерсени жаза албады, бирок мунун эрдиги окуялар жөнүндө фактылык көп материалдарды топтоп койгондугунда турат.

Кыргыз элинин нукура улуттук тарыхчыларынын чоңу Б. Жамгырчинов болсо, андан кийинкиси Кушбек, анча-мынча көпчүлүк учурда сабак берүү менен алек болуп, Хасановдор тийип-качып жазышпаса, эмгегин жазуу жана аны пропагандалап, гезит-журнал аркылуу элге жеткирүүдө Кушбектей тарыхчы аз. Кейигеним ушул адам академик болбой калды. Андан төмөн, пастагы адамдар ушул наамдарга жетишти. Ошентсе да азыр күчтүү чыгып жаткан жаш тарыхчы балдар бар. Кененсариев деген Ошто, Бишкекте Сапаралиев, Беделбаев дегендер. Мына ушуларды өстүрүп коюп кетти, мен ошого кубанам.

**Кушбек агай “Тарых талаасынын эдигейи,
талыкпаган изилдөөчүсү” эле**

**Ташманбет Кененсариев
тарых илимдеринин доктору, профессор**

Кыргыз тарыхнаамасынын улуу муундагы таланттуу өкүлү Кушбек Үсөнбаев агайдын өмүрү жана эмгектери жөнүндө сөз кылуу ары сыймыктуу, ары татаал иш. Адам туулганда ак сүт берген эне менен ардактап баккан атанын гана уулу эмес, эли журтунун да уулу болуу абзел. Калкына кызмат кылуу кыргызда кадимден келе жаткан салт, расми. Кушбек агай ошондой уулдардын бири, аттын кашкасындай таанымал тарыхчы, окумуштуу, бийик нравалык адам эле...

Докторлук диссертация даярдоого байланыштуу Кушбек Үсөнбаев агайдын шакирти катары мен 1980-жылдардын аягынан көзү өткөнгө чейинки мезгилде чыгармачылык жаатында

кызматташып, көп баарлашып, баалуу кеп-кеңештерин алып дегендей, үй-бүлөлүк катташып турдук.

Мен анда Ош мамлекеттик университетинин тарых факультетинде декан, андан кийин проректор элем. Агайды илимий конференцияларга, студенттер менен жолугушууга, лекция окуп берүүгө көп эле чакырып жүрдүк. Мейманканага караганда биздин үйдө жатып, үйдүн шартында баарлашып жүрүү ага маанилүү сезилсе керек, негизинен үйдө жүрчү. Анын үстүнө аялым да жогорку окуу жайынын тилчи-педагогу болгондуктан менин үй-бүлөм да ага жагабы, балдарымды да эркелетип дегендей командировка мезгилинин баары биз менен болучу. Анан бош убактыларында менин китепканамда иштешчү да. Оштун жакка-белин, шаарды аралап жүрүүнү анча каалачу эмес. Төркү мейман бөлмөсүндө жатып-туруп, илимий пикирлерин жазып дегендей... “биздей акыл эмгегинин адамдары ар бир 45 мүнөт сайын азыраак дене тарбия жасап турбаса болбойт” деп денебашын, колу-буттарын кыймылдатып, бөлмөдө гимнастика жасап калса, менин кыздарым каалганын кичине ачылган жеринен кызыгып карашып, “оо агай кызык киши экен а, өзүнчө эле спорт менен машыгып жатат” деп кобурашчу. Аялым сүт сатып келип, айран уютуп койчу. Ошону “Ашырайымдын айраны жөн эле укмуш” деп тамшанып ичээр эле.

Кушбек агай адам катары мүнөзү жагынан уникалдуу адам болучу. Ар дайым күлүмсүрөп сүйлөп, тамаша аралашкан таамай сөздөрдү да таба алчу. Ар бир сөзүнө кичине “даам берип”, сүйлөө интонациясында кандайдыр бир юмор байкалган, ыргактуу, куюлушкан сөздөрү бир эле учурда салмактуу да, нарктуу да, анан жеңил да сезилчү. Жай, акырын сүйлөп, мурункукийинки, өткөн-кеткенди кобурашып олтурганда күн бою тыпырап иштен чарчап келген адам катары мен кадимкидей эс алып калчумун. Ал эски наркты, элдик салтты, руханий дөөлөттөрдү сыйлаган адам эле. Анын аңгемелери өзүнчө эле бараандуу насаат, насил-нарк катары кабыл алынчу. Өзүнүн өмүр жолундагы урунттуу учурлардагы окуяларды, тигил же бул адам менен барлашкандарын, айрым өзү кадырлаган инсандардын жорукта-

рын айтуу менен адамдык асыл касиеттерди акырын гана жай жана жөнөкөй сөз менен жеткире алчу. Ар бир аңгемесинде сөзсүз “тарых” темасы турчу. Анткени, ал өмүрү тарых менен алпурушуп келген адам катары так ушул илимден баар алып, тарых менен жашап, тарыхтан бакыт тапкан киши эмес беле...

Бишкектеги этаждуу үйүнө да көп келчүмүн. Оштон кызматтык командировка же башка жумуштур менен келгенде сөзсүз үйүнө бир барып кетмейим бар эле. Марика эже (жубайы Марика Жаманкулова) дайыма берерге тамагын таппай, күйпөлөктөп чай койор эле. Кушбек агай, кыргыз тамагынын да чүйгүнүн жечү. Мисалы, ал дайыма Ат-Башыдан же Теңир-Тоонун башка жактарынан алдырган чучук казы-картасын койдуруп, ошондон бир-эки кесим өзү жеп, бизге да “жесең, мунун пайдасы бар” деп койор эле.

Кушбек Үсөнбаев “тарых” деп аталган татаал жана кеңири айдыңдын чыныгы “дыйканы” болучу. Улуу жазуучу Чыңгыздын “Кылым карытар бир күн” аттуу чыгармасында адамдын дүйнөнү алдыга жылдырган күнүмдүк зор эмгегинин символу катары “Бороондуу Эдигей” аттуу каарман бар эмеспи. Анын миссиясы ааламдашууга мүнөт сайын сүңгүп кирип бара жаткан азыркы заманбы, кан төгүлүп, карсылдашкан эски заманбы, айтор жазмыштагы жашоо менен алпурушуп, “канткенде адам уулу адам болот” дегентүбөлүктүү суроого жооп издеп келген кадимки эле “адамдык”, “инсандык” маңыз... го. Мен кээде, Кушбек агайдын жашоосун, жашоодогу эмгегин, бакты жана таалайын, ийгилигин жана кыйынчылыгын так ушул “Бороондуу Эдигейге” да салыштырып кетем. Кушбек агайдын адамдык турпатын байлыкка жана бийликке умтулбаган, бирөөнүн эсебинен пайда көргөн же капыстан келген ийгиликке маашыркап кетпеген, ар күнкү, кичинеден болсо да тынымсыз “ийне менен кудук казган” эмгегинен баар тапкан, акырындап, аз-аздап калыбына келтирилген “тарых бүктөмдөрү” аны дайыма “бактылуу” кылып турган бир эле учурда жөнөкөй да, зор да инсанга теңээр элем...

Кушбек агайдын улуттук тарыхнаамадагы ийгиликтери кыргыз элинин “тагдыр чечкен кыйын кезең” доорун изилдөөгө байланышкан. XIX кылымдын ичи жана XX кылымдын биринчи чейрегиндеги геосаясаттык татаал доордун алкагында жашаган кыргыз элинин тагдыры таразага салынып турганда “кандай жол менен”, “ким менен” кетүүнү аныктай албай, бирок “өз алдынча түтүн булатып”, “алачык да болсо өз үйүм, өлөң төшөгүм” деген таризде мамлекеттүүлүккө да умтулуп, арбайган чеңгели менен ажыдаардай оозун ачып келе жаткан ири мамлекеттердин саясатына каршы туруп, “азаттык” күрөшкө бел байлаган азганакай элдин турмуш-абалы, мүдөөсү жана тилеги агайдын илимий изилдөөсүнүн негизги маселелери болучу.

Кыргыз тарыхнаамасынын аталган маселелерин талыкпастан аңтарып, анын белгисиз жана чачыраган фактыларын бирден таап, орду-ордуна кынап бүтүндөй бир концептуалдуу илимий жыйынтык чыгаруу, болгондо да объективдүү чагылдыруу кыргыздын улуу муундагы окумуштууларынын вазийпасы болгондугу маалым эмеспи. Улуттук тарых илими жаңыдан телчигип жаткан кезде түпкү кыргыз калкынын арасында бул миссияны аркалап кете ала турган окумуштуулар да саналуу эле болгону ырас. Жаш кыргыз тарыхнаамасынын атан төөдөй өкүлдөрү болгон Бегимаалы Жамгерчинов, Сатар Ильясов, Анварбек Хасановдор менен катар эле чыккан Кушбек агай, чынында алардын зор эмгегин жокко чыгарбастан, бирок тереңдетип, кеңейтип, кошумчалап, атүгүл жаңылап, “ондоп-түзөй” да алган.

Алардан озгон жери айрыкча инсан таануу маселеси менен азаттык күрөштөрүн изилдөөдө көрүнгөн. Кыргызстандын түштүгүнүн тарыхына басым жасаган Кушбек агайдын иликтөөлөрү өз алдынча илимий концептуалдык пайдубал түзө алган. Илимий концептуалдык пайдубал гана эмес, ал пайдубалды бекемдеп, андан ары улантып кетүүгө дарамети жете ала турган шакирттерди таап, өзүнүн “бараандуу илимий мектебин” калыптандыра алган. Мен да “ошол мектептин окуучусу катары” болуп калганыма сыймыктанам...

Инсан таануу маселесинде улуу муундагы кыргыз тарыхчыларынын ичинен Кушбек агай бат эле суурулуп чыккан. Анын Кыргызстандын XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын баш чениндеги социалдык-экономикалык мамилелери, отор саясаты боюнча, айрыкча Кыргызстандын түштүк аймактарынын Кокон хандыгы мезгилиндеги абалы, Орусиянын курамына кириши сыяктуу олуттуу проблемаларды изилдеп, ири-ири монографияларды басмадан чыгарышы ири илимий ийгиликтер болгон деңизчи, бирок Ормон хан, Курманжан датка, Искак Асан уулу Полот хан, Байтик баатыр сыяктуу тарыхый инсандардын тарых-таржымалын жаңы өңүттө иликтеп, аларды мезгилдүү басма сөздө, журналдарда байма-бай жарыялап турушу кыргыз тарыхнаамасындагы жаңы бир багыт – тарыхый инсандарды изилдеген персонификация багытын калыптандырган иши болгон. Албетте, Кушбек агайга чейин, андан кийин, айрыкча азыркы учурда инсан таануу боюнча китептер жазылып келген жана ал тема активдүү изилденип келе жатат. Атүгүл, ири монографиялар жарыяланып, кандидаттык жана доктордук диссертациялар корголуп жүрөт. Бирок, Кушбек Үсөнбаев советтик-тоталитардык системанын акыркы этабында, коммунисттик идеологиянын капшабында аталган багытка карай күчтүү толкунду баштагандардын негизгиси болгондугун баса белгилөөгө татыктуу.

Кушбек Үсөнбаевдин кыргыз тарыхнаамасындагы бирден-бир олуттуу темасы кыргыз элинин XIX-XX кылымдардын чегиндеги азаттык күрөштөрү. Бул тема боюнча кыргыз тарыхнаамасында Кушбек агайдан чоң салым кошкон тарыхчыны табуу кыйын. Анын 1916-жылкы улуу көтөрүлүш боюнча эки жолу фундаменталдуу монографияларды элге тартуулашы эле эмне деген салым. Кыргыз элинин жаңы доордогу азаттык күрөштөрүнүн ичинен эң ириси, кандуусу, саясий жагынан маанилүүсү, көп кырдуу жана татаалы, отор саясатына каршы турган жана тарыхый мааниси жагынан эң тереңи так ушул улуу көтөрүлүш болгон. Аны ийне жибине чейин изилдеп, майда-барат окуяларынан бери ачыкка чыгарып, элибиздин тукум-

курут болуп кетишине жакын калган кайгылуу күндөрүн коркпой-үркпөй эле советтик идеологиянын мезгилинде айта алган Кушбек агайдын туруктуулугуна таазим кылышыбыз абзел. Бул теманы андан ары уланткан бир катар тарыхчылар азыр үзүрлүү эмгектенишүүдө. Алар Кушбек агайдын жолун кеңейтип, тереңдетип жаткан күжүрмөн окуучулары катары каралышы лаазым.

XIX-XX кылымдардын чегиндеги кыргыз элинин азаттык күрөштөрүнүн концептуалдуу жыйынтыгы катары 1998-жылы жарык көргөн “Народные движения Средней Азии в XIX веке (По материалам Южного Кыргызстана)” аттуу орус тилинде жарык көргөн акыркы монографиясы болучу. Бул илимий эмгекти ирээттеп, аны компьютердик жактап жасалгалап, басмадан чыгарууга каражат таап, элге тартуулаган жумушту ишке ашырганыма бир чети ыраазымын. Аны жарыялоо менин окуучу катары Кушбек агайга берген белегим катары кабыл алынган. Катуу ооруп, ооруканада жаткан мезгилинде сыясы кургай элек ал китебин алып келип көргөзгөнүмдө аябай сүйүнгөн эле. Жарыктык, агай ошол сүйүнүчтөн кийин көп узабай эле өтүп кетти...

Китептин жарык көрүшү агайдын сүйүнгөнүнчө бар эле. Анткени, анын материалдары 1983-жылы май айында Кыргыз ССРинин Коммунисттик партиясынын Борбордук Комитетинин Пленумунда окумуштуу агайыбыздын “Кыргызстандын түштүк аймактары Орусия тарабынан басылып алынган, анда каардуу баскынчылардын ана башында М.Д.Скобелев турган, 1873-76-жылдардагы элдик кыймылдын башкы жетекчиси Полот хан болгон” деген жыйынтыктары камтылган кол жазмасы болучу. Партиялык катуу сынга кабылган бул кол жазма ошол мезгилде толук даяр болсо да жарыкка чыкпай калган эле. Кыргыз эгемендүүлүгүнүн алгачкы жылдарында кыргыз тарыхнаамасынын жаңы концепциялык көз карашы калыптанып келе жаткан учурунда так ушундай олуттуу илимий эмгек коомчулукка керек эле. Демек, анын чыгышы ошол ири кемтикти толуктаган.

Монографиядагы материалдарда Кыргызстандын түштүк аймактарындагы Кокон хандарынын залымдик эзүүсүнө каршы

күрөшкөн кыргыз, өзбек жана тажик элдеринен турганкөп улуттуу калктын XIX кылымдын башынан берки азаттык кыймылдарынын мисалдары, айрыкча 1873-76-жылдардагы Искак Асан уулу башында турган кеңири элдик-боштондук кыймыл, ал кыймылдын 1875-жылдын августунан баштап антиколониялык түскө өтүшү, Орусиянын Кыргызстандын түштүгүн кандуу каратышынын жүрүшү, кийин отор саясатынын алкагында 1870-80-жылдардагы орус саясатына каршы кыймылдардын улануу мисалдары, 1898-жылкы Анжиян көтөрүлүшү кеңири изилденип, кийин 1916-жылкы улуу көтөрүлүштүн июль айында Түштүктө башталышы, Ош ойозундагы алгачкы толкундоолору чагылдырылган. Китептин эң башкы жетишкендиктери, анын терең илимийлиги, ар бир фактынын архивдик материалдар менен тастыкталып турушу, концептуалдуулугу, бай фактологиялык материалдардын берилиши, масштабдуулугу, теориялык, тарыхыйлык принциптери жагынан бийиктиги эсептелет.

Жогорку пикирдин жыйынтыгы катары агайдын акыркы монографиясын тарых илиминде илимий эмгектерди даярдоонун үлгүсү катары кабыл алууга толук болоор эле. Чынында илимий эмгектерди жазуунун эрежелерин толук карманган мындай монографиялар тарых илиминин ааламында сейрек учурайт десек туура болчудай...

«Кристаллдай таза киши эле»

Аскар Беделбаевич Беделбаев

тарых илимдеринин кандидаты, доцент

Кыргыз элинин көрүнүктүү тарыхчысы, тарых илимдеринин патриархы Кушбек Үсөнбаевич – кыргыз тарыхнаамасында өлбөс-өчпөс из калтырып кеткен инсандардын бири. Ал азыркы учурда айтып жаткан советтик мезгилдеги тарыхты, кыргыз тарыхын жазуучулардын эң биринчи муунунан кийинки эле катардагы көрүнүктүү окумуштуулардын бири болчу.

Кушбек Үсөнбаевич менен 1976-жылдан көзү өткөнгө чейин чогуу иштештик. Мен жаңыдан кызматка келген учурда ал киши

революцияга чейинки мезгилдеги тарых бөлүмүнүн башчысы экен, мени кызматка алгандан кийин менин түздөн-түз илимий жетекчим болуп калды. Ошол кишинин жетекчилиги астында мен да көп жылдар бою кыргыз элинин революцияга чейинки мезгилдеги тарыхын, маданиятын изилдеп иштеп келдим. Агай менен канча жыл бирге иштешсек да, ал жөнүндө дегеле окумуштуулар арасында, жалпы эле тааныштарынын арасынан дэрлик жылуу пикирлерди гана уктум, анткени агай кристаллдай таза, ак ниет, илимге баш оту менен киришкен адам болчу. Анан бала кыял, абдан таза, ишенчээк, ар бир адамга, ар бир окуучусуна жетекчи эмес, ата катары мамиле жасаган асыл адам эле.

Агай өзү Ташкенттен аспирантураны бүтүп, кийин докторлугун жактагандан кийин эле алган окуучулары агайдын өзү менен эле тең чамалаш болуп калды. Айта кетсек, окуучуларынын эң алды болуп А. Абышкаев эсептелет, андан кийинкилери тарых илимдеринин доктору, адистештирилген окумуштуулар кеңешинин окумуштуу адиси И. Б. Молдобаев, ОшМУнун проректору Т. К. Кененсариев, «Азаттык» радиостанциясынын Кыргызстандагы бөлүмүнүн башчысы К. С. Молдокасымов, КР ЖК Каттар бөлүмүнүн башчысы Б.М. Жумабаев, КУУнун тарых факультетинин деканы Т.Н. Өмүрбеков, КУИАнын тарых институтунда иштеп жатышкандар ж.б. бир топ окуучулары бар. Мындан сырткары Кушбек агай ар бир эле революцияга чейинки тарых боюнча иштеген адамдарга (революцияга чейинки тарыхты, адабиятты, маданиятты изилдеген адамдарга) түздөн-түз жардам берип, алардын илимдеги ордун табуусуна өз көмөгүн аячу эмес. Жогоруда аттары аталган окуучулары Кушбек Үсөнбаевдин илимий мектебин түзүп, жолун жолдоп келе жатат. Анан ар бир окуучусуна өзгөчө баа берип, ар кимисин өзүнчө баалар эле. Айтсак, К. Айдаркулов деген окуучусун (ЖАМУда кафедра башчысы болуп иштейт, учурунда «Семетей» эпосу боюнча изилдеп, агайдын окуучусу болуп жүргөн) «эгерде мурдагыдай заман болсо, Кадыркулду хан кылат элем, анткени ал аябай адилет, чынчыл» деп ушунчалык жакшы сөздөрүн айтып

турчу. Ошон үчүн да агайды өзү түзгөн мектебинин окуучулары ушунчалык урматташат.

Кушбек агайдын изилдөө тармагы тарыхтагы эң татаал, эң орчундуу, саясат менен аралашкан маселелерден болгон. Айрыкча, 1916-жылдагы көтөрүлүш, революциялык кыймылдын козголушу, Россия империясынын Кыргызстанды бириктирип алышы сыяктуу маселелерди кылдат карап, ар тараптан изилдеди. Эң алгачкы изилдеген иши (алгач Ташкентте аспирантурада окуп жүргөндө баштаган экен) – Кыргызстандагы улуттук-боштондук кыймыл. Муну Анжиян көтөрүлүшүнөн баштап караган. Кийинчерээк ушул жарык көрө элек эмгеги үчүн «улутчул» катары 80-жылдары Кыргызстан КП Бкнын Борбордук Комитетинин бюросунда аябай күнөөлөшүп, бир топ ишинен аксатышып, төмөндөтүүгө чейин алып барышкан. Бирок Кушбек Үсөнбаевич өзү айткандай («балам, илим алуу ийне менен кудук казгандай, талбай эмгектениш керек, өзүңөрдөн улуу илим изилдөөчүлөрдүн эмгегин баалаш керек»), канча запкы тартса да, моюн сунбастан, илимди казып иштегендигинин натыйжасында бул теманы чала таштап басып кеткен жок. Өмүрүнүн акырында да ушул темага кайрылып, революцияга чейинки кыргыз элинин, коомунун өнүгүшүнө зор салымын кошкон, көп жылдар бою аттары аталбай келген тарыхый инсандар жөнүндө изилдөөгө белсене киришип, ушул багытта көп иштерди жасап жаткан эле.

Мындан сырткары Кыргызстандагы коомдук-экономикалык мамилелердин өнүгүшү (XIX – XX кылымдар) жөнүндө да изилдөө ишин жүргүзгөн. Бул эң татаал маселелердин бири болуу менен бирге кыргыз элинин турмушунун бардык жагын камтып турат. Бул жөнүндө «Общественно-экономические отношения киргизов (вторая половина XIX – начало XX вв.)» деген эмгеги орус тилинде жарык көрдү. Бул өзөктүү эмгек өзүнүн маанисин эч качан жоготпойт. Мындан сырткары, анын өзүнүн доктордук диссертациясынын темасы: «Кыргызстандагы 1916-жылдагы Үркүн». Албетте, ошол учурдагы партиялык-тоталитардык режимдин кысымы менен айрым жерлерин бур-

малоого, таптык көзкараш менен карап, ошол кыймылга жетекчилик кылган көрүнүктүү кыргыз инсандарын четке чыгарып, алардын ролун төмөндөтүп көрсөтүүгө аргасыз болгон. Бирок ошонун барын кийин өмүрүнүн акырында ондоп, кайрадан басып чыгарды. Бул багытта да көп салым кошту. Дегеле, революцияга чейинки кыргыз тарыхын изилдегенде Кушбек агай изилдебеген бир да тармак калбаптыр. Мисалы, Кыргызстандын Россия империясынын курамына өтүшү маселеси боюнча «Түштүк Кыргызстандын Россиянын курамына кошулушу» деген эмгегин жазды. Кийин 1963-жылы Кыргызстандын Россиянын составына кошулушунун 100 жылдыгы болгондо деле Кушбек Үсөнбаевич: «Түштүк Кыргызстан Россиянын курамына өз ыктыяры менен эмес, күч менен кошулган» деп дайыма каршы пикирди айтып келген. Албетте, мезгилдин капшабынан, ошол мезгилдеги кысымдардан Кушбек Үсөнбаев деле толук чыгып кете алган эмес. Анткени ал өз мезгилине караган, өзү да ошол мезгилде Компартиянын мүчөсү болчу. Ошондуктан партиядан берилген көрсөтмөлөрдү аткарууга мажбур болгон. Мындай болгону менен тарыхый чындыкты, тарыхый фактыны кылдат изилдөөгө келгенде К. Үсөнбаевичтин алдына эч ким чыга алчу эмес.

Анан бул киши аябай тыкан, ар бир кагазынын өз орду бар, аны өз-өз ордуна кое билген адам эле. Таң калыштуусу – жумушунда кайсы кагаз кайсы столунун тартмасында жатканын дароо эле айтчу. Ар бир кагазды бөлүп алып (бир чоң кагазды экиге, төрткө бөлүп алчу), ар бир маселе боюнча өз-өзүнчө бөлүп жазчу. Мына ушундай кылып иреттеп алып, анан керек учурда адабият менен кошо пайдаланып, анан өзүнүн көз карашын, жеке пикирин билдирүүгө аракеттенчү. Дагы бир жагы агай ушул илимдеги жетишкендиктерин, жарыягандарын ошол боюнча калтырбастан жалпы журтка жеткирүүгө көп аракет жасачу. Ар дайым макала-пикирлерин басма сөз беттерине – гезит-журналдарга жигердүүлүк менен жарыялап турчу. Бул дагы окумуштуунун өзүнүн эмгегин элге жеткирүүдөгү өзгөчөлүгү болуп эсептелет. Кыскасы, илим тармагында эч бир талбай, күнү-түнү тыкыйып иштешчү. Анан өзү айтып калар эле «өмүр

бою элчилеп эс алып, курорт, санаторийлерге барбапмын» деп, чынында ошондой эле болду, жайды-жайлата Ала-Арчадагы дачасына барып, анча-мынча чарбалык жумуштарын бүтүргөн соң, илимий иштерин иштешчү. Ал киши чыны менен эле илимсиз жашай албаган адам болчу. Өзү да ар дайым: «балык суусуз кандай жашай албаса, мен да так ошондой, илимсиз эч качан жашай албайм», - деп айтып калчу. Муну көбүнчө орус тилинде айтып калар эле. Өмүрүнүн акырында да кагазын таштабай жазып, Байтик боюнча жакшынакай макаласын жарыялады. Ушул макаласы Байтик баатырдын 180 жылдык юбилейин өткөргөндө мыкты макалалар боюнча башкы сыйлыкты алган. Жогоруда айтып кеткендей, агай тарыхый инсандар темасынын үстүндө көп эмгек өтөдү. 1991-жылы Курманжан датканын мааракесин өткөргөндө да өзү баш болуп барып катышкан. Ошондой эле Полот хан жөнүндө аябагандай көптү билчү. Бул материалдарды Ташкентте окуп жүргөн мезгилде жыйнай баштаган экен. Ал материалдарынын арасында Түштүк Кыргызстан, улуттук-боштондук кыймыл, Фергана, жалпы эле Борбордук Азия боюнча өтө көп материалдар бар болчу. Анын материалдары ошондой эле Москвадан, Санкт-Петербурздан, Алматыдан, Ашгабаттан жыйналган. Кээде көрсөтүп калар эле. Ал эми ал материалдарынын тыкан, жыйналгандыгына, бир сөзүндө да ката жоктугуна биз таң калчубуз. «Бул агай кантип жазат?» - деп таңдана суктанчубуз. Көрсө, илимде ошонун баарын өзүнүн башында сактап, анан ошол боюнча иштеп келген экен да. Эгерде жанагыдай катаал маселелердин үстүндө иштебегенде, ошол мезгилдин капшабына кабылбаганда, Кушбек агай да элчилеп Академик наамын эбак эле алмак. Агайдын эмгеги аз болсо да бааланып, акыркы жылдары УИАнын корреспондент-мүчөсү болуп шайланды, азыркы Президентибиз өтө сыйлачу, мамлекеттик сыйлыктарды бергенде алгачкылардан болуп, «Даңк» медалына татыктуу болду.

Агайдын дагы бир өзгөчөлүгү – өзүнүн устаттарын бөтөнчө сыйлачу. Эки сөзүнүн бири Бегималы Жамгырчинов менен Сатар Ильязович болор эле. Анан өзүнүн тарбияланган мектеби,

Ташкенттеги мектеби жөнүндө көп айтар эле. Карап көрсөк, ушундай окуучуну даярдап, анын сыйына татыктуу болгон илимпоздор анча деле көп эмес. Агай алардын ар биринин үйүнө барып, ата-баладай эле болуп жүргөн экен.

Ошентип, ал илим тармагына көп эмгегин сиңирди, өзүнүн мектебин түздү. Өз окуучуларынын эсинде мээрбандыгы, адамгерчилиги, аталык мамилеси, тактыгы, жөнөкөйлүгү менен сакталып калды. Ушул кезге чейин агайдын жасаган иштерин улантып, жетпей калган максаттарына жетүүгө аракет жасап, бир нерсени өткөргөндө да «ушул Кушбек Үсөнбаевдин иши эле» деп кошуп, айтып турабыз. Муну жакшы саамалык катары эсептөөгө болот. Бул баарыбыздын агайды терең урматтаганыбыздын белгиси болуп эсептелет. Көзү өткөндөн кийин агайдын материалдарын карап көрсөк, көбү жарыкка чыга элек экен, ошолордун бир тобун иреттеп топтоп, басып чыгаралы деп турабыз. Агайдын негизги материалдарынын баары Борбордук мамлекеттик архивге өткөрүлүп берилген.

Дагы бир айта кетчү нерсе, агайдын акыркы жылдары Алайга, Өзгөнгө барган учурларын Кыяздар (доцент, тарых илимдеринин кандидаты Кыяз Молдокасымов – *Ж. Д.*) видеотасмага түшүрүп алышкан. Бул кишинин иштеген иштери тууралуу өзүнчө эмгек жаратуу – бул чоң эрдик. Бул багыттагы саамалыктар жок эмес, бар. Мисалы, казактар Бекмаханов боюнча жазышууда, Россияда өтө көп. Кушбек агайдын жаркын элесин, анын эмгектерин калк арасына алып чыгууга киришкен инсандарга биз, окуучулары, өтө кубанып, жардамыбызды аябас элек.

**«Түштүк кыргыз элинин тарыхын түрө изилдеген»
Дөөлөтбек Бекешович Сапаралиев
тарых илимдеринин кандидаты, доцент**

Мен Кушбек Үсөнбаевди жакшы билем десем болот. Себеби аны менен 13 жыл бирге эмгектендим. Университетти аяктаарым менен ал кишинин кол алдына кенже илимий кызматкер болуп иштеп, кандидаттык диссертациямды коргодум. Менин

илимге кызыгуумду арттырып, изилдөө проблемам боюнча кеңешин, жардамын аячу эмес. Адамдык сапаты жөнүндө айтсак, өтө тыкан, дайыма бир калыпта жүрүп, жаштарга насаатын айтып, колунан келишинче илимий консультация берүүгө дилгир эле. Жарык көргөн китебин дайыма бизге сөзсүз түрдө каалоо жазып берчү. Калоосу да аябай жакшы, биздин жүрөгүбүзгө ылайыктуу, жандандыра турган сөздөр менен жазылчу.

Бул кишинин илимге болгон мамилеси жөнүндө айтсак, илимдин дыйканы болгон десе болот. Б. Жамгырчиновдун шакирти катары алгачкылардан болуп, революцияга чейинки кыргыз тарыхын изилдөөгө киришкен. Анын таасири менен «Түштүк Кыргызстандын Россиянын курамына кошулушу» деген темада кандидаттык диссертациясын жазды. Андан кийин 1916-жылдагы улуттук-боштондук кыймыл боюнча доктордук диссертациясын жазды. Мен агайдын бардык эмгектерин окуп чыктым. Алар өтө жакшы, тыкандык менен архивдик материалдарга негизденген. Бирок, бир нерсени эске алышыбыз керек, ошол мезгилдеги партиялык көзөмөл тарыхтын нукура бир патриоттук сезимди козгой турган, улуттун кызыкчылыгын көздөп жаза турган жактарына көңүл бурбастан, интернационалдык рухта карап, көп жагдайларды бурмалап келген. Ушундан улам агайда да өз ойлорун айтууга көп мүмкүнчүлүктөр болгон эмес. Ал жөнүндө өзү да «ушундай жаза албай калдым» деп айтып калчу. Ошентип, айрым ачык айтууларынан улам татыктуу көп сыйлык-наамдардан куру калып келди. Бул агайдын денсоолугуна зыян келтирди деп ойлойм. Ошон үчүн бул кишинин жазылбаган көп эле нерселери калды окшойт. Мен ал отурган архивдердин көбүнө барып иштеп келдим. Алсак, Москвадагы аскердик-тарыхый архив, ошол эле Омск, Ташкентте, Алма-Атада иштегенде Кушбек агайдын иштеген «издерин» көрүп, өзүмчө толкунданып жүрдүм.

Агайдын изилдөө проблемасы өтө кеңири болгон. Өзгөчө түштүк кыргыз элинин тарыхын түрө изилдеген. Дагы бир кызыктуу нерсе – түндүктө Шабдан, Байтик сыяктуу инсандарга көңүл буруп, алардын аброюн изилдеп, бир топ макалаларды

жазды. Ал изилдеген проблемалардын багыты көп болгондуктан, өзүнчө мектеп түзүлүп калды. Мен деле кандайдыр бир жагынан алганда агайдын окуучусу болуп эсептедем. Илимий жетекчим болбосо да, ушу кишинин кол алдында насаатын угуп, көп жардам алдым. Кушбек Үсөнбаевдин он чакты болсо керек, мүмкүн андан да көптүр, кандидаттык, докторлук диссертация жактаган окуучулары бар. Аларга И. Молдобаев, Т. Кененсариев, А. Беделбаев ж.б. кирет. Анан албетте, булар азыр агайдын ишин улантып жатышат. Менин оюмча, бул жакшы. Мектебинин келечеги бар деп ойлойм, мисал катары, Ташым Кененсариевди айтып кетсек болот. Анын Түштүк Кыргызстандын Россиянын курамына кошулушу жөнүндөгү эмгегинде мурда айтылбай калган нерселер жаңы көзкараш менен берилип жарыкка чыкты.

Мен Кушбек агайдын түздөн-түз аспиранты болбосом да, аны менен иштешип жүрүп, андан көп нерсени алдым. Биринчиден, эч нерседен тартынбай, чындыкты жазууну; экинчиден, иштермандыкты; үчүнчүдөн, тыкандыкты ж.б. көп эле жакшы сапаттарын үйрөндүм. Ал киши эч качан нары-бери басып, шалаакылык жасачу эмес, бизге ата катары мамиле жасап, биз бир жакка басып кетсек да, такып сурап, катуу сөз айтпастан эле акырын гана нааразылыгын билдирип койчу. Кээ бирөөлөр тийип-качып иш жасайт го, а бул киши андай эмес эле, баарын талдап, ар бирине сын берип, майын чыгара иштешчү. Кандайдыр бир макала жазганда бардыгын тыкан текшерип, окуп, анан «мына бул жерин мындай кылгыла, толук баяндагыла, проблеманы камтыган адамдардын эмгектерине толук көңүл бургула» деп турар эле. Анан кийин бизди ар кайсы радиолорго, гезиттерге макала жөнөткүлө деп, кээде лекцияларга (ал кезде агитбригадалар көп эле) жөнөтүп турчу. Айрым учурларда «муну которо койгула» деп (А. Беделбаев орусчадан кыргызчага, мен кыргызчадан орусчага так которчубуз), өзү жетише албай калган материалдарын бере салар эле. «Москвага стажировкага барып, ишинерди бүтүрүп алгыла» деп, командировканы аябай берчү. Ошентип эриш-аркак иштеп жүрүп, бизди такшалтып койгон экен. Агай-

дын дагы бир сапаты – өтө меймандос болчу. Танапис учурунда кабинетинде отуруп алып чай иччү, ошондо да бизди чакырып алып, кемпири салып берген чучук-майдан (дайыма салып берчү) кесип берип, сүйлөшүп отурганда ар кайсы проблемалар, устаттары (Жамгырчинов, Ильясов, Табышалиев) жөнүндө, мурдагы иштегендери жөнүндө айтып берип, биздин жашоо-турмушубузду, ал-ахыбалыбызды сурап турар эле, колунан келсе жардам берчү. Биз адегенде батирда туруп, көчүп-конуп жүргөн кезде көп жардам берип, тез-тез үйүнө чакырып чай берип турчу. Марика эже (Жаманкулова Марика Жаманкуловна – Кушбек Үсөнбаевдин жубайы – Ж. Д.) да тез-тез кабарлашып, сурашып, үйгө келгиле деп чакырып турат. Ал да биз үчүн агайдай эле, өзү Академиянын библиотекасында иштегендиктен, бизге көп китептерди таап берчү. Дагы бир кызыгы – 8-Март, ж.б. майрамдарда Кушбек агай кабинеттерге кирип, кыздардын колдорунан кармап, беттеринен өөп, куттуктачу. Ошон үчүн биздин аялдар да ал кишини күтүп турушчу «качан келет» деп. Бул да жагымдуу нерсе да... агайдын дагы бир өзгөчөлүгү – эч кимге катуу айтып, урушуп, сөгүшкөнүн көргөн жокмун. Эртэрээк кетти...

Агай «Ормон хан» деген монографиясын жазганда: «Дөөлөт, мен сага ишенем, сен ушунча жылдан бери иштеп жүрөсүң, кафедра башчысы болдуң, ушул китепке редактор бол» деп, мага чоң ишенич берип, китебине редактор кылды. Мен да окуп чыгып, кээ бир жерин «момундай болсо керек» деп сын айтсам, эч бир терикпестен, ондоп, кеңешип турчу. Өзүмдүн да адистигим 17 – 19-кылымдагы окуялар боюнча болгондуктан, анын үстүнө агайдын да жашы өтүп бараткандыктан, Ормон хан боюнча анын урпактарынын өтүнүчү боюнча эмгек жазуу үчүн Ленинград шаарына архивге мени «барып кел» деди. Ошентип архивге барып, бир жума иштеп, бүт материалдарды топтоп келип бердим. Ошону колдонуп, «Ормон ханды» жазып бүтүрдү. Тиги туугандары да «жакшы болду» деп кубанып калышты. Өкүнүчтүүсү – агай ушул китептин жарыкка чыкканын көрбөй калды.

Өмүрүнүн акырында Академиянын корреспондент-мүчөлүгүнө өттү, дароо эле Академик деген наам берилсе деле болмок. Дагы кубанычтуу нерсе – 2000-жылы агайдын үч эмгегинин циклине Академик Ахунбаев атындагы Улуттук академиянын жогорку сыйлыгы берилди. Бул чоң баа. Албетте, бул кишинин эмгектеринин көбү эски учурдун көзкарашы менен жазылган, аны тереңдеп изилдеп, талдаса, абдан баалуу. Азыр ал колжазмаларын архивге тапшырышты деп уктум, ошол жерден таап караса болот. Анткени материалдардын фактылык жагы абдан күчтүү. Мурасы, жасаган иштери абдан көп, баалуу, ошон үчүн да көп азап-тозокко учурады. Өз убагында бааланбай калды, бирок тарыхнаамада аты аталып кала бермекчи.

«Анык илимпоз киши эле»
Токторбек Наматбекович Өмүрбеков
тарых илимдеринин кандидаты, профессор

Мен Кушбек Үсөнбаев изилдеген проблеманын үстүндө алектенип жүрүп, агай менен кошо иштешип жүрүп, ал кишини жакшы эле билип калдым. Окумуштуунун илимдеги орду, адам катары сапаты, турмуштук, кесиптик позициясы жөнүндө айта берсе сөз көп. Ыраматылык агай өтө көп иштеген адам болчу. Орто Азия жана Казакстан боюнча 1916-жылдагы көтөрүлүштүн тарыхы тууралуу иликтеген ири илимпоз десек жаңылбайбыз. Бул окуяга арналган китептеринде көтөрүлүшкө тиешелүү болгон архивдик материалдардын бирин калтырбай пайдаланган. Кыргызстандын архивинен эч нерсе койбой, Казакстан, Өзбекстан, Москвадагы аскердик-тарыхый архивдин ойчуңкуруна чейин казып, жалаң факты менен изилдеген, тактап айтканда, агайдын эмгектери дээрлик тарыхый фактыларга сугарылган, тарыхый документтердин негизинде жазылган. Албетте, кээде айрым фактылар саясий идеологиянын цензурасынан чочулагандан улам ачык колдонулбагандыгы анык. Кийинчерээк ошол цензура ал кишинин илимий карьерасына таасирин тийгизди. 80-жылдары Кушбек Үсөнбаевди сындаган учурлар

көбөйүп, ал тургай, аттуу-баштуу эле адамдар тарабынан кыйла ыдык көрдү. 1983-жылы Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин пленуму болуп, анда биринчи катчы Т. Усубалиев «улутчул» деген сын койгонго чейин барган. Элибиз эгемендикке жеткен соң, ал киши айрым китептерин өзгөртүп, жаңыртып жазып толуктады. Бирок көбүнө үлгүрбөдү. Бир жагынан, материалдык мүмкүнчүлүктүн чектелгендигинен улам жаңы китептеринин көлөмдөрү да азайып кетти.

Кушбек Үсөнбаев жөнүндө көп жакшы кептерди айтса жарашат, илим казынасын байытып, улуттук илимге ат көтөргүс чоң салымын кошкон анык илимпоз киши эле... Сүйлөшүп отуруп калганда: «Балдар, илимпоздун жолу башка, илим жолуна түшкөндөн кийин чынчыл болгула, адилет, калыс болгула. Тарыхчы ар бир сөзүн дарекке, тарыхый фактыга таянып туруп жазыш керек, эч кандай амбицияга алдырбай, өз сөзүңөр менен кара кылды как жарган калыс болгула», - дечү.

**«Кыргыздын менталитетин укмуш сактачу»
Жаныбек Жакыпбекович Жакыпбеков
тарых илимдеринин кандидаты, профессор**

Кушбек Үсөнбаевдин эмгектери менен адегенде эле студент кезимден тааныш боло баштадым, тактап айтканда, 1967-1972-жылдары университеттин тарых факультетинде окуп жүргөндө, Хасанов, Жамгырчинов, Үсөнбаевдердин эмгектерин окуп, кызыга баштадым. Кийин окууну бүтүп, тарых факультетинде иштеп турган мезгилде агай менен түздөн-түз кызматташ болууга туура келди. Хронологиялык чек менен айтканда, 1974-жылдан баштап агайдын көзү өткөнгө чейин биз дайыма тарыхчы катары тыгыз байланышта болуп, бири-бирибизди сыйлап катышып жүрдүк. Кушбек Үсөнбаевич бир четинен алып караганда бизге ата сыяктуу мамиле жасачу, эң башкысы, тарыхчы агайыбыз катары, педагог, устат-нускоочу катары бизге ар дайым өзүнүн кеп-кеңештерин, акыл кептерин айтып турчу.

Ал эми Кыргызстандын тарых илимине кошкон салымы окумуштуунун монографияларынан эле билинип турат. Кыргызстанда, шарттуу түрдө алганда, 1917-жылга чейинки мезгилди изилдеген тарыхчылар абдан аз, санай келсек, 4-5 эле киши. Атап айтканда, Хасанов, Чукубаев, Плоских ж.б. Мына ушулардын катарында Кушбек агайдын ысымы да белгилүү. Бул киши XIX-XX кылымдардагы хронологиялык алкак ичинде Кыргызстандын тарыхынын Россия империясына колония болуп турган доорун өтө терең изилдегендиги менен тарых илиминде эсте калат. Дээрлик бардык эмгектеринде архивдик материалдарды тереңдеп казып, тарыхчыларга, тарых илимине тиешелүү фактыларды өтө кылдаттык менен чогултуп иштеген, орусча айтканда, «научная добросовестность» деген принцип Кушбек агайдын ишмердигинде эң туура сакталган. Демек, анын китептериндеги фактыларга, чыгарган жыйынтыктарына, айткан ойлоруна, илимий гипотезаларына толугу менен ишенсек болот.

Кушбек агай ошондой эле публицистикалык багытта да көп иш алып барчу. Ал такай республикалык газета-журналдарга макалаларын берип, илимий-популярдык мүнөздөгү эмгектери менен да тарых илимине чоң салым кошкон. Мисалы, 1985 – 90-жылдарга чейин Кыргызстандагы «ак так» катары аттары айтылбай келген тарыхый инсандар – Курманжан датка, Шабдан баатыр, Ормон хан ж.б. жөнүндөгү макалаларды алгачкылардан болуп жазды жана ошол ишин өмүрүнүн акырына чейин улантып, көзү өтүп кетерге чейинки мезгилде «Ормон хан» деген монографияны кыргыз тилинде калтырып кетти. Бул монографияда Кушбек Үсөнбаевич кыргыз тарыхнаамасында советтик, лениндик, маркстык методологиялык көз караштар менен жазылган илимий эмгектерден айырмалап, биринчи жолу жарым-жартылай эмес толугу менен, таптык көз карашта эмес, чыныгы окумуштуу катары Ормон ханга кыргыз элинин тарыхындагы эл үчүн кызмат кылган, эл өзү шайлаган алгачкы хандардын бири катары, Кыргызстандын түндүгүндөгү бир уруу шайласа да, өз доорунда жалпы Кыргызстандын денгээлиндеги мамлекеттүүлүктү түзүүдө болгон ишмердүүлүгүн көрсөткөн

хандардан болгон деп, прогрессивдүү оң баасын берген. Ал эми советтик доордогу Жамгырчинов, Хасанов сыяктуу агайлардын бир топ эмгектери ошол эле тарыхый инсандарга арналса да, алар мезгилдин, доордун талабына жараша Үсөнбаевдин макаласына карама-каршылыкта баалашкан, тактап айтканда, бир жагынан уруу башчылары катары тарыхый инсан деп, экинчи жагынан элди эзген феодал катары көрсөтүшкөн. Анын себептери көп, жалпысынан алганда, алар тоталитардык режимдин курмандыгы болуп келишкен. А Кушбек агай кайра куруу мезгилинде алгачкы карлыгачтардан болуп бул теманы ачыкка алып чыгып, тарыхый инсандар жөнүндөгү проблемада өзүнүн чоң салымын кошо алды.

Кушбек Үсөнбаевич мындан сырткары өзүнүн жүрүштурушу, адамгерчилик асыл сапаттары менен биздин эсибизде терең сакталып калды. Себеби бул киши жалаң эле илимий монографиялар, Академия менен гана чектелбестен, студенттердин, кесиптештеринин арасында өтө көп болуп, аларга акыл-насааттарын айтып турчу. Айрыкча, биздин улуу муундагы тарыхчылар - Б. Жамгырчинов агай жөнүндө, С. Ильясов агай жөнүндө, С. Табышалиев агай жөнүндө өтө көп эскерер эле, биздин алар жөнүндөгү түшүнүгүбүздү кеңейтип, Кыргызстандагы тарых илимин жаратып, жазып жүргөн окумуштуулар жөнүндө билгенибизди байытып, көп таасир калтырды. Анан, бул киши аябай жөнөкөй адам эле. Менин көңүлүмө туура келип, эсимде көпкө сактала турган дагы бир сапаты – өз эне тилин эң сонун билип, аны ар дайым колдонгондугу. Ошондонбу, айтор, кыргыздын менталитетин укмуш сактачу. Кээде аябагандай тамашакөй болуп кетчү.

Кушбек Үсөнбаевич кыргыздын тарых илиминде өзүнө гана тиешелүү зор из калтыруу менен бирге күнүмдүк жүрүштурушунда да өзүнүн шакирттерине, окуучуларына, студенттерине, аспиранттарына дайыма насаатчы-педагог, жогорку үлгүдөгү адам болуп кала бермекчи. Биз агайдын элесин, сөзүн, ишмердигин унутпай, жогору баалап, ар дайым колдоп, айтып жүрөбүз.

**«Иштөө ыкмасынын баарын үйрөтчү»
Бектемир Миталипович Жумабаев
тарых илимдеринин кандидаты, профессор**

Кушбек агай менен кандайча таанышып, кантип ага шакирт болуп калганмын, мен сөздү мына ушундан баштасамбы деп турам. Алгач мен Кыргызстандын археологиясына кызыгып жүргөнмүн, кыргыздын алгачкы археологу, маркум Кожомбердиев менен таанышып, чогуу иштешип жүрдүм. Кийин XIXкылымдын проблемаларына келгенде ал киши: «Бул маселе боюнча кыргыздагы азыркы кездеги эң таланттуу, эң ишмер тарыхчы Кушбек Үсөнбаевге барсаң, ошол кишиден көп нерсени аласың», - деп айтып калды. Анан өзүм да көп нерселерди карап отуруп, ошол XIX кылымдын проблемаларын, мына бул орус саякатчыларынын келишин, алардын максаттарын, ошолорду жаны көзкараш менен караш керекпи деген ойдо Кушбек Үсөнбаевге барып: «Агай, ушундай проблемалар бар экен, ошону изилдесе болобу», - десем, «Албетте, болот» деп, мени өзүнө окуучу кылып алды. Көп кеп-кеңештерин берди. Кушбек Үсөнбаевичтин эң чоң жетишкендиги, бизге үлгү боло турган жагы – бул кишинин эмгекчилдиги. Анткени бул киши барбаган архив калбады, көп архивдерде талбай отуруп эмгектенди. Мен да мына бул Ташкенттин, Санкт-Петербурздун архивдеринде иштеп калдым. Ошондо көптөгөн папкаларда эле К. Үсөнбаевдин, анан кечээ жакында эле көзү өтүп кеткен Ж. Бактыгуловдун фамилиялары турат. Ушунчалык көп материал чогулткан экен да деп эмгекчилдигине таң калчумун. Чындыгында XIX кылымдагы кыргыз тарыхын Кушбек Үсөнбаевичсиз элестете албайбыз. Анткени бул киши кыргыз элинин XIXкылымдагы социалдык-экономикалык турмушун гана изилдебестен, ошол мезгилдеги тарыхый инсандарды, ал эле эмес XX кылымдын башындагы чоң тарыхый окуяларды да кеңири изилдеген. Агайдын өзүн да, эмгектерин да кеңири диапазондогу деп айтууга толук негиз бар. Мисалга алсак, «XIXкылымдагы кыргыз элинин социалдык-экономикалык мамилелери» деген

эмгеги эмнеге гана татыбайт? Андан сырткары ХХкылымдагы кыргыздын тарыхындагы эң кайгылуу 16-жылдагы окуяны ушунчалык кеңири масштабда ар тараптан карап чыккан. Бул эмгеги өз убагында Орто Азиядагы эң көлөмдүү эмгек болуп эсептелген.

Бул кишинин дагы бир өзгөчөлүгү – кээ бир окумуштууларга окшоп, аспиранттарды көп чыгарайын деп аракеттенген жок, сапаттуу аспиранттарды гана чыгарып, өзүнүн өрнөктүү мектебин түзө алды деп эсептейм. Молдобаев деген эле аспирантын алалычы, бул азыркы учурдагы эң чоң этнограф-тарыхчы. Бир эле окуучусун карап туруп, анын кандай окуучуларды тарбиялаганын көрүүгө болот. Ушул кишинин эмгекчилдигинен, ушул кишинин адамга жасаган мамилесинен улам, окуучулары да ошондой сапаттарга ээ болуп, устатынан көп жакшы нерселерди алса керек деп ойлойм. Агайдын адамдык касиети укмуштуудай эле, анткени үйүнө барасыңбы, жумушка барасыңбы «кел балам, отур» деп, ар дайым өзүнүн баласынан артык кабыл алчу. Анан да бир жакшы жагы – бардык окуучуларынан «тамеки чегесиңби?», «арак ичесиңби?» деп сурап, «жок, чекпейм, андасанда ичип коём» десең, «анда сенден окумуштуу чыгат» деп тамашалап күлүп калчу. Үйүнө барганда байбичеси да берерге ашын таппай калчу, дегинкиси, ушунчалык адамгерчиликтүү адамдар эле. Өзүм да таң калчумун «окуучуларына да ушундай мамиле жасайбы» деп. Анан иштегенде иш тартиби аябай тыкан эле: мен көп эле окумуштууларды көргөмүн столунун үстү кагазга толуп, кагаз, китептери ар жерде чачылып жатчу, окумуштуу өзү да ошондой иштесе керек, ал эми Кушбек агайдын столунун үстүндө эки эле кагаз – иштеп отурган эле кагазын көрчүбүз. Анан анын архивдик материалы кайда турат, кошумча адабияты кайда турат деп таң калчумун. Столго отурганда тизесин тери менен жаап, белин байлап алып иштечү. «Эрте менен физзарядка жасайм» - деп, аны да көрсөтчү. «Өтө чарчаганда бир саат уктап алам» - деп, ошого чейин айтып берчү. Кыскасы, иштөө ыкмасынын баарын үйрөтчү да бизге. Мындай карасаң, эч бир адам өзүнүн жеке турмушун айтып берип, окуучусуна

андай мамиле жасабаса керек. Бул кишинин көп жакшы сапаттарынын канчасын алып кала алдык билбейм. Окуучуларынын эң акыркысы мен болуп калдым окшойт. Менден мурда Айдаркулов деген кандидат болду, андан мурда Молдобаев ж.б.

Кушбек агай жөнүндө айта берсе сөз көп, түздөн-түз аспирант кылып чыгарбаса деле бул кишиге айланчыктап, биз ошол кишинин окуучусубуз деген адамдар көп. Ал кишиден таалим-тарбия алып, кандайдыр бир тарыхчылык кесибинен үйрөнгөн, ал кишини устат, идеал туткандар өтө көп. Мисалы, бизде университетте чогуу иштеп калган Токторбек Наматбекович Өмүрбеков, Жаныбек Жакыпбеков, Кыяз Молдокасымовдор ушул кишиден көп нерсени алышкан, түздөн-түз жетекчи болбосо да. XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы кыргыз тарыхы менен алектенген адамдардын көпчүлүгү Кушбек Үсөнбаевичти окутуучум деп, устат, идеал тутуп, анын мектебинин мүчөсү болуп калды окшойт. Мына ошол XIX кылымдын тарыхын изилдеген окумуштуулар агайдын мектебинен чыккан десек биз жаңылышпайбыз деп ойлойм.

Өмүрүнүн акырына чейин «денсоолугум жакшы, жигиттердей» деп айтып жүрчү. Бирок ашказан оору жаман нерсе экен, акыры алып кетти. Байбичеси: «кичине ичип жүрсө да, оорубай калар беле» - деп арман кылып калат. Эгер көзү тирүү болгондо дагы да зор иштерди бүтүрмөк. Өмүрүнүн акырында «Ормон ханды» бүтүрдү, мурунку иштерин кайра карап чыкты, бирок «пландарым дагы деле көп» деп айтып калчу. Ошол пландарынын көпчүлүгү аткарылбай калды окшойт деп ойлойм. Аны эми окуучулары аткарат деген ишеничтемин.

Ушунча зор эмгек жасаса да, Академиянын корреспондент-мүчөсү гана болду. Мен коркпой эле ачык айта алам: кээ бир окумуштуулар илимге башын сайып, андан башка эч нерсени ойлонбой иштесе деле наамга ээ болбой келе жатса, кээ бир окумуштуулар үстүртөн гана иштеп коюп, заказ менен наам алып жатышат. Кушбек Үсөнбаев да өкмөт тарабынан, Академия тарабынан толук бааланган жок, бул кишини эл көтөрүп, эл баалады. Агайдын эмгегин баалагандар аны «элдик

Академиксиң, Академик» деп коюшчу. Бирок өмүрүнүн акыркы мезгилинде гана Академияга мүчө болуп, Академик болбой калганы эң өкүнүчтүү нерсе болду. Буга окшогон Ө. Караев деген окумуштуу да Академик эмес, корреспондент-мүчө. Дегинкиси, кыргыз тарыхындагы эң бир чоң тарыхчы, тарыхка көп салымын кошкон Кушбек Үсөнбаев эл баасына татыктуу болду.

Бизде башка мезгилге караганда XIXкылым аябай эле көп изилденди, бирок төңкөрүшкө чейинки кыргыз тарыхында дагы деле болсо казылып изилдене элек тарых бар. Мына ушулардан биз канчалаган тарыхый инсандарды жолуктурабыз, алардын ар биринин артында канчалаган окуя, тарых, жеке инсандар жатат. Андан тышкары XVII – XVIIIкылымдар дың бойдон калууда. Негизинен бизде – тарыхта изилденбеген көп проблема, орчундуу жерлер бар. Көпчүлүк окуялар эгемендүүлүк алгандан кийин гана ачык изилденүүгө мүмкүндүк алды, же Компартиянын тушунда ачылбаган «көшөгө» эми ачылып, окумуштуулардын кызыгуусун туудурууда. Мисалы, Эне-Сайдан келген мезгил, Россияга кошулуу (өз ыктыяры менен, күч менен делип) ж.б., тарыхый окуялар окумуштууларды дагы деле күтөт.

Өзүм да ушул жерде отуруп, мамлекеттик кызматты аткарсам да, жумуштан кийин калып, изилдөөчүлүк менен алектенем. Совет доору окумуштууларга, жазуучуларга абдан жакшы шартты түзүп, жолду ачып берген. Азыр коомдун өзгөрүшү адамды да өзгөрттү. Мен университетте иштеп жүргөндө бир нече жолу Ташкент, Санкт-Петербург шаарларындагы архивдерде иштөөгө мүмкүнчүлүк алдым. Азыр андай шарт кайдан. Эгерде ошол заман дагы улана бергенде мен дагы деле өз эмгегимди илимге гана арнайт белем. Адам бир жолду тандап алгандан кийин аны таштабаса керек. Устатым Кушбек Үсөнбаевдей нукура илимпоздорду доор агымы да майтара албады, өмүрүнүн аягына чейин бир жерден чыкпай иштеди. Мен да азыр докторлук ишимдин үстүндө эмгектенип жатам. Изилдөөчүлүк ишимди таштабай улантам деген ой бар, мамлекеттик кызмат деген эмне, бир күн бар болсо, эртеси жок нерсе. Кайра эле ошол илимге кайрылам. Бул иш – менин жүрөгүмдүн толтосундагы нерсе.

**«Жөн эле «илимдин кулу» эле»
Айдаркул Кадыркулович Кадыркулов
тарых илимдеринин кандидаты, доцент**

Мен Кушбек Үсөнбаевдин жакшы көргөн, жакын окуучуларынын бири болуп эсептелинем. Ал кишинин жетекчилиги, тарбиясы менен, кудайга шүгүр, ушул даражага жетип, илимде өзүмдүн ордумду, өзүмдүн багытымды таап отурам.

Кушбек Үсөнбаев окумуштуу катары Кыргызстандын тарыхында көрүнүктүү орунду ээлейт. Себеп дегенде, тарыхты изилдөөдө ал кишинин өзүнчө орду, багыты, көзкарашы бар болчу десем жаңылбайм. Айрыкча Кыргызстандын XIX кылымдагы тарыхы, оомалуу-төкмөлүү мезгилдеги тарыхты – Кокон хандыгы, Россиянын курамына кошулуу мезгили тууралуу, анын оң-терс жактарын изилдөөдө бул кишинин салымы ат көтөргүс. Ушул мезгил тургай деги эле кыргыз тарыхы, маданияты кайчы пикирлерди жаратып келет, карама-каршы багыттарда изилденип, айрым изилдөөчүлөр XIX кылымдын тарыхын падыша өкмөтүнө, орус элине, орус элинен чыккан партиялык жетекчиликтерге, ишмерлерге каршы болуп калбайын деген кооптонуу менен бүдөмүк ойдо, оркойгон терс жактарын жаап-жашырып, аны бурмалап айтууга аракеттенишкен. Ал эми Кушбек Үсөнбаев бул багытта тескерисинче, «биз тарыхта акты ак деп, караны кара деп айтып, болгонун болгондой кылып жазып, элге жеткиришибиз керек. Ошондо гана биз келечектеги муундардын астында өзүбүздүн ким экендигибизди, чыныгы изилдөөчү экендигибизди көрсөтө алабыз» деген принцип менен иштеген. Мына ушул багыттан, ушул көзкараштан тайбагандыктан, ал киши кийинки эле мезгилдерде бир катар партиялык жетекчилер тарабынан бир топ куугунтукка алынып, запкы жеген. Көргөн кыйынчылыктарына карабастан, ал архивдин ар бир барагын алып, кымындайдан факты чогултуп, аны менен эле чектелбестен, элден сурамжылап жыйнагандары менен салыштырып, далилденген соң гана акырында өз оюн, көз карашын айт-

кан изилдөөчү болуучу. Кесиптештеринин, жакын санаалаштарынын айтуусуна караганда бул киши Кыргызстандын бардык аймагында болуп, кагаз бетине түшпөй калган материалдарды сураштырып, топтоп, анан архивдик материалга салыштырып, керектүүсүн алып, керексизин таштап, тыянак чыгарчу. Ушул багыттагы ач калып, ток калып күндөп-түндөп тынбай иштеп, элдин тарыхын, маданиятын көтөрөйүн, жазуусу болбогон элдин тарыхы унутулуп калбасын деген аракетинин өзү эле өтө чоң иш. Менимче, бир нече адам көтөрө турган ишти ал киши өзү жалгыз бүтүрдү.

Ошону менен бирге кыргыздардын жиктелишин, таптык бөлүнүштөрүн, алардын башкаруучу чөйрөлөрүнүн жиктелишин, төмөнкү катмарлардын кандай болуп жиктелип, кайсы учурда кимге кандайча багынгандыгын, деги эле бүт баарын ачык көрсөткөн бирден-бир изилдөөчү. Көз каранды көчмөн элдин кимиси койчу, кимиси күң, чайрыкер, манаптардын бөлүнүштөрүн (бийлер, байлар ж.б.) жазган.

Түндүк жана Түштүк Кыргызстандын Россияга кошулушу боюнча да орчундуу эмгек жараткан. Анда колонизатордук саясатты Түштүк Кыргызстандын мисалында эң жакшы берген.

Үсөнбаев тарыхый инсандарды изилдөөгө да салым кошкон. Орус өкүлчүлүктөрү, экспедициялары жасаган иштерге да өзүнүн баасын, көзкарашын айткан адам. Айрыкча көңүлгө аларлык иши - «XIX к. кыргыздардын коомдук-экономикалык абалы» жөнүндөгү эмгек. Өзгөчө баалап белгилей турган эмгеги – 1916-жылдагы элдик көтөрүлүштү терең изилдеп монография жазганы. Дагы бир өзгөчөлүгү – жаш изилдөөчүлөрдү «Совет бийлигине чейинки кыргыздын тарыхын изилдейли» деп, ошол багытка кызыктырып, өзүнүн көп окуучуларын даярдагандыгында. Бүгүнкү күндө, кудайга шүгүр, алардын баарынын тарыхтын тигил же бул аспектинде, илимде орду бар. Өз шакирттеринин илимий иштеринин алга жылышы үчүн СССРдин, өзгөчө Борбордук Азия тарыхчыларынын пикирлерин эске алып, айрым учурларда алардын кээ бирлери менен көзмө-көз жүздөштүрүп, жеке байланыштарын кеңири пайдаланчу. Мага

жаккан дагы бир артыкчылыгы – улутка бөлүп, алакчылабагандыгында эле. Мунусу ал жазган эмгектерден деле бадырайып көрүнүп турат, т.а., кыргыздардын тарыхын өзүнчө бөлүп карабастан, коңшулаш элдердин тарыхы менен кошо изилдөөгө алган. Изилдөөнүн мындай өнүтүнө жаштарды да тартып, аларды нускап турган окумуштуу болучу. Кушбек агайдын устатым катары мага өзгөчө жаккан сапаттары:

Чынчылдыгы. Качан болсо да, чогулушта болобу, жыйындарда болобу, өз оюн так айтып, туура сүйлөчү;

Тактыгы. Мен ал кишинин колунда көп жыл иштедим – 1974–1992-жж. Сааты менен иштеп, убакытка өтө сараң болучу. Шапар тээп, тияк-биякка баруу жок эле. Анын билгени үйү - иши болду. Элчилеп «курорт, санаторийге» дегенин укпадым. Мен билгенден анын курорту да, санаторийи да өзүнүн дачасы болучу. Өзү да «ушундан өткөн курорт жок» деп калчу. Эрте жаздан кеч күзгө чейин мөмө-жемиштин түбүн чукулап, китептерин аңтарып, бир нерсени жазып, зериккенде тура калып жер чукулап... ушундай иштешчү;

Эмгекчилдиги. Ал жөн эле «илимдин кулу» эле. Жубайы айткандай, өмүрүнүн акырына чейин жазып жүрдү. «Мен кылбасам, ким кылат, илимге иштеп калайын» деген багытта эмгектенчү;

Талапчылдыгы. өзүнө шакирт тандоодо ар тараптан карап, «ичесиңби, тамеки тартасыңбы» деген суроолордон баштап, теориялык билимиңди текшерип, анан багыттоого өтчү. Өз окуучуларына жолуккан сайын «эмне иш бүтүрдүң», «кайсы жерине келип калдың» деп сурап, кеп-кеңешин берип турчу;

Ак көңүлдүүлүгү. Эгерде бир мыкты макалаң жарык көрүп калса, өзү жазгандай сүйүнүп, «азамат, мындай ойду айтыпсың, түштөн кийин даам татып кеткилечи» деп, жаңы жетишкендик менен баарыбызды тааныштырып, бапырандап калчу. Бир жагынан ата катары, бир жагынан чоң кеңешчи катары кээде кетирип койчу каталарыбыз тууралуу катуу айтпай, болгону чекесин тырыштырып, эки жагын каранып, жөн гана «ушу болбойт да» деп койчу. Бизге ушунун өзү эле уруп-соккондон да катуу таа-

сир калтырып, көпкө чейин катабыз үчүн кабагыбыз салыңкы жүрчү.

Акырында айтаарым, агайыбыз учурунда мамлекеттик деңгээлден алганда өз баасын ала албай кетти. Аны шыктандыруучу айрым сыйлыктар да унутулуп отуруп кеч берилди. Атүгүл, «улуу элге каяша айтты» деген жарнак менен тепкиге да алынды. Бул, албетте, мүнөзү назик илимпоздун ден соолугуна, өмүрүнө, илимий изилдөөсүнө терс таасирин тийгизбей койгон жок. Натыйжада, анын оюндагы көп иштер аткарылбай калды. Буюрса, эл бар, жаштар, окуучулары бар, алар устатынын эмгегин улантат. Кушбек Үсөнбаевдин аты илимде эч убакта өчпөйт деген ойдомун.

«Башканын ийгилигине өзүнүкүндөй кубанчу»

Өмүрзакова Турсунай

тарых илимдеринин кандидаты, доцент

Кушбек Үсөнбаев менен таанышып калганымдын жөнү мындай: 1991-жылы январь айында чоң энебиз Курманжан датканын (Т. Өмүрзакова Курманжан датканын чөбөрөсү – Ж. Д.) 180 жылдык маарекесин өткөрүү боюнча 1000 адамдын колун топтоп, республиканын Президентине кайрылганбыз. Президент Аскар Акаев макулдугун берип, юбилейди өткөрүү боюнча штаб түзүлүп, мен анын жолдомосу менен Ленинград шаарына Курманжан датка жөнүндө материал жыйноо үчүн Мамлекеттик архивге барып калдым. Ошол жерде архивдик документтер менен таанышып жатканда «1954-жыл, К. Үсөнбаев» деген жазууларды көрүп, «ушу киши менен жолуксам болот экен, менден 30–40-жыл мурун маалымат алган адамдар бар тура» деп ойлонуп калдым. Ал жактагы ишимди бүтүрөөрүм менен эле ал кишини иликтей баштадым. Академияда иштээрин угуп, жолугуп: «Кушбек Үсөнбаевич, Сиз Кыргызстан тарыхынын Кокон мезгили боюнча адиссиз, билишимче Курманжан даткага да кайрылган учурларыңыз бар экен, мүмкүнчүлүгүңүз болуп, макул көрсөңүз мага илимий жетекчи болуп берсеңиз, мен ушул тема-

нын үстүндө иштейин деген оюм бар, ал инсан реабилитацияланып ачыкка чыкты», - десем, дароо эле макул болду. Курманжан датка изилденбеген «ак тактардын» катарына кирээри прогрессивдүү тарыхчы катары ага белгилүү да, анан да, ал кишинин көйгөйүндөгү маселе окшойт, ал тургай мага кубана түшкөндөй сезилди. Ошентип, жакындан мамиле түзүп, байланышып калдык. Мааракени да кеңешип, биргеликте өткөрдүк. Илимий ишимди тез алга жылдыруу үчүн аспирантуранын күндүзгү бөлүмүнө тапшырдым. Формалдуулуктардан улам мага илимий жетекчи болуп, ал киши эмес, советтик доордун тарыхчысы Ж. С. Бактыгулов бекитилди. Мында да ал кээ бирөөлөрчөсүнөн кыйтыйып калбай, айкөлдүгүн көрсөтүп: «мейли кызым, мен сага укуктук жактан жетекчи болбосом да, иш жүзүндө кеп-кеңештеримди эч аябайм, убактың болгондо тартынбай келип, кандай маселе болсо да кайрылып тур, жардамдан баш тартпайм», - дегенде тим эле укмуш кубандым.

Кушбек Үсөнбаевден мен байкаган сапаттар жөнүндө айтсам, «улуу адам жөнөкөй болот» деген макалды ушу кишинин мисалында даана туйдум. Андан сырткары өтө кичипейилдүүлүгү, адамгерчилигинин жогорку деңгээли, өйдө-төмөн болуп өзгөрбөгөндүгү, кандай проблема, суроо менен кайрылсаң да бир калыпта, жай, шашпай, терең ойлонуп, накыл, нагыз, улуу, философиялык маңызы терең сөздөр менен түшүндүрүп бергендиги мага чоң таасир калтырды. Ошондон уламбы, мага агай менен пикир алышуу өтө жагаар эле. Аны менен сүйлөшкөндөн канаат алчумун. Маселени майда дебей терең, олуттуу мамиле жасагандыгын баалачумун. Ишимди алдын-ала жактоодо да, «мен карабаган, илимий түрмөктө жок материалдарды тааптырсын» деп, өзү тапкандай кубанганына таң калчумун. Бирөөнүн ийгилигине, жаңылыгына, аракетине өзүнүкүндөй кубанчу. «Кеңге-кең дүйнө» дегендей, ал кишидеги адамгерчилик ар бир эле инсанга тиешелүү эмес. Аталык камкордугу күчтүү болучу. Кыргыздын тарыхы менен алектенген тарыхчылардын баарына аталык камкордук менен карап, кемчилик, жетишпестиктерине кадимки атасындай кайгырып, алардын ийгилигине

кубанып, кандайдыр бир пикирин, кемчилигин айтканда кайгыруу, өкүнүү менен сүйлөп, жакшы сөз айтып калса, тим эле балбалактап, көздөрүн жүлжүйтүп кубанып калчу. Бул дүйнө жакшы адамдар менен кармалып турат деп бекеринен айтпаса керек, агайды көргөндө мен чындап эле жакшы адамдар менен жашообуз кармалып турганына ынанып кетер элем. Болбосо ал киши «убактым жок» деп койсо деле болот эле да.

Байтик баатырдын 175 жылдык юбилейинде агай менен бирге болдук, ошондо анын ар бир сүйлөгөн сөзү, ою, пикири тоонун суусу таштан-ташка урунуп, бышып, чөлгө келгенде укмуш дамдуу болуп калган сыяктуу болуп, мен да агайдын ар бир сөзүн тегирмендин барасынан 100 жолу өтүп бышкан сөздөрдү сүйлөгөндөй кабыл алдым.

Анын эмгектери жөнүндө айтканда, кыргыз тарыхын, өзгөчө XIXкылымдагы тарыхый окуяларды изилдөөдөгү сиңирген эмгеги көп. Чыгыш таануучу дегендей, мен да агайды «түштүк таануучу» («юговед») деп атагым келет, анткени ал Түштүк Кыргызстанга, анын тарыхына көбүрөөк көңүл буруп иштеген бирден-бир окумуштуу. Айрыкча Анжиян көтөрүлүшү, 1916-жылдагы көтөрүлүш, Кокон хандыгындагы көтөрүлүш, Абдылдабек жетектеген Скобелевдин жазалоочу отрядына каршы көтөрүлүш, алардын мезгилдери, себептери, Курманжан датка жөнүндө өтө кызыгып изилдеген адам. Илимде да ар кандай пендечиликке алдырган бөлүнүүлөр болот экен, бул киши андайларга аралашпады, өзүн көрсөтүүгө да аракет жасабады, жөн гана кыргыз элинин атуулу, улуу илимпозу, өзү изилдеген мезгил боюнча ишмер, улуу адис боюнча кете берди.

«Орто Азиядагы XIXк. элдик кыймылдар» (Кыргызстандын материалдары боюнча) деген эмгеги жыйынтыктоочу иши катары көрүндү, себеби тоталитардык мезгилде, марксизмдин догмасында, чектелүүлөр көп болуп жаткан учурда айта албай ичинде калган, жаза албай өзүнүн жеке архивинде сактаган материалдарын ачыкка чыгарып, мезгилге жараша өзү эмне кааласа, ошондой жазды. Анан Курманжан датка жөнүндө да китеп жазсам деген ою бар эле, ага жетише албады, атаганат!.. баягы

Ж. Мамытовдун: «Канат жетпес, кадам кетпес кең дүйнө, Ошентсе да бир нерсеси кем дүйнө», - деген ырындагыдай, Кушбек Үсөнбаев кете тургандай мезгилге жете элек болчу, качан көрсөң, тыкан, шайдоот, тың жүрчү. Анын үстүнө өмүрлүк жары – байбичеси Марика эже агайдын ден соолугуна карап, илимий иштерине ылдыйда жөлөк, өйдөдө өбөк болуп, жолдошун аябай жакшы асырачу. Ушундан улам, аял деген, өзгөчө илимпоз адамдын аялы ушул Марика эжедей болуш керек экен деп койчумун. Агайдын бул жагынан бактысы бар экен деп койчумун, бирок ажал деген эч нерсеге, эч кимге баш ийбеген, адам каалоосунан сырткары турган нерсе экен, ойдо жок жерден агайды ооруга чалдыктырып, алып кете берди. Операциядан соң, январь айында барсам, ар бир сөзүн таптап сүйлөп, бул жашоого көзү тойбой, ар бир окуяга, нерсеге, сөзгө өтө терең маани берип, өмүрүнүн акыркы гана күндөрү калганын сезгендей, айлана-чөйрөгө армандуу мамиле жасап калган экен. Кыргыздын классикалык музыкаларын, комуз күүлөрүн угуп, «мага ушундай музыкалар жагат» деп, тим эле эч нерсеге тойбой калганын баамдап, өзүм да ыңгайсыз абалда калганым эсимде.

«Инсандар жөнүндө канчалаган маалыматтар буга чейин дордун капшабынан улам жыйналбай калып кетти, ал маалыматтарды «тирүү архивдерден» эле чогултуп алмакпыз», - деп арман кылып калчу.

Компартия мезгилинде партиянын камчысын чапкан көптөгөн тарыхчылар болгон, бирок Кушбек Үсөнбаев тарыхты так, таамай жазган бирден-бир тарыхчы бойдон калды. Буга совет мезгилинде эле «Орустардын Орто Азиядагы саясаты баш алуучулук» деп, 1916-жылдагы көтөрүлүштү «кыргыздардын карапайымдыгынан, сабатсыздыгынан үркүп Кытайга качып кеткен деген маалымат да туура эмес» деп айтканы күбө.

Юридикалык жактан Академик деген наам албаса да, Эл Академиги деген наамга татыктуу болду. Эгерде Академиктик даражаны эртерээк алганда, балким, демине дем, күчүнө күч кошулуп, мындан да көп эмгек калтырат беле деп кээде өкүнүп ойлоп кетем. Мезгилинде «конъюнктуристик» тарыхчылар Ака-

демик болуп койкондоп, күн карама болуп жүрүшкөндө, Кушбек агай абийири таза, кадыры бийик (мындан өткөн бакыт жок го бул дүйнөдө) болуп, көптүн урмат-сыйына татыктуу жүрдү. Эл урматында жүрдү, ушунун өзү эле чоң байлык, даңк.

Артында Ташым Кененсариев баш болгон Токторбек Өмүрбеков, Дөөлөтбек Сапаралиев, Кыяс Молдокасымов, Абылабек Асанканов, ж.б. көп шакирттери калды. Алар агайынын жолун жолдоп, тарых илимине салымдарын кошуп жатышат. Булардын ичинен Кененсариев жөнүндө өзгөчө белгилеп кетким келет, анткени ал устатынын идеясын, максатын, иш-аракеттерин улантып келе жатат, т.а., XIXк. айрым окуялардын изилденбей калган жерлерин иликтөөгө бардык аракетин жумшап, бир топ шакирттерди тарбиялоодо. Ал дагы Кушбек агайга окшоп, кайсы маселе менен кайрылсаң да, убакытын бөлүп, кеп-кеңешин, багытын берип жардам берип жүрөт. Мына ушундай шакирттери турганда агайдын эмгектери жерде калбайт деп ойлойм, анын түзүп кеткен мектебинин келечеги да алдыда. Бул мектеп өзүнүн тамырын кенен жайып, бутактап, тармактап Кыргызстандын тарыхы боюнча бир топ көрүнүктүү эмгектерди жасайт деген ишеничтемин.

«Устат-шакирттин соңку маеги»
(Кушбек Үсөнбаев менен Кыяс Молдокасымов)

Кыргыз Республикасы өзүнүн эгемендүүлүгүн алгандан бери тарых илиминде да идеологияга батып келген ар кандай көз караштарга, илимий айрым бир тоскоолдуктарга кеңири жол ачылды. Мына ушул тарых илимин буга чейин изилдөөдө, тарых илимин өнүктүрүүдө республикабыздаа көптөгөн белгилүү аалым агайларыбыз бар. Ошолордун арасында бүгүн биз маектешип жаткан тарых илимдеринин доктору, профессор Кушбек Үсөнбаевичтин басып өткөн жолу ары татаал, ары ар кыл окуяларга бай.

К. Молдокасымов: Кушбек Үсөнбаевич, сиз тарых илимин өнүктүрүүдө улуу муундар менен иштештиңиз, замандын ар

түрдүү жолдорун, тоскоолдуктарын өз башыңыздан өткөрдүңүз, ушулар тууралуу кеңири айтып берсеңиз.

К. Үсөнбаев: Элибизде «илим – ийне менен кудук казгандай» деп айтылат. Ошонун чындыгы бар экен, аны өз башымдан өткөрүп, ошол макалдын маанисинин терендигине көзүм жетти. Менин илимге киришкениме көп болду, тагыраак айтканда, 1947-жылдын 1-октябрынан бери Академияда аракеттенип келе жатам. Бул илим деген өзүнө тартып, кызыктырып, убакыттын кандай өткөнүн билдирбей эле, улам бир жаңы тема алып, улам жаңы проблеманын үстүндө иштеп отуруп, убакыт өтө берет экен. Ачыгын айтканда, илимдин түбүнө жете турган киши жок окшойт, ал акырындык менен кишинин түбүнө жетет экен. Мында мен илимди жамандап айтканым жок, илимге бир эле адамдын күчү, убактысы жетпестигин, ага көп адамдын убактысы кетерин айтып отурам. Мен сиздердин алдыңыздарда ушул басма сөздө жазылбаган, радиодон айтылбаган, бирок элге эң керектүү учурларды айткым келет. Менин илимдеги жолум, бир жагынан, абдан кызыктуу болду, экинчи жагынан кайталангыс, өзүнчө татаал жол болду. Ушул илимге киришпиме, ушул илимде колдон келишинче эмгектенишиме бирин-эки көрүнүктүү, атагы таш жарган окумуштуулар себеп болду. Ошолордун кайсы бирлерине токтолуп кетким келет. Мен үчүн үлгү болгон мына бул Бичурин (Иакинф) деген болгон. Бул өзү орусташып кеткен якут болгон, учурунда Россиянын Кытайдагы консулу болуп да турган. Ушул киши консул болуп барганда бир дагы кытай тилин билчү эмес экен. 17 жыл ошол жерде турду, ушул аралыктын ичинде ал кытайдын жанагы татаал иероглифтерин беш колундай өздөштүрүп, Кытайдын байыркы доордон бери келе жаткан колжазмаларын, эмгектерин так түбүнө чейин казып эмгектенип, пайдаланууга чамасын келтирди. 17 жыл туруп, консулдуктан бошоп, кайра кайтканда Кытайдын (ошол учурунда эң баалуу деп эсептелген) дүйнө жүзүнө белгилүү фарфорлору менен жибектеринен албастан, алты төөгө жүк болгон кытай колжазмаларын, Орто Азия элдерине тиешелүү эмгектерин артынып алып келген экен. Анда жалаң эле кыргыздар эмес, жалпы эле

Азия элдеринин, өзгөчө, Борбордук Азия элдеринин байыркы доордогу тарыхына өтө керектүү, оңой менен кишинин колу жетип, тиши өтпөгөн кытай тилиндеги эмгектеринин баарын чогултуп берип кетти. Муну менен ал кишинин илимге ушунчалык кызыкканын биле алдык. Мына ушул адамдын басып өткөн жолу, кылган эмгеги, жасаган иши мен үчүн чоң үлгү болду. Мына ошол эмгегинин негизинде 3 томдук «Азия элдеринин тарыхы боюнча маалыматтар» деген китеп чыкты. Мен мына ушул кишиге суктанып, кызыгар элем.

1943-жылы согуш күчөп, жаштарыбыз тизесине чейин кан кечип, тылдагылардын бели шоонадай болуп кыйналып, кыбыладан болгон шамалга ыргалып турганына карабастан, СССР Илимдер академиясынын филиалы катары Кыргыз Илимдер академиясы ачылды. Ошонун башына ушу атагы таш жарган, бүт дүйнөгө белгилүү болгон К.И. Скрябин председател болуп дайындалды. Ал убакта президент эмес, СССР Илимдер Академиясынын Кыргыз филиалынын председатели деп аталчу. Ошол учурда мен аспирантурага кирип окуп калдым. Мына ушул киши өзү убактысынын жетишпегенине, жашынын келип калганына карабастан, ар бир аспиранттар кабыл алынып келгенде чогултуп алып, кеңешме өткөрөр эле. Ошондо айтар эле: «Ой, жаштар, биздин өмүрүбүз өтүп баратат. Бир кишинин өмүрү бу илимде кыпындай эле болот, бир бүркүм суудай эле болот, эмки кезек силерде. Илимге анык бел байлап киришиш үчүн төмөнкүлөр керек:

Илимге киришкен киши акылдуу болуш керек. Акылы жок кишинин илимге тиешеси жок, ал илимге убара болуп кереги да жок, андан эчтеме чыкпайт;

Илимге кирише турган адамдын илимге терең сүйүүсү болуш керек. Илимди чын пейил менен каалап, чын көңүл менен сүйбөсөнөр эчтеме чыгара албайсыңар;

Илимге киришкен киши жаш болуш керек. Денсоолугу соо болуш керек, анткени илим эбегейсиз көп убакытты талап кылат. Оорукчан, жашы келип калган киши илимде ишти арбыта

албайт, ден соолугунарды чыңдагыла, таза сактагыла, башка ишке алаксыбагыла, илимге толук берилип иштегиле!

Илимге киришем деген адам сүттөн ак, суудан тунук, таза болуш керек. Илимге арам киши киришсе, ал илимди ыплас кылып булгап жиберет. Мисалы, колхоздун 1 – 2 центнер буудайын жеп алса, эч нерсе эмес, ал эми илимде чаташтырып, жалган айтып, бурмалап жиберсе, бул кечиримсиз, оңой менен оңдолбой турган нерсе;

Илимге бүт өмүрүн арнаган киши карапайым, жупуну, жөнөкөй, бой көтөрбөгөн, сылык, адамгерчиликтүү болуш керек. Илимде одоно киши, орой киши окумуштуу боло албайт», - дечү эле.

Мына ушул кишинин айтканы менин өмүрүмдө чоң мааниге ээ болду. Мен ошону бек сактап, колумдан келишинче анын айткандарын, берген кеңешин аткарууга аракеттендим. Мен мындан башка да өзүбүздүн эле арабыздан, кыргыз-казак элинен чыккан дагы бир ушу сыяктуу чыгармачыл окумуштууларга сиздердин көңүлүңүздөрдү буруп кетейин деп турам. Алсак, мына бул тилчи Б.М. Юнусалиев. Бул киши илимге ушунчалык берилген эле, мансапты илим үчүн курмандыкка чалууга даяр болучу. Тилекке каршы, арабыздан чыккан көп атактуу адамдарыбыздан мансапка берилип кеткендер да болду. Илимди мансаптын негизинде пайдаланып, чаң-тополоң түшүрүп, илимге зыян кылган учурлар болду. Буга көз жумууга болбойт. Мен ушуну өкүнүч менен эске салам, бирок аларга токтолбоюн, мен жанагы илимге толук берилген чыгаан адамдардын катарына Юнусалиевди киргизип кеттим. Бир эле мисал, К. Тыныстановду мурда «көөлөп», улутчул деп жамандап келдик. Ушул Юнусалиев ректор болуп иштеп турат. 1952-жылдар болсо керек, К. Тыныстановду бул киши аябай терең изилдеп, анын илимге болгон салымын толук баалап, анын ак, илимде залкар адам экендигине көзү жетип ошону көтөрүп, юбилейин өткөрүүгө аябай аракет кылды. Мына бул Ш. Үмөталиевди (адабиятчы-журналист – Шаршенбай Үмөталиев – Ж. Д.) докладчы кылып, өзү кириш сөзүн сүйлөп, илимий конференция өткөрмөк болуп,

көргөзмө уюштуруп, Тыныстановдун портретин коюп, көпчүлүккө чакыруу кагазын жөнөтүп калганда Борбордук Комитетке жетип калган экен, аяктан анан бул кишини чакырып алып, тыюу салды. Тыюу салганга бул киши болбой «өткөрөм» дегенде, ошол университеттин залында бир топ окумуштуулар чогулган, студенттер да отурган, мен да бар элем. Ошондо айтты «мыкчегер», БКнын башчысы: «Бул болбойт, ал жөнүндө атайын токтом бар, ал улутчул, муну көтөрүүгө болбойт, зыяндуу, илимге эч кандай тиешеси жок», - дегенде, Б.Юнусалиев да аябай катуу айтты: «Адегенде ушу кишинин эмгегинин бирин окудунузбу? Окусаңыз ошондон кийин айтсаңыз болбойбу? Мен күн-түн отуруп бүт эмгегин талдап чыктым, бул киши кыргыз тилин изилдөөдө биринчи кадам таштап, салым кошкон таамай окумуштуу экендигин билесизби?» - дегенде, тиги «чоң»: «Андай болсо сөздү кыскарталы, сиз же университеттин «кресло-сун» каалайсызбы, же Тыныстановду жактайсызбы?», - дегенде, тайманбай туруп: «Мен илимге өмүрүн арнаган Тыныстановду каалайм», - деди. Ошондон кийин ал кишини кызматтан алып салды. Ага кыйын болду, жүдөп кетти, оорукчан болду. 1957-жылы көз жумду.

Анан дагы бир окумуштууга токтолсомбу деп турам. Мына Жамгырчинов деген бар эле, баарыңыздарга белгилүү, алгачкы кыргыздан чыккан таамай тарыхчы., көзгө басар окумуштуу. Ушул киши дагы чындыкты гана жазууга аракет жасачу. Бул киши бир жагынан мага бир аз убакытка жетекчи да болуп калды. Кийин кодулап, улутчул деген сөздөн чочулап, жетекчиңди орустардан ал дегенден кийин, мен тиги Ташкенттеги К.Е. Житов деген кишини жетекчи кылып алдым. Ал киши Ташкенттеги академияда вице-президент болуп иштейт экен, ошонун жетекчилигинин астында мен кандидаттык диссертациямды коргодум. Бирок адегенде алты айча Жамгырчинов жетекчи болду. Ушул киши айтар эле: «Кушбек, эгер көзүң жумулганда арбагыңа шек келбесин десең, кашкайтып эле чындыкты жаз, сен деле түбөлүккө жашабайсың да». Ал киши өзү кандидаттык диссертациясын да, докторлук диссертациясын да «Кыргызстандын

Россияга кошулушу» деген темада жактады. Мына ошол мезгилде Россияга кошулуунун 100 жылдыгы өтмөкчү болуп калды, ошондо мына ушул кишини БКга чакырып алып, «Россияга кошулуу деп болбойт, Россияга өз эрки менен кошулуу (*добровольное вхождение Киргизии в состав России*) дегин», дешкен. Ошондо бул киши кыйылып туруп: «Мен тарыхчымын, тарыхчы фактыга сүйөнөт, фактыны алганда *добровольное вхождение* эмес, бул күч менен басып алуу – *завоевание*, эми эң болбогондо жумшактатып, *присоединение* – кошулуу деп коелу» - десе, болбой, мурунку чыккан китебин *добровольное вхождение* дедиртип, кайра чыгарышты». Мындай киришүү жаш болсом да, менин башымдан да өттү. Ага арыздангансып, көп токтолбоюн, жанагы илимде белсемдүү жардам көрсөткөн адамдарга гана токтолоюн. Дагы бир айта кете турган адам – Мухтар Ауэзов. Держин бульварында Кыргыз академиясы турар эле. 1952-жылы жаркыраган жаз келип, май айы болуп калган учурда «Манас» эпосу боюнча Бүткүлсоюздук илимий конференция өткөрүлдү. Москвадан Боровкова, Климович деген эки профессор келди. Аларга тияктан жедеп көрсөтмө берип, ошол «Манас» эпосун феодалдык, реакциячыл, элге каршы деп көрсөткүлө деген экен. Ошо боюнча экөө катар-катары менен доклад жасашты. Экөөнүн тең даярдыгы дурус кишилер экен. Бирөө Ленинграддан, бирөө Москвадан болоор эле. Анан ошо жерде биздин жазуучулар колунан келишинче «Манасты» аман сактап калууга аракеттенген: «Манас» элдик, «Манас» кылымдар бою кыргыздын таалайына бүткөн чыгарма, кыргыздар «Манас» менен күн өткөрүп, уктаганда «Манас» түшүнөн кетчү эмес», дегенге чейин барышты жанагы А. Токомбаев, К. Маликов, Т. Сыдыкбеков ж.б. көрүнүктүү жазуучулар. Бирок булардын колдорунан келбей калды. Ошондо М. Ауэзов атайын чакырылып, катышып отурду эле, ал киши тээ 20-жылдардан бери «Манас» менен алектенген, фольклор, анын ичинде, эпостор боюнча лекция окуган адам. Ошол учурда казактарда да жанагы Кенесары Касымовдун көтөрүлүшү реакциячыл деп коюшуп, Кенисбаевди президенттиктен, Шаякматовду да кызматтан

алып, муну да камай турган болгондо Москвадагы Ломоносов атындагы университеттен (ошол жакта профессор болуп иштеп турган экен) аман алып калышкан экен. Ошол киши элдин баары сүйлөп, шайы ооп, «Манастан» кол жуудук го деп турган кезде чыгып алып, элдин эң акырында сүйлөдү. Байкасам, атайын элдин эң акырына койгон экен. Ал киши сүйлөгөндө акырын, тээ алыстан угулган аттын добушундай угулуп, анан кийин жакындатып келгенде ушу миңдеген аттарды ысыкта чапкандай шар сүйлөйт экен. Тим эле тилинен бал тамат. Ауэзов «Манас» жөнүндө айтып, жанагы эки профессорго моюн бербей, экөөнү тең аргасыз кылып, «Манас» элдик деп, 1952-жылы май айында «Манасты» аман алып калды. Айтмакчы, мындан мурда да бир конференция болуп, анда К. Тыныстанов экөө доклад менен чыгып сүйлөшкөн экен. Ошондо эле «Манастын» нукура элдик экендигин далилдеп кетишсе керек. Мына белсемдүү окумуштуу ушул кишидей болуш керек. Ушуга мен да өз башымдан өткөн бир окуяны чарпып айтып кетейин: кийинки жылы, тагыраак айтканда, 1953-жылы май айында ошол эле академиянын залында Бүткүл союздук илимий конференция болуп өттү. Ал «Улуттук көтөрүлүштөрдүн мүнөзү жөнүндө» деп аталды. Буга дагы Москвадан 5-6 профессор келди, мен экөөнү эле айтып өтөйүн: бири - А. В. Пясковский, экинчиси - институттун директору И. Сидоров. Буларга да ошол жактан көрсөтмө берилиптир «көтөрүлүштөрдүн баарын феодалдык-монархиялык, орустарга каршы, элге каршы деп» далилдөө жөнүндө. Ошондо 1916-жылкы көтөрүлүш боюнча А. Г. Зима, Анжиян көтөрүлүшү боюнча А. Х. Хасанов, Кокон көтөрүлүшү боюнча мен докладчы болуп дайындалдым. Ал кезде мен кандидаттык диссертациямды жазып бүтүп, жактоого берген учурум эле, ошол көтөрүлүштүн нукура элдик көтөрүлүш экендигине көзүм жетип калган болчу. Анан ошол оюмдан танбайын деп, тигилер «*феодално-монархический, антинародный*» деп айткандарына карабастан, тарыхый фактыларга сүйөнүп туруп, «бул көтөрүлүш элдик болгон, 3 жылга чейин созулган, ага нечен миңдеген адамдар катышкан, катын-бала, кемпир-чал дебей,

башма-баш бүтүн түштүк эли, өзбек эли катышкан. Ал негизинен падышалык каратып алуу саясатына каршы болгон. Колунда эч куралы жок нечен миндеген (кээ бир учурда 200 000 ден ашып кеткен) көтөрүлүшчүлөрдү кырганына карабастан, эл өзүнүн эркиндиги үчүн салгылашкан» деп айтып чыктым. Мына ошондо мен үчүн эң коркунучтуу учур болду. Жаш кезинде курч болот экенсиң, тартынбайт экенсиң, эки жагыңды алактап көп карабайт экенсиң, оюндагыны шар айтат экенсиң. Жанагинтип айткандан кийин эле Пясковскийге катуу тийди окшойт, тыянак сөз берилгенде эле ал: «Бул жаш тарыхчы Үсөнбаев улутчулдук тапта туруп, орустарга каршы багытталган көтөрүлүштү элдик деп айтты. Мунун өзү улутчулдукка алып келет», - деп айтты. Ал убакта жашырбай эле айтайын, мына бул КГБнын күнү тууп турган кез болчу. Керек болсо, БКнын катчысын да айдап кетчү. Ошол кезде Т. Байжиев, З. Бектенов, Т. Саманчиндер өз ойлорун тың айтып, баш көтөргөндөн камакта жатышкан. А. Пясковскийдин сөзүнөн кийин эле жаш болсом да «эми мени да алып кетип камакка салмай болду» деп түшүнүп калдым. Май айында көйнөкчөн бардым эле, «эч болбосо жылуу кийим алып алайын деп, үйгө барып, үйдөгүлөр менен коштошуп келейин» деп арман кылып отурсам эле (алып кетерин мойнума алдым, арга жок болчу), кудай жалгап, менин бактыма И. Раззаков барып калса болобу... айтмакчы, ал киши академиянын жылдык партиялык жыйналышына ар дайым катышып, ар бир сүйлөгөн кишинин сөзүнө көңүл буруп, керек болсо жазып алып, ошерден эле реплика жооп берип, үн алышып турчу эле. Мында да ошо адатындай, сүйлөгөндөрдү байкап баарын тасмалап, талдап турган экен. Анан ал киши сүйлөгөндө жылаңач төөнү бучкакка чапкандай шар сүйлөөр эле, чечен, терең, жуккулуктуу, үнү да ушундай уккулуктуу болчу. Так-так чакылдата сүйлөчү. Анан айтып келип, тиги профессор менен макул болбоду, бирок тиякта токтом катары улуттук көтөрүлүштөрдүн баарын күнөөлөп жаткан мезгил эле. Дагы түшүнүктүү болуш үчүн кыстара кетейин: ошол 51-жылдын аягында анда «Большевик» журналы делчү, кийин «Коммунист» журналы, ошого Багировдун (Азер-

байжан ССРинин БКнын биринчи катчысы) «Реакционная сущность движение горцов под руководством Шамиля» деген макаласы чыккан. Шамилдин көтөрүлүшү 33 жылга созулган, бүтүн Закавказ элдери катышкан. Эми ошол көтөрүлүштү да, Кенесарынын көтөрүлүшүн да, Кокон көтөрүлүшүн да, Анжиян көтөрүлүшүн да, ал эле эмес, 16-жылкы көтөрүлүштү да реакциячыл, феодалдык орустарга каршы деп отурса... ал кезде «Большевик» журналына чыккан макала БКнын токтому катары кабыл алынчу. Жетекчиликке кабыл алынчу. Ага бирөө каршы чыгууга акысы жок болчу, каршы чыкса, оңчу эмес. Мына ошондой катаал учурда Исхак Раззакович ошого карабастан айттып келип, бир жеринде мындай деди: «Мына жаш тарыхчы К. Үсөнбаев чыгып сүйлөдү, мунун сөзү байкасаңар чылк эле факты менен ширелген экен, жаш экен ошол фактылардан чыгып кете алган жок, ошого негизденип, өзүнүн ой-пикирин айтты. «Элдик көтөрүлүш» деп койду, албетте, жаш деген жаш, балким, бул жаңылып жаткандыр. Эми ошентип чын оюн айтканы үчүн муну жазалап, коркутуп, улутчул десек, бул буга жасалган партиялык катнаш эмес, партиянын жолу башкачараак болот. Ал жаштарды ооз ачканда эле жыга чабуу эмес, ката кеткенде ошону ондоого мүмкүнчүлүк берүү. Мындай оор күнөөнү буга такпай эле коелук, мунун фактысы аябай көп экен. Биз да ошол фактыларды текшерип карап көрөлүк, окумуштуулар силер да карап көргүлө, архивден, көбүн Москвадан алган экен, оригиналын карап текшерип көргүлө», - деп жанымды аман алып калган. Ошондо «уф-ф» деп жаным ордуна келип, кудай буюрса, менин да көрөр күнүм бар экен, ушул илимди андан ары да улантууга мүмкүнчүлүгүм бар экен деген элем.

Дагы ушундай адамдар илимде көп болду. Анын баарын эми айтып отуруу кыйыныраак. Мен анча-мынчасын гана келтирдим. Илим деген илим, ошол илимге берилген кишилер көп болду. Ошолордун негизинде айтаарым, кийинки убакта *«тоталитарный период»* деп эле мына бул совет доорундагыларды жокко чыгарып кетүү адаты пайда болду. Бул өтө аша чапкандык. Байкасаңыздар, ушу аша чапкандыгыбыз таалайыбызды кесип

жүрөт. Бир убакта мисалы, Россияга кошулууну каратып алуу деп, согушка чейин «завоевание» деп келдик. Мына ошол боюнча Хасанов, Житовдор жакташты, Зима да ошол темада иштеди. Баары эле «завоевание» деп иштешти, анан туруп эле «добровольное вхождение» деп кеттик. Мына ушундай ала качмайлар бар. Ошол биздин илимге абдан зыян келтирди. Менин өзүмдүн илимде болгон жолум жана сөзүмдүн башында айтып кеттим, татаал болду. Мисалы алсак, менин илимий темам: «Октябрь Революциясынын Кыргызстанда жеңиши» деп берилген эле. Бул тема өз убагында абдан актуалдуу болчу. Өкмөт менен партия колдочу, аны жазуу да оңой эле. Мисалы, ошол эле темада Өзбекстанда Житов жактады, Ильясов жактады, Казахстанда, башка республикаларда жакташты. Алар чыйыр салып койгондон кийин, негизги материалды жыйнап эле ошол схема боюнча жазып коюу жеңил эле болоор эле. Мен ошону жазайын деп эле ойлодум эле, бирок эмнегедир ошол теманы изилдеп келатып, ушул 1916-жыл «Үркүн» деп аталган көтөрүлүшкө көзүм түшүп калды. Анткени ал көтөрүлүштү Октябрь революциясынын өбөлгөсү - алгачкы кадамдары катары баалачубуз. Мен архивде көп отурган кишимин, карасам 16-жыл боюнча материалдар дегеле көп экен. Мына ошолорду пайдаланып эле жазса, бир жактуу болуп, 16-жылдын мааниси чечилбей, маңызы толук ачылбай, болгонун болгондой бере албай кала турганбыз. Аны жазыш үчүн ошо көтөрүлүшкө катышкан элдердин эстелигин, ошолордун айткандарын мончоктой тизип, архивдик документтерге салыштырып карамайын 16-жылдын маңызын чечип берүүгө мүмкүн эмес экендигине көзүм жетти да, ошол 16-жылды тема кылып иштеп жаткан А. Г. Зима деген окумуштуу бар эле (ага чейин ушул кыргыз элинин тарыхындагы эң көрүнүктүү окуя, ар бир үй-бүлөгө из калтырып, ар биринин жүрөгүнө жара салган окуя болсо, келечекте ошону толук чындык менен бербесек кыйыныраак болооруна көзүм жетип) ошого барып айттым: «Анна Гавриловна, Сиз мени туура түшүнүңүз, менин темам «Октябрь Революциясынын Кыргызстанда жеңиши», Сиз окумуштуулар советинде мени колдоп

бекиттиңиз, менин оюма бир нерсе келип жатат, ошол көтөрүлүштү бериш үчүн мына бул көтөрүлүшкө катышкан элдердин эстелигин (эскермелерин) бермейин чече албай турганбыз. Кандай дейсиз, мен сизге же жардам берейин, же ушул теманы айырбаштап, сиз менин темамды, ал эми мен 16-жылды алайын», десем, ал да шар сүйлөгөн адам эле, дароо: «Менин да жүрөгүмдү өйүп жүргөн, ушул теманын материалдарынын көпчүлүгү эле кыргыз тилинде экен, пайдалана албай койдум. Элди кыдырып жаза да албай койдум. Мен иштегенде чийки болуп кала турган, абдан жакшы болот», - деди. Ошентип экөөбүз айырбаштап алдык да мен ошол теманын үстүндө иштей баштадым. Андан мурда «Кыргызстандын Кокон көтөрүлүшүнө катышышы» деген темада диссертация жактамак элем, анда жанагы Багировдун макаласы чыгып калып, тоскоолдук кылып, ал темам да өзгөрүп, «Түштүк Кыргызстандын Россияга кошулушу» деп кичине өзгөртүп алып, аны жактаганмын. Анан кийин 16-жылды алып, аны докторлук диссертация кылып иштеп чыктым.

Мына ушул көтөрүлүштөрдү иштөөдөгү негизги кыйынчылык – көтөрүлүштөрдү «улуттук» деп айтканда эле «улутчул» деп түшүнгөндөр болду. Ушул жагынан мен көп кодулоого туш келдим. Ал эмес, кызмат, илимий изилдөө, жалпы эле өзүңө керектүү нерселерди алуу жагынан бир топ чектелмек түгүл, куугунтукка алынып, пленумда да айтылдым. Мен мунун баарын айтып отурсам арыздангансып калам, бирок ошондо дагы илим деген кишини ушунчалык кызыктырат экен, ушул улуттук көтөрүлүштөрдөн Кыргызстандын Россияга кошулушунан баш тартканым жок. Анткени материалдар абдан көп чогулуп калган. Мен архивде иштегенде күндөп эмес, айлап, жылдап, үйлөнбөй бойдок жүрүп, абдан көп материал жыйнап алдым эле, ошонун пайдасын көрдүм. Ал эми азыр архивде иштөө, баруу татаал болуп калды. Мурда жыйнаган материалдар таңгак-таңгак болуп жатат. Ошолорду чекесинен алып иштеп жатам. Экинчи кыйынчылык – Кыргызстандын тарыхый инсандары жөнүндө да бир топ запкы жеп калдым. Биздин тарыхта сиздер окусаңыздар му-

136

рун жазып келдик, кыргыз элинин арасынан мындай көрүнүктүү инсандар болгон эмес деп, эгер болгонун айтайын десең эле, мисалы, алардын көбү манап болгон, датка болгон, анан улутчул деп эле жанагы жарлыгын жармаштыра салчу. Ошону менен, аны жазмак тургай, өзүндүн айланды таппай тыбырап жатып калчусуң. Ошол учурда да архивдеги материалды толук ала албай калганыма өкүнөм. Келгенде «спецчасть» деген бар болчу, ошол текшерип, эгер көрүп калса, чатак кылчу. Ошондо мен жарытылуу ала албадым, мына азыр болсо мүмкүнчүлүгүм жок, бара албай калдым. Ушуга абдан өкүнөм, бирок колумдагы бар материалдарды жыйынтыктап берүүгө аракеттенүүдөмүн. Ормон хан жөнүндө китеп жазууга аракеттенип жатам, макалаларым чыкты. Курманжан датка, Шабдан, Байтик, Балбай жөнүндө иштедим. Инсандар жөнүндө айтмакчы, элди башкарган киши болбосо, ал эл эркиндигине да жете албайт, өзүн да сактап кала албайт. Ар бир элдин башына кыйынчылык түшкөндө, тайгак жол, татаал ашууга туш келгенде баш-көз болуп, аман-эсен алып кетүүчү инсандар болот. Мына ошолор жөнүндө ооз ачтырбай, бизди коркутуп, үркүтүп, жаап келди эле, кудайга шүгүр, эгемен мамлекет болдук, эки тизгин бир чылбыр колубузга тийди, биз азыр ушулар жөнүндө жазып жатабыз. Жазуу оңой эмес, өзгөчө мына бул архивде иштөө татаал болуп калды. Бирок биз элдин, коомчулуктун алдында ошону иштөөгө милдеттүүбүз. Аны аткарууга аракет жасайбыз.

Эми дагы жанагы көрүнүктүү асман тиреген окумуштуулар жөнүндө дагы бир мисал келтиргим келет. Алардын бири - Бернштам (археолог – Бернштам Александр Натанович – Ж. Д.). Бул өзү абдан терең окумуштуу, таамай археолог. Ушул кыргыздар жөнүндө бир топ эмгектерди берип кетти. Айтмакчы, жанагы Чоң Чүй каналынан жыйналган материалдардан бир китеп кылып чыгарган. Ошону жаштар окуду бекен, окубады бекен? Ошондо ушу тарыхчылардын ичинен биринчи жолу Курманжан датка жөнүндө бир-эки абзац болсо да жылуу сөзүн айтып кеткен. Ошо кишинин улуту кыргыз болсо, көрбөгөндү көрөт эле, улуту башка экен айтып-айтып тим болушту. Ал ки-

ши жанагы «Гунндардын батышка болгон жортуулу» деген чоң монография чыгарды. Гунндар (хуннулар) – бул бир убакта абдан көп сандагы көчмөн калк болгон, тээтиги Чыгыштан Батышка чейин дүңгүрөтүп барган белдүү калк. Булардын арасынан Атилла дегени чыккан. Ал ири жолбашчы болгон. Окумуштуулардыын айтымында булар түрк тилинде сүйлөгөн калктардан экен. Жогорудагы аты аталган монографиясы үчүн муну сүрүп, эгер биздин улуттан болсо, көрбөгөнү көр болот эле, ошондо да ишинен кыймылдатып, бир топ жүдөтүп салышты.

Андан кийин ошол сыяктуу эле Ленинграддан (тиги киши да Ленинградда жашачу) Абрамзон (этнограф – Абрамзон Саул Матвеевич - *Ж. Д.*) деген болоор эле. Өзү этнограф, кыргыз тарыхый музейин негиздеген киши. 27 жыл Кыргызстанда биринчи илимий комитетте иштеп, көп эмгек сиңирген. Ушул 40 жылдык эмгеги – «Кыргыздардын башка элдер менен болгон этностук катнашы» деген эмгеги. Ал Ленинградда жогору баа алган. Болгону бир жеринде: «Тянь-Шанда ушу убакка чейин чийнени өгүзгө коштоп алып, тоолуу жерлерде чөп ташыйт, түштүктө ушу кезге чейин эшек мингендер бар», деп жазып койгону үчүн кордоп, сүрүп, «ошондой да болобу, бул күндө биз жетишкенбиз, гүлдөп атабыз, «эшек минет» деген эмне?, «чийне тартат» деген эмне?»,-деп, ж.б. ушундай майда-чүйдө жерден кодулап, китебин жаратпай, кордошту. Ошондон кор болуп, оңоло албай жүрүп, көз жумуп кетти.

Эми кудайга шүгүр, ушулардын баары өтү, кетти, бул тарыхта гана эскерилип калды, иш жүзүндө азыр калемибиз колубузда, оюбуздагыны жазабыз, эркинбиз, чындыкты жазалы деп аракет кылып жатабыз. Акырында менин айтып кетээрим: мына бул илимдин өнүгүшүндө академиктерди, мүчө-корреспонденттерди шайлоонун мааниси чоң. Мунун өзүнүн негизги максаты – илимде белсемдүү иштеп жаткан таамай окумуштууларды моралдык, материалдык жактан колдоп, андан ары ийгиликтүү иштешине сүйөнүч, таяныч болуп, шарт түзүп берүү дегенге жатат. Илим деген ыйык нерсе, андыктан мында кара кылды как жарган калыстык, камырдан кыл сууруган ади-

леттик керек. Мына ушул шайлоонун алдында турабыз, ушу шайлоодо ачыгын айтышыбыз керек, мурунку шайлоолордо мөртөй-шөртөй болуп өткөн учурлар көп эле болду, эми ушул шайлоодо бир жердештигибизге карабай, жакын-алыстыгыбызга карабай, ага-тууган, илик-чатыш, жек-жааттыгыбызга карабай, адилеттик менен эле ошолордун эмгеги таразага салынып, тактап-тартылып, ким татыктуу болсо, ошону шайлап кетүү абдан зарыл болуп турат. Бул академиктердин иши, академик деген илимде чоң ролдогу, адилет адамдар деп эсептейбиз, бул орчундуу иште да академиктер илимдин кызыкчылыгына адилеттигин көрсөтөт деп жалпы коомчулук, мына биз окумуштуулар, үмүт кылабыз.

К. Молдокасымов: - Кушбек Үсөнбаевич, Сиз окумуштуу катары тоталитардык доордун запкысын тарттык, тарыхтагы адилет фактыларды элге ачык айтам деп бир топ кодулоолорго учурадык, пленумда каралдык дедиңиз, ушул боюнча бир кеңири сөз салып бербейсизби?

К. Үсөнбаев: - Пленум 1983-жылдын май айынын аяк ченинде болду. Мен ошол пленумда атым аталаарын түк күткөн жок элем. Бирок, тилекке каршы, гезитти ала койсом эле бадырайып өзүмдүн аты-жөнүм жүрөт. Айтылганда да абдан терс айтылыптыр. Бул пленум идеологиялык маселеге арналган болучу, анда жалаң гана Үсөнбаев эмес, бирин-экин кишилер да, өңгөчө Т. Касымбеков «Сынган кылыч» боюнча катуу сынга алынды. Мен өзүм жөнүндө айтайын: ошол убакта менин бир колжазмам «Илим» басмасында жаткан эле. Ал орус тилинде «Народные движения в Средней Азии в XIX веке (по материалам Кыргызстана)» деп аталчу. Анда ошол Анжиян көтөрүлүшүнө, Кокон көтөрүлүшүнө, ж.б. көтөрүлүштөргө кеңири токтолууга аракет кылгамын. Колуман келишинче архивдик материалдарга ширетейин деген аракетим болду эле. Айтмакчы, ал колжазма чийкирээк эле, себеби ал кезде, «план издания» деп койчу, ошого жазылып калгандан кийин колжазмаң турбаса тизмеден алып салчу, кайра киргизчү эмес, ошондуктан чийки эле машинкеге басып, биринчи вариантын алып барып берип койдум эле. Кайдан-

жайдан болуп Борбордук Комитетке кимиси алып барып суна салганын билбейм, айтор жанагинтип пленумга сүйрөп чыгып айтып калды. Айтканда мага кандай күнөө койду: биринчиден, «Түштүк Кыргызстанды *«завоевание»*», каратып алуу деп айтканмын, каратып алуу эмес, өз эрки менен кошулуу деп жазбайсың», деди дагы ошого байланыштуу күнөө: Скобелев деген генерал болгон, ал киши жалпы Орто Азияны тизесине чейин кан кечип жүрүп караткан адам эле, айтмакчы, ал Николай Инин киндик баласы экен (христиандарда эркек баланын киндигин эркектер кесет), падыша өкмөтүнүн тушунда анын киндигин ак падыша өзү кескен экен. Атасы «Зимний Дворецтин» маңдайындагы «генералдык штатта» иштечү экен. Кыскасы, анын атасы падышанын оң колу болуп турган экен. Ал эми бул падышанын өз баласы катары болуп калган. Ошондуктан падышанын «каратып алуучулук» саясатын толук жүргүзгөн киши. Ушу кишини «баскынчы» деп койгонсуң деп күнөөлөдү. Дагы мага күнөө койгону: Кокон көтөрүлүшүнүн жетекчиси «Болот хан» эмеспи, ошону сен көтөрүлүштүн «накта жетекчиси» деп мактагансың дейт. Анан ага кошумча Курманжан датканын улуу баласы, өңгөчө Абдылдабек дегени башынан аягына чейин көтөрүлүшкө катышып, анан аягында Ооганстанда тонолуп өлгөн, анын сөөгүн алып келип Мадыга койду. Сен ошону улуттук баатыр деп мүнөздөп койгонсуң деди. Мына ушуга окшогон күнөөлөр коюлду. Ал убакта мен эми түшүнөм, Багировдун макаласы чыккандан кийин башка улуттардын жылтыраган эле немесин көөлөп турган учур. Ошого карата муну көөлөп кетти. Бирок ошол кол жазманы ошол пленумда айтканына ушул убакка чейин мен таң калам. Жакшы жери – мен ошол убакта кандай жазсам, ошондой болуп, жазылган окуялар, Кокон көтөрүлүшү, Болот хан, Абдылдабек дал ошондой болуп жарык көрүп жатат.

К. Молдокасымов: - Мына ошол 83-жылы каралгандан кийин, ал убакта академиянын чогулушуна салынып, партиялык жазага кириптер болчу эле. Мына ошол пленум болгондон кийин эле эч кандай сөз болбостон, ың-жыңсыз токтоп калды. Ушунун да бир

эл билбеген сыры бардыр. Ушул жөнүндө билгениңиз болсо айтып берсеңиз?

К. Үсөнбаев: – Эми муну атайын айтайын дегеним жок, өткөн өттү, бирок суроо берилгенден кийин айтып коеюн. Жанагыдай күтүлбөгөн жерден сынга алынганда, таң атканча көз ирмебей, уктап алганым жок. «Улутчулдук» деген ал убакта адамдын тагдырын чечип турган учур. Анан эртеси эле барып, Борбордук Комитеттеги катчылардын бирөөнө (атын айтпай эле коеюн, идеология маселелери боюнча катчы эле) телефон чалдым: «Ушундай окуя болду, таң атканча көзүмдү ирмегеним жок, өзүмдүн тагдырым эмне болуп кетээрин билбейм, өзүмдү кармай албай калдым, менин өтүнүчүм ушул – өмүр бою Борбордук Комитеттин эшигин ачып, катчылардын бирөөнө киргеним жок эле убактыны алып, мында кирүүгө туура келип турат. Пленумда айтылгандан кийин шарт ушундай болуп турат, биринчи катчы кабыл алса», - дедим. Анан ошо күнү кабыл алды. Кабыл алды, мен жанагыларга жооп бердим, сүйлөштүк, мен аны териптепчип айтып отурбайын, эми пленумда каралгандан кийин аны өзгөртчү эмес эле, алардын ою ошол бойдон калды. Акырында мен мындай деп суроо бердим а кишиге: «Бизде ушу бөрк ал десе, баш алгандар көп, мен мына кечээ пленумда айтылып калдым, айтылганда да оор, мен жөнүндө катуу айтылып калды, шымаланып тиги жакта партком деген бар, ошолор даярданып жатышат, бул жагы кандай болоор экен», - десем, тиги киши берки кишиге айтты: «Азыр ошол жакка кабарлап кой, бул киши жөнүндө Борбордук Комитетте сүйлөштүк, макулдаштык, эч кандай сөз кылбасын, бул жерде чечтик», - деп койду. Ошону менен менин жаным аман калды, болбосо мени парткомдо кароо үчүн, (катчынын атын айтпай эле коеюн) бычактарын колго алып кайрап, эми ошентсе, жогору жакка жакшы көрүнөт да чара көрүп жатыптыр делинип. Андай болгон жок, менин бактыма дым-дым гана басылып калды. Мен ишимди иштей бердим.

К. Молдокасымов: - Эң кызык жери ушундай партиялык чогулуштарда сиздин колжазмаңыздын каралганы, сизди ушунчалык сынга алып айыптаганы негедир шайлоо (академияга шай-

лоо – Ж.Д.) мезгилине туш келип калгандыгы, пленумда каралганыңыз, а балким, булардын мүмкүн байланышы бардыр?

К. Үсөнбаев: - Айтпай жүрдүм эле, эми суроо болуп калды, жооп бериш керек. Ошол убакта чын эле академияга корреспондент-мүчөлөрдү Академиктерди шайлайбыз деп аткан учур эле. Анан ошондо мен жөнүндө да сөз болуп калган экен, ал убакта мына А. Токомбаев, А. Алтымышбаев, кадыр-барктуу адамдар мени шайлоо жөнүндө маселе коюп жибериптир. Анан тиги асман тиреген кишилердин ою башкача окшойт. Өздөрүнүн кишилери бар окшойт ошого ылайыктаган, анан ошондо мен катышып калсам опурталдуураак болот эле да алар үчүн. Бир топ таасирдүү кишилер мени колдоп кетүүдөн коркушту. Бул мына ошого да байланыштуу болуп кеткенсиди, мен аны кийин байкап калдым, менин колжазмамды ким, кайсы максат менен алып барган, баягы «кыңыр иш кырк жылдан кийин билинет» деп бекер айтпаса керек, кийин баары эле белгилүү болду, мени жанагыдай иштерге (шайлоого – Д.Ж.) катыштырбай коюу үчүн жасалган иш окшойт. Кийин ошол колжазманы канчалык издесем да таппай койдум, изи, ким алып барганы да белгилүү, биздин басмаканага да кайтып бербептир, Борбордук Комитеттен да нечен издеттим, каякка койгонун билбейм, таппай калдык. Бактыма, башка нускасы бар эле, ошолорду пайдаланып, чыгарып жатам.

К. Молдокасымов: - Кушбек Үсөнбаевич, Сиз жогоруда сөз кылдыңыз, тарыхый инсандар үстүндө иштеп, алар жөнүндө өз убагында эле: «Кыргыз элинин башында турган инсандар болбосо эл кантип өз алдынча жашай алсын, алардын кызыкчылыгын колдогон, аларды башкарган инсандар бар эле» - деп жазып келдиңиз. Мына ошолордун арасында Курманжан датка жөнүндө да көп жаздыңыз, мына мезгил, заман алмашып, Курманжан датканын чөбөрөсү академик Муса Адышев менен чогуу иштешип калыпсыз, мына ошол М. Адышев жөнүндө, анын Сизге жасаган мамилеси жөнүндө дагы айтып берсеңиз.

К. Үсөнбаев: - Жана мен Муса Мырзапаязовичке токтолоюн дедим эле, убакыт чукул болуп токтоло албай кеттим, ырас су-

роо бердиң, айтып берейин. Муса экөөбүз абдан жакын элек, ал менден 3-4 жаш улуу болсо керек эле, өзү КирФАНга менден мурунураак 1945-ж. согуштан кийин эле кирген экен, мен 1947-жылы кирдим. Ымалабыз абдан жакшы болчу. Мына бул киши экөөбүз көп сүйлөшөөр элек. Директор болуп турганда чоң энеси тууралуу чогулушка түшүп, сөгүш алып, оор эскертүү менен араң калган эле. Ошондуктан энеси жөнүндө ачык айта албай келди, бирок менин материал жыйнап жүргөнүмдү билчү, анан ушу көп айтар эле, анын өзүнүн билгендерин да мен жазып алып жүрдүм, убакыт деген кыйын, чындыкты жокко чыгара албайт. Ал чоң энесин «байбиче» деп койчу. «Буюрса байбиченин бактысы дагы ачылат», - деп үмүт кылып жүрчү. Бул киши таамай окумуштуу эле. Кайра тартчу эмес, курч болчу. Мен бир эле окуясын айтып берейин. Юнусалиевди коюп аттык, анан эле куран окуп, антип-минтип атканда арадан эки-үчөө чыгып эле (башка улуттан, дини да башка) шылдың кылып киришти. Ошондо ордуна тура калып, ызырынып: «Мына, биздин коомдун ынтымагын бузган силерге окшогон акмактар, каерде-каерде, мына өлүм үстүндө мындай сөздөр кантип оозуңарга келет, силер үчүн колумду булгагым келбейт, болбосо силердин сазайыңарды берээр элем», - деп каны кызып чыккан. Анан өз оозунан уккан дагы бир окуясын айтып берейин: Москвада кыргыз илиминин күнү болуп калыптыр, ошондо чай ичип отурган жерде академик Щербак деген жетекчи бар эле, ошол: «Кыргыздар силер бактыңар бар эл экенсиңер, минтип, илим-билимге жетишип, биз менен бир дасторкондо чай ичип отурасыңар», - деп калыптыр. Ошондо Муса тура калып: «Мен сизди асман тиреген таамай окумуштуу деп сыйлап жүрсөм, сиз начар адам экенсиңиз, ушуну кантип айтып отурасыз, сиз муну айтыштан мурун кыргыздар жөнүндө маалыматыңыз болуш керек, алар жөнүндө маалымат алыш үчүн «Манасты» окуш керек, кыргыз эли жапайы эл эмес, ошол Байыркы доордо, Орто кылымдарда «Манаска» окшогон бүт дүйнөгө мааниси бар эмгекти жараткан калк. Манасты билбей туруп кыргыздар жөнүндө айтууга сизге негиз жок. Мен сиз жөнүндө жаңылыптырмын, эми сиз жөнүндө

менин ой-пикирим башкача болот мындан ары», - дегенде, тиги киши кызарып-татарып, эмне кыларын билбей кекечтене түшүп: «Мен ушуну байкабай шашып айтып койдум, кечирип коюңуз», - деп кечирим сураган экен. Анан Мусакемдин дагы бир окуясы эсиме түшүп турат. Мына биздин академиянын дачасында (лесхоздун жанында) Мусакемдин дагы бизден төмөнүрөөктө үй салам деп жүрчү участкасы бар эле. Эртең мененки чайды ичип атсак эле Мусакем кетменди ийинине салып, түптүз (деле кетмен жарашпайт бу кишиге, баягы датканын тукуму болгондугу, бул кишинин сырткы турпатында деле, кебете-кешпиринде деле байкалып турчу эле) бизди байкабай кетип баратат. Мен: «Мусакем!» - деп кыйкырдым. Келди кайрылып. Сүйлөшүп турдук. Чай ичип калдык. Анан сурап калды: «Кушбек, мына бул үйдү көрсөм болобу», - деп. Биз үйдү жаңы салдырган элек. «Эмне үчүн болбосун Мусакем, болот» - дедим, анан ичин көрдү, төмөн подполун көрдү, погребин көрдү, чатырын көрдү, анан сурап калды: «Кушбек, ушул үйдүн проектисин каяктан алгансың», - деп, мен жооп берип калдым: «Ай Мусакем, каяктан алайын, мына бул эле жаман баштан алгамын, жаман баштын баркына жетпей жүрүп өмүрүбүз өтүп баратпайбы», - деп койдум. Мен жөнөкөй эле айтып калдым, эч кандай оюмда башка нерсе болбой эле. Ал үйүнө барып туруп Тенти байбичесине айтыптыр: «Кушбек мени союп кетти бир сөз менен, ушинтип айтты», - деп, жанагыны. «Ал капкачан эле академик болмок эле, илимде өз энчисинен куру калып жүрөт ушу күнгө чейин, мени ыгын келтирип союп кетти, мен эми аны академик кылам, мен ага беш комнат үй бердирем, мен колуман келгендин баарын ал үчүн иштейм», - дептир. Бу Мусакем адилет киши эле, бетке айткан, курч, тартынбаган, арттан сөз айтпаган таза киши болчу. Мусакемдин дагы көп окуялары бар. Мен: «Мусакем, ушу байбиче жөнүндө менин материалым көп, аны билесиз, бирок ушу байбиченин конушун, жайлоосун көрө албай жүрөм, Алайга бир барып, а кишинин конушун, баскан-турган жерин, кыштоосун, жайлоосун көрүп келсем болот эле», - десем: «Кушбек, макул, буюрса, сени сөзсүз алып барып, ошо кишинин баскан жерин,

конушун, кыштоосун - баарын көрсөтөм», - дечү эле. Кыскасы, Мусакем илимдин адамы болучу. Бул кишинин ар бир ишинен анык, таамай окумуштуу экени байкалып турчу эле.

К. Молдокасымов: - Жогоруда Курманжан датка жөнүндө сөз кылып калдык, ушу Курманжан датка тууралуу, анын өмүр баянындагы бир кызыктуу окуялардан кеп салып берсеңиз?

К. Үсөнбаев: - Курманжан датканы кийинки жылдары оозубуздан түшүрбөй Умай эне катары айтып жүрөбүз. Бул өзү ошого татыктуу, бир жерин кыпчып кете турганым, мына 50-ж. эле Курманжан даткага кызыккан изилдөөчүлөр болгон. Мисалы, 1949-жыл болуш керек, Ленинграддан бир кинорежиссер ошондогу Борбордук Комитеттин биринчи катчысы И.Р. Раззаковго кат жазыптыр: «Курманжан датка мени абдан кызыктырды, мен ошо жөнүндө бир кино чыгарайын деп жатам, ушуга кандай дейсиздер, ыгы келсе, кандай жардам кыласыздар, кандай кеңеш бересиздер», - деп. Анан ошондо эле мен инсандар менен кичине кесиптенип жүрчүмүн, ошону байкап калышкан окшойт, ошону (катты – Д.Ж.) Борбордук Комитеттен мага жибериптир. Биз, Жамгырчинов, Ильясовдор болуп кеңешип отуруп, ал кишиге ошо доорго жараша минтип жооп жаздык: «Курманжан датка, албетте, кызыгаарлык инсан, бирок азырынча биз ага кирише элекпиз, изилдей элекпиз, өзүбүз изилдебей туруп, сизге орчундуу кеңеш бере албайбыз». Кыскасы, ошол эле доордо бу кишинин атагы, инсандыгы союздук масштабда кызыгууларды пайда кылып жүргөн болучу. Дагы бир кыпчып айтып кетерим, кайсы бир жазуучулар, айрым санжырачылар айтып калат: «Шабдан 1875–76-жылдары Скобелев менен кошо барып иштеп калганда Курманжан датканын үйүндө болуп, анан баш кошуу жөнүндө сөз айткан имиш». Бул дегеле түк чындыкка туура келбейт. Курманжан датканы алсак, бул өзү, 1811-жылы төрөлгөн киши, ал эми Шабданды алсак 1839-жылы төрөлгөн. Ойлобойсузбу, мына 28 жаш кичүү болуп, энесиндей кишиге кантип сөз айтсын. Анын үстүнө Курманжан даткага батынып сөз айта турган шарт жок эле ал кезде, ал кишинин кадыр-баркы асмандап турган кезеги, Шабдан дагы абдан барктуу болучу, бирок кыр-

гыз шартында андай адепсиздик болгон эмес. Муну айтып атканымдын себеби, биз Курманжан датка жөнүндө элге чындыкты гана беришибиз керек, анан күмөндүү бир имиш-имиштерди таратып, элдин башын айлантып, жаңылыштыкка алып баргандыгыбыз болбойт.

К. Молдокасымов: - Кыргыз тарыхы, айрыкча кыргыздардын Борбордук Азиядагы эң байыркы эл экендигин орус окумуштуусу академик В. В. Бартольд айтты эле. Ушу Бартольд боюнча да өз пикириңизди билдирсеңиз?

К. Үсөнбаев: - Аңгемебиздин башында эскертип кетпедимби, ушул сүйлөшүүдө мен китепте, басма сөздө жок нерселерди айтып берейин деп, ошону эсимен чыгарбай, Бартольд жөнүндө дагы ошондой жагын айтайын. Бартольд – өзү абдан терең окумуштуу, кытай, араб, перси тилиндеги булактарды толук пайдаланган киши болучу. Мунун терең окумуштуулугунан сиздерге бир эле мисал келтирейин. Түрк Султаны чоң мечиттин кире беришиндеги каллиграфиялык жазуунун (кооздоп жазуу– *Д.Ж.*) кетилип калган жерин ондош үчүн өзүндөгү чоң-чоң чыгыш таануучуларды чакырып окутайын десе, эч кимиси окуй албай коет. Англиядан чакыртат алар да окуй албайт, дүйнө жүзү боюнча эч ким окуй албайт. Ошондо «ким ушуну окуур экен» дегенде Франциядан келген Бартольд менен окуган бирөө бар экен, ошол: «Муну окуса, Василий Владимирович Бартольд окуйт», - дейт. Бартольд өзү бугу чолок, аксап баскан, көзү кичине кылыгыйыраак, окуганда, сүйлөгөндө анчалык деле чечен эмес (ал лекция окуп жатканда студенттер кайсы бир убакта уктап да, жылып чыгып да кетчү экен, бирок ага карабай эле окуй берчү экен), бирок жазганы абдан терең, шумдуктуудай так болгон. Ошону Түрк Султаны алдырган экен. Кеме, андан кийин трошка менен келип, анан мечиттин жанына жеткенде аксап басып барып, түрк тааныштары менен амандашкан соң, алар көрсөтүптүр: «Мунону, Василий Владимирович, биз окуй албай жатабыз», - деп. Мындай карап (көз айнек менен окуган киши экен, көз айнегин кие салып эле), окуп алып эле «Ушуга окшогон болбогон немеге жердин түбүнөн чакырасыңар, мааниңер

жок экен, силердин эмнеңер мусулман», - деп эле кетип баратат дейт. Анан артынан Францияда бирге окуганды, түрк тааныштарынын жүгүртүп атып кайра алып келип: «Бул эмне экен, айтып бериңизчи деги», - десе: «Силер мусулмансыңарбы, Куран окуйсүңарбы, Курандын баланча сүрөөсү, баланча бетинде», - деп айтып берген экен. Мына ушундай таамай окумуштуу биздин кыргыздар жөнүндө абдан көп жазып кетти. Ошолорду биз ушу күнгө чейин кастарлап окуйбуз жана такай пайдаланабыз.

К. Молдокасымов: - Кушбек Үсөнбаевич, тоталитардык доор деп ал доордон дагы арылдык, сиздин эмгегиңиз эгемендик мезгилде бааланып, сиздин макалаларыңыз, радиодон, телевидениеден чыгып сүйлөгөндөрүңүз эл арасында чоң резонанс жаратууда. Ушул жаңы мезгил боюнча, эгемендүүлүк, эгемендүүлүктө бийликтегилердин Сизге жасаган мамилесин дагы айта кетсеңиз?

К. Үсөнбаев: - Бу адам баласында эң эле кымбат нерсе ушу – эркиндик, улуттун эркиндиги, элдин, жеке адамдын эркиндиги, чыгармачыл адамдардын эркиндиги, окумуштуулардын эркиндиги абдан кымбат нерсе болуп эсептелет экен. Мурунку доорду - совет доорун мен башынан аягына чейин эле жамандагым келбейт. Совет доорунда биз маданияттан, илимден, өнөр жайдан, ж.б. көп ийгиликтерге жеттик, бирок бизди эң эле кысып келгени – мынабу идеологиялык жагынан кыйын болду. Жана айтпадымбы, бизге жогорудан көрсөтмө берип, ошол боюнча гана иштеп калдык, бизди - тарыхчыларды жаман муунтуп келди. Мына, кудайга шүгүр, эки тизгин, бир чылбыр колубузга тийгенден бери биз толук мүмкүнчүлүк алдык. Өзгөчө мына мурун айта албай келген Кыргызстандын Россияга кошулушу деген көп иштелген проблеманы алсак, негизинен жаман иштелген жок, бирок саясий жагынан алганда биз эркиндикке толук жетише албай, оюбуздагыны айта албай келдик. Түштүктү күч менен каратып алган, Түндүгү деле өзү кучагын жайып барып кошулган деп айтууга болбойт. «Кошулуу» десек туура эле болот, бирок «добровольное» дегени илимге такыр коошчу эмес. Бул жасалма термин эле. Анан мына бул улуттук көтөрүлүштөрдү

алсак, 50-жылдын аягында «Большевик» журналына Багировдун макаласы чыкты дебедимби, ошондон кийин бүт эле союз боюнча улуттук көтөрүлүштөр жөнүндө айталбай калганбыз. Айтсак эле көөлөп, аны бузуп, ошентип айтып калабыз. Мына азыр, кудайга шүгүр, болгонун болгондой жазып жатабыз. Өзгөчө мына инсандар жөнүндө жогоруда бир топ айтып кеттик, ооз ачырчу эмес. Эми биз, тарыхчылар, жалпы эле чыгармачыл адамдар, ошо инсандар жөнүндө элибизге колубуздан келишинче мурун айта албай келген, дайынсыз болуп келген, кайсы бирөө дайынсыз эмес эле эл оозунан түшпөй, бирок, кагаз бетине түшүрө албай, жаза албай жүргөндөрүбүздү жазып жатабыз. Мына бул - эркиндиктин, көз карандысыздыктын жемиши. Азыр совет доорундагы маселелердин баарын кайрадан иштеп чыгууга туура келет. Бул өзү чоң иш, мында да кыйынчылыктар болуп жатат. Кыйынчылыктар мына бул архивде иштөө, ал эмес китепканада иштөө, чоң шаарларга баруу биз үчүн өтө кымбат болуп жатат. Ага карабастан, биз ушу коомчулукка чындыкты, болгонун болгондой берүүгө аракеттенип жатабыз.

К. Молдокасымов: - Мына совет мезгилинде, 70 жыл бою биздин тарыхыбыздын бурмаланып окутулушу, ушу туура тарыхты айтканда, «Москвадан келген атайын көрсөтмөдөн чыгыптыр» деп сынга алуу, улутчулдарды издөө, китептен катаны издөө - мына ушулардын баары, бир чети, Москванын көрсөтмөсү болсо, экинчи четинен, жергиликтүү бийлик ээлеринин көбүртүп-жабыртып айтып тургандыгы» жөнүндө көп айтылып жатат, ушул боюнча да оюңузду билсек.

К. Үсөнбаев: - Тарыхты биз дайыма эле туура түшүнө бербейбиз, тарыхты жазууда кайсы бири ойлойт буйлалаган төөдөй деп. Андай эмес, тарых деле математика сыяктуу, тарых деген тарыхый булактарга негизденип туруп, болгон окуяны болгондой кылып бериш керек. Бирок ушул тарыхты саясатка айландырып жиберүү союздук масштабда бар эле. Мына сиздерге бир эле маселени айтайын, 89–90-жылдары Москвада бир-эки чоң «совещание» болду. Ошондо тарыхчылар, эми анда Советтер Союзу үлпүлдөп эле араң турган, чындыкты айтып калышкан.

Бүткүл союздук илимий сессия болуп, ошондо мындай деген бир маселе козголду - «Орус эмес элдердин Россияга кошулуу проблемасы». Эсиңиздерде болсо, «Украинанын Россияга кошулушунун 300 жылдыгы» деп дүйнө жүзүнө дүңгүрөтө белгиледик эле, ошондо Украинадан келген украин тарыхчылар: ««воссоединение» деген туура эмес, Хмельницкий Россияга өз эрки менен кошулган эмес, аны кыстап, зордуктап кошкондугун», грузин тарыхчылары «Петровский тракт» деген ат менен Грузия жеринин кошулгандыгын «чындыкка коошпойт» деп чыгышты, ал эмес мына бул Волга бойлорунун да күч менен каратылып алынганын айтып чыккандар болду. Кыскасы, союздук масштабда, жана сен айткандай, көрсөтмөлөр болуп турган. Мисалы, «Россияга кошулуу проблемасын күч менен каратып алды дегенге болбойт, тим эле кошулду деп айтууга болот» дегендей. Анан ошентип тияктан көрсөтмө болгондон кийин биерден желпиптип алып учуп, ага кошуп ого бетерден тузун өтө салып, бүт эле Кыргызстан өз эрки менен кошулду. «Добровольное присоединение» деген терминди дээрлик жогору жактан күч менен айтып жаздырган эле, ошол сыяктуу башкы маселе улуттук көтөрүлүштөрдө өз арабыздан баягы бөрк ал десе баш алгандар чыгып, ашыра айтып, бизди кыстап, чындыктан бурмалап, ашырып жаздырган убактар болгон. Эми жакшы жери ал доор өтүп кетти. Азыр ушу кудай буйруса, эркиндигибиз өзүбүздүн колу-бузда, эркин жазып жатабыз бизге эч ким киришпейт. Биз мына ушул эркиндикти толук сезип турабыз.

К. Молдокасымов: - Мына ушул мезгилдерде кыргыздан чыккан алгачкы, тунгуч тарыхчылар дагы бар эле, Осмонаалы Сыдыков, Белек Солтоноев сыяктуу. Алардын жазгандары академиянын колжазмалар фондунда сакталып турган экен. Бирок ошону ачыкка чыгартпай, элге окутпай сактап келди. Мына ушулар боюнча, алардын эмгектери жөнүндө дагы пикириңизди уккубуз келет.

К. Үсөнбаев: - Белек Солтоноевдин жанагы мурун «Кыргыз-казак тарыхы» деп аталган колжазмасы бар эле. Араб тамгасы менен жазылган, өзү 526 бет болчу. Ошону Борбордук Комитет-

тен биринчи мага рецензияга берди. Мен анда жаш элем, кенже илимий кызматкер болчумун. Ошону карап чыктым, карасам, мындай фактылык жактары абдан керектүү булактар бар экен, бирок ал убакта Белек Солтоноев кирдеп турган учуру. Ошондуктан басмага уруксат берүүгө мүмкүнчүлүк болбой калды. Бирок «биздин фондго коюп, фактылык жактарын пайдаланууга болот» деп рецензия жазганмын. Ошол менин рецензиям ушул күндө да көктөлүп турат. Эми жалпы эле Белек Солтоноев жөнүндө айтканда, Белек Солтоноев чынында эле кыргыздардан биринчи болуп калем алып, тарыхты жазган кишилерден, Совет доорунда да биринчи жазган. Бу кишинин азыр «Кызыл кыргыз тарыхы» деп 2 томдук болуп чыккан китеби мурда жанагы айттып кетпедимби «Кыргыз-казак тарыхы» деп жазылган эле. Ошону мен билгенден сиздерге белгисиз болсо керек, жанагы Зайнакан деген улуу кызы Алматыга алып барып, ошол убакта 25 миң сомго бир экземплярдын сатып келген эле. Ошо Алматыда казактардын академиясынын колжазма фондусунда ушул убакка чейин сакталып турат. Казактар бекеринен сатып алган жок. Бул эмгекти жасоодо Белек Солтоноев өзүнүн кириш сөзүндө айткандай, 40 жылга жакын Кыргызстандын бүт райондорун, бүт урууларын кыдырып, мындай көп жашаган кыргыз тарыхына тиешеси бар аксакалдар менен сүйлөшүп отуруп жазган экен. Мында кыргыздардын, өзгөчө, кийинки учурдагы тарыхы, XIX к. аягы XX к. башындагы окуялар жакшы эле жазылган. Анан мына сиздерге айта кетишим керек, басмадан чыгараарда алып салды, башында 526 барак болгондо Бартольддун жанагы «Кыргызы...» деген китебин бүтүн эле ошого көктөп берип койгон болуучу. «Очерки истории Семиречья» деген китебинин да 1/3 ин берген эле. Аларды бергенинин себеби байыркы доорду, орто кылымды изилдөөгө Белек Солтоноевдун тиши өткөн эмес. Анан кийин орусча болсо да эл окуп калсын деп, эл жөнүндө кам жеп, ачык эле берген. Муну плагиат деп айтууга болбойт. Бул эмгеги абдан жакшы, бизге керектүү, мына мен өзүм дайыма пайдаланып жүрөм. Эми, бир жакшы жери, андан ошол доордун элестери байкалып турат. Китепти окусаңар,

байкагандырсыңар, мына бул кыргыздан чыккан инсандар, ошонун ичинде Ормон хан, Шабдан, Байтик болсун, Балбай болсун, ошонун баарын эле зөөкүр, канкор деп, терс бере берген. Ал кишинин жүрөгү балким, ошону каалаган эмес чыгаар, бирок ошол доордо ошондой кылып жазууга ар бирибиз аргасыз болгонбуз. Бул тим эле саясий жагы, сыртында эле турат, кол менен алып эле ыргытып жиберүүгө болот, а китептин негизи жакшы жазылган, азыр таба албай турган фактылар, кайсы бир эстен чыгып кеткен окуялар бул кишинин эмгегинде жакшы чагылдырылган.

К. Молдокасымов: - Кушбек Үсөнбаевич, Сиз XIX-XX кк. башындагы Кыргызстандын саясий, социалдык, экономикалык маселелерин өзүңүз башынан баштап изилдеп, Сиз барбаган архив, Сиз карабаган архивдик иш кагаздар калган жок. Ошол мезгилде сиз өзүңүз жалгыз изилдесеңиз, бүгүнкү күндө артыңызда чоң мектебиңиз пайда болду. Эми ошол өзүңүз даярдап, өзүңүз кеңеш берген шакирттериңиз жөнүндө, андан кийинки учурдагы, келечектеги кыргыз тарыхынын орчундуу маселелерин изилдөөгө алууга тийиш деген ойлоруңуз бар, ошол жөнүндө айтып берсеңиз.

К. Үсөнбаев: - Илимде канчалык чоң окумуштуу болсо дагы, өзүнүн жанында жүргөн, келечекте ордун баса турган шакирттери болбосо, ал жанагы ээн талаада өскөн жалгыз дарак катары болуп калат. Мен изилдеген проблемалар ушу күндө жаңыча иштеп чыгууну талап кылат. Менин жашым да келип калды, ошолорду толук, башынан аягына чейин иштеп чыгуу жалгыз кыйыныраак, ошондуктан менин бир топ шакирттерим бар, эми алардын аттарын атабай эле коеюн. Мен өзүмө окуучуну алганда туш-тарабынан карап туруп алам. 1-ден, жогоруда айткан Скрыбиндин беш талабына туура келсе экен деп алам, анан буларды алганда мен адегенде эле: «Айланайын, чындыкты жазалык, мына мага аз калды, көзүм өтүп кетсе, менин ойлогонум ушундай, мына силер казып окуйсүңар, силерден кийинкилер окуйт, бир нерсени тескери жазып кетсем арбагыма сөз кетпесин, ошону эсиңерге алгыла, силер да картаясыңар, силер да

өтөсүнөр, аркаңардан жылуу сөз гана калгандай болсун, «атаңкөрү, кашкайтып эле чындыкты берген экен» деп, ыраазы болгондой болсун», - деп көп кеңеш берем.

Эми бизде иштей турган проблемалар көп: мына кыргыздардын саясий тарыхы, социалдык тарыхы, алардын жалпы эле турмушу, атап айтканда, жогоруда айтып кеткендей, Кыргыздардын Россияга кошулушу – бул өзү ушул убакка чейин тактала элек, мурун тайсалдап жаза албай жүргөн элек, азыр ачык жазышыбыз керек, анан кыргыздардын жанагы инсандары – булардын чекесин гана оюп жатабыз, а чынында бул өзү абдан чоң проблема. Алсак, кыргыздарда инсандар тээтиги байыркы кылымдардын тереинде эле бар болгон. Биз ошолордун бери жагын эле алып атабыз, ары терең кире элекпиз. Мына буларды менин окуучуларым иштеши керек. Анан мына улуттук эркиндик үчүн болгон күрөштөр – булар да иштелип жатат, бирок аягына чыга элекпиз, булар да менин шакирттеримдин азыркы учурдагы, келечектеги милдети болуп турат. Анан бизде бир өтө аша чапкандык бар, бул коркунучтуу, бир убакта тарыхты жазганда ар убак эле «таптык көз караш» деп, баарын таптык жагына айлантып жибердик. Бул да аша чапкандык. Эми кийинки кездерде бай болуп, кедей болуп, манап, бий болуп бөлүнүшкөндөрдү таптакыр эле жокко чыгарып коюп жатабыз. Бул туура эмес. Мына алсак, Тоголок Молдодо, Кылыч Молдодо, Арстанбек, Калыгулдарда «Куштун тою» чыгармаларында кыргыздардын таптык жактан бөлүнүштөрү жакшы айтылган. Кантип ушу «манапты» жокко чыгарабыз. «Манап» десе эле мурункуча жамандап киргенибиз болбойт, «манап» деген деле киши, кишинин жакшысы болот, начары болот, адилети болот, арасында зөөкүрү болуп калат, тебеленип кор болгондору да болуп калат. Ошолорду биз болгонун болгондой жазышыбыз керек. Анан кыргыздын уруучулдугу жөнүндө да мен шакирттериме көп айтам, бир убакта кыргыздын урууга бөлүнүшүн таптакыр эле айттырбай, ооз ачтырбай койду. Чынында бул туура эмес. Кыргыз эли XV - XVIII кк. бир эл болуп баш кошсо дагы, уруучулук сакталып калган. Кыргыздын кайсы окуясына келсең

дагы уруучулук билинип турат. Мына алсаңыздар, аш-той берүү, сөөк коюу, аламан байге, сайышка түшкөн башка оюндары, жамандык-жакшылыкта катташуу – ушулардын баары уруучулукка чыланган. Аны биз жокко чыгарып койсок болбойт. Биз өткөндө мына отурукташкан элдерди, орустарды туурап эле «кыргыздарда өнүккөн феодалдык доордун калдыгы» деп уруучулукту жоготуп жүрдүк. Ал туура эмес. Мына ушуларды так берели деп эле мен өзүмүн шакирттериме айтып келем. Айтмакчы, адамдын жашы келгенде, күч-кубаттан тайып калганда, тегерегиндеги өзүнүн шакирттерине абдан көңүл буруп калат экен. Илимде чечилбеген маселелерди чечип кетеби, тың алып кетеби деген көзкараш менен карайт экен да. Мына мен дагы өзүмүн тегерегимдеги шакирттериме карайм, буларды өзүм тандап алганданбы, калеми курч, келечеги кең, мени өтө кубантканы – булар адилет, бурмалоого өздөрүнө жол бербейт, башкага дагы мүмкүнчүлүк бербейт. Чындык үчүн умтулган, келечекте тарыхыбызды так берели дегендер менин тегерегиме топтолду, мен ошого абдан кубанам, көңүлүм көтөрүңкү, ошого карата үмүтүм чоң.

К. Молдокасымов: - Кушбек Үсөнбаевич, тарыхый инсандар жөнүндө, өткөндөгү бабалар жөнүндө бүгүнкү күндө көп эле айтылып жатат, айрыкча кийинки мезгилдерде ошол инсандарга арналган ушунчалык чоң тойлор өтүп жатат, мына ошол тойлордон кийин анын артында, же колго толоорлук бир китеп калбайт, же ошол инсандардын, мына сиз баарын изилдеп, Ташкенттеги, Алматыдагы, Санкт-Петербургдагы, Москвадагы архивдик маалыматтарын бул жакка алып келбей, ошого чыгынбай, биз ысырапты башка жакка жумшап жиберип жатабыз. Ушу боюнча да өзүңүздүн оюнузду билдирсеңиз.

К. Үсөнбаев: - Кыяз, ушу суроону абдан орчундуу айттың. Мен ушу эсимде туруп, бирок баштай албай турдум эле, ырас түрткү болуп бердиң. Мына элибизде ата-бабаны, анын арбагын сыйлоо, жалаң эле сыйлоо эмес, ага сыйынуу, кудай катары көрбөсө да абдан ыйык көрүү, алар жөнүндөгү сөздөрдү эл арасында таратып айтып жүрүү, ар дайым аңыздап айтып жүрүү

деген ушундай бир жакшы адет бар эле. Бекеринен эмес, жанагы ата-бабанын сөөгүн тогуз жолдун тоомуна коюп, өтүп баратканда таанып-тааныбаса дагы, жакын-алыс болсо деле, бейтааныштыгына карабай секирип аттан түшүп, ошо жаткан мүрзөнүн жанына отура калып куран окуп сыйынып кетчү. Ошол адетти тоталитардык доордун тушунда кодулап, жок болуп баратат эле, мына өзүбүзчө мамлекет болгондон бери кайра колго алганга аракет кылып жатабыз. Алсак, мына муундан-муунга өткөн, ардактап-кастарлап, сыймык менен айтып жүргөн кишилердин «мүчөлү» деп коебуз да эми, ошолордун мүчөлүн өткөрүп жатабыз, бул абдан жакшы, бирок ушуну бир аз байкаса, элде макал бар «алыңа карата бышкыр, жылкыңа карата ышкыр» деген. Биз убактысынча болсо да, абдан кыйын доордо жашап жатабыз. Эл ушу күндө кыбыладан болгон шамалга ыргалып, араң турабыз. Кайсы бир убакта жамандык-жакшылыгыбызда жокчулуктун азабынан өз ара катташа албай да калдык. Бирок ошого карабастан ушундай бир адет чыгыптыр, мисалы, баланча атабыз эки жүзгө чыкса 200 үй тигиш керек, ичкиликти төгүп бериш керек, анан ошончо мал союш керек. Ошол жерде жатып алып, аябай ичип алып, оозго алгыс сөздөрдү айтып, ынтымак бузулуп, чатакка айланып кеткен учурлар да болуп атат. Мен ушул тарыхчы катары, тим эле жашым келген адам катары айтаарым, арбакты сыйласаң ошол жөнүндө бир эл арасында кеңири пикир калгандай болсо, жалаң оозеки эмес, ошол жөнүндө илимий конференция өткөрүп, анан материалдарын чыгарып, китеп, брошюра чыгарып, ошо инсан жөнүндө жакшы жактарын кеңири жазып, муундан-муунга калтырууга аракет кылсак абдан жакшы болоор эле. Эми жашырбай эле айтыш керек, элден ушуну, мен байкаштырып көрдүм жанагы инсандардын мааракелеринин көбүнө катышып жүрөм, эл арасында ушуларды жактыра бербейт экен. Бирок чолок намыс менен айталбайт экен. Ошо бир карыя айтып калды, атын айтпай эле коеюн, бир чоң инсандын мааракесин өткөрүп атсак: «Айланайын, сен тиги борбордон келиптирсиң, бизде ушу өткөрүү дегенди сыртынан эле байкап атасыңар, мен деле өткөнгө кубанып атам, бирок мунун башка жактары болуп

атат. Мисалы, мен балам аскерден эртең-бүгүн келет деп, бир токту байлап койдум эле. Ошону келип жетелеп кетишти, баланчанын арбагы, түкүнчөнүн арбагы, түкүнчө келет экен деп эле алып кетишти. Ушул өзү кандай болот, алыбызга жараша эле өткөзсөк», - дейт. Эми бул бир эле аксакалдын айтканы эмес, мындайлар көп болуш керек. Мен бул жөнүндө басма сөздө 4–5 макала да чыгардым. Бир-эки жолу радиодон сүйлөп бердим. Ушуну эске алсак, абдан жакшы болоор эле. Албетте, инсандарды сыйлашыбыз керек, колдошубуз керек, мындан ары алардын атын кайтарышыбыз керек. Анан атын калтыруу жөнүндө да айтып кетейин. Мен ушул жөнүндө уюштуруу комитеттердин мүчөсү болуп жүрөм. Шаарда топонимика комиссиясынын мүчөсүмүн. Мына ушунда да аша чапкандык болуп жатат. Мисалы, бир убакта манаптарды кордоп, алар жөнүндө ооз ачтырбай келсек, азыр манап аттуу эле болсо, ошонун атына айылды коелук, көчөнү коелук, же кийинки эле учурда министр же депутат боло калса, анын элге сиңирген эмгегине карабай эле ошонун атын коебуз деп талашып, чатак болуп, борборго чейин арыздар түшүп жатат. Муну дагы эске алсак, атын коелук, элдин алдында атагын калтыралык, бирок ошого татыктуу, эл оозунан түшпөгөн муундан-муунга өткөн гана инсандарды калтырсак болоор эле. Мындан ырк бузулуп, жаатташып, чатакташып бөлүнүү жарабайт. Ушу күндө акыбалыбыз кыйыныраак, ынтымак жөнүндө, бир ооздуу болушубуз керек. Мына инсандар жөнүндө да кеңешип отуруп иштешибиз керек. Мен ушундай ойдомун.

К. Молдокасымов: - Мына азыр ошол тойлорду өткөрүп жатканда жер-жерлерде «белгилүү инсандын аты, сөзсүз, мурдагы жашаган айылына коюлушу керек, андан сырткары мектепти же чарбаны ошол инсандын атына которуу керек» деген талаш болуп жатат. Кээ бир аймактар «мына бул инсандын мынча жылдыгын, маараке тоюн өткөрдү, эмне себептен биздин ошондой эле инсаныбыз бар, ошонун маараке тоюн ошол инсандын тоюндай кылып мамлекет өткөрүп бербейт» деп, мамлекетке догун артып жатат. Мына ушулар жөнүндө айтсаңыз?

К. Үсөнбаев: - Мен ушуну кичине тереңирээк чечмелеп кетсем. Мына дүйнө боюнча алганда жер-жерлердин, шаардын, кыштактын атын деле оңой менен которбойт экен. Өнүккөн мамлекеттерди көрүп жүрөбүз. Мына Италияны алсак, Байыркы Римден бери, Грецияда деле байыркы доордон бери шаарлардын аты сакталып келетат. Ушул жагынан бизде мурунтан эле чаң тополоң. Биздин кыргыздарда деле жер-суунун атын абдан ыйык кармап, түк которо берчү эмес. Ырас, айылдан көрүнүктүү адам чыкса, «ошонун айылы» деп гана койчу. Мына Россияга кошулгандын жакшы жактары да бар, ошонун ичинен терс жактарынын бирөө, айтылбай келетат, мен ошону козгоп кетейин, ал – жердин атын өзгөртүү. Карасак, бүт эле падышанын, анын чиновниктеринин аттары болуп кетти: Николаевка, Михайловка, Пален сыяктуу чылк эле падышанын үй-бүлөсү, тукуму. Андан кийин Совет өкмөтү орноду, ошондо да абдан чаң-тополоң болду. Айылдардын, колхоздордун аттарын алалы, бүт эле мурунку ооздон-оозго, муундан-мууга өтүп келген айылдардын аттары өчүп калып эле, Кеңеш өкмөтүнүн көрүнүктүү инсандары, партиянын ишмерлеринин аттары коюлуп кетти. Бир эле облуста бир нече Ленин колхозу болуп, Маркс, Энгельс, эми буларды классик деп койдук, андан башка эле канча аттар коюлду. Мына менин кыштагым Чичерин болуп калды эле. Ал эмес, тоо чокуларга деле батыштан келген альпинисттер эч ким менен макулдашпай туруп эле өзүнүн атын коюп басып кетет. Мына Фучиктин да атын коюп жибердик, ушунун баары, одоно айтканда, маданиятсыздык, биздин саясий жактан толук жетишпегендик, этностук жактан алганда, деңгээлибиздин анчалык эмес экендигин көрсөтөт. Мына ушундай чаң-тополоңду жоюшубуз керек. Азыр эмне болуп жатат, колхоз-совхоз жоюлгандан кийин Ленин, Сталин, Маркс, Молотов, Каганович деген аттар өзүнөн-өзү эле жоюлуп калды. Бирок анын ордуна айылдан чыгып башкарма болуп алса, «ошонун атын коелу» деп, бирөө «ой, аның эмне, паланча депутат болгон, же түкүнчө министр болгон» деп эле, ошолордун атына коюу, анан өз ара чатакташуу, кайсы бир учурда ушу борборго чейин арызданып келет, атүгүл, чабышып

калган учурлар да болот экен. Мына ушулардын баарын эгемендүү мамлекет болгондон кийин көп эле козгой бербесек. Тарыхчы-окумуштуу катары айтаарым, жердин атын ыйык койсок, айылдын аты өзгөрсө өзгөрсүн, айыл деген бирде кошулуп көбөйүп, бирде азайып турат экен, ал эми жердин атын сактасак. Жердин аты өзүнө ылайыкталып сонун коюлган да, Кара-Суу, Миң-Булак деп коет, Чымкоргон деп коет, Тогуз-Булак, Көкдөбө деп коет, географиялык жагынан алганда, дал өзүнө ылайыкташып коюлган, эстен чыккыс. Анан анын патриоттук жагы да бар, мисалы мен Чоң-Арыкта, Ак-Сууда төрөлгөмүн. Тээ Москва, Ленинградда көп командировкада болуп, үч айлап жүрүп калган убакта бизди Ак-Суу дейт (Москва району дечү эмес), Ак-Суу десе балалык өткөн кез, чырпык ат минип, көпөлөк кубалап, эч кандай кайгы-капа билбеген өспүрүм кезектеги сонун окуялар эсиме түшөт. Патриоттук сезимди козгоп жиберет. Бир убакта Петровка, андан кийин Москва району деп койдук, дайыма эле өзгөртө бербей ушуларды эске алсак. Жердин атын ата-бабанын үрп-адатын колдонуп, обу жок которо бербесек.

Мазмуну

Алгы сөз.....	3
Тарыхчы Кушбек Үсөнбаев.....	3
Илимге карай жол	19
Эгемендүүлүктүн эскерүү барактарынан же эркиндикти даназалаган эмгек.....	22
Азаттыкка умтулуу жана анын изилдөөчүсү Кушбек Үсөнбаев.....	24
Майтарылбаган аалым.....	28
Замандаштарынын колтамгалары, каалоолору	31
Кушбек Үсөнбаевдин эмгектерине илимпоздордун берген баалары, пикирлери.....	33
Кушбек Үсөнбаевдин илимий жана публицистикалык эмгектеринин тизмеси.....	38
Кушбек Үсөнбаевдин белгилүү инсандар жана окуялар тууралуу жарык көрө элек илимий тыянактары.....	55
Замандаштарынын эскерүүлөрү.....	79
«Устат-шакирттин соңку маеги».....	126

Дүйшеев Жеңишбек Аманисакович

ТАРЫХЧЫ КУШБЕК ҮСӨНБАЕВ

Редактору Молдокасымов К. С.
Рецензент Беделбаев А. Б.
Калыпка салган Курманакунунов Б.

Терүүгө 11. 10. 2011-ж. берилди. Басууга 21. 11. 2011-ж. кол коюлду.
Формат 21x29.7. 1/16. Офсеттик басуу. 10 б.т. Тиражы 100 даана.
Буйуртма № 20. Баасы келишимдик негизде

Жеке ишкер полиграфиясы
Жалал-Абад ш. Жеңи-Жок к. 58